

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І. І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

Константинова Тетяна Віталіївна.

УДК 323.39 : 316.652.2 (477)

**ПОЛІТИЧНИЙ ВИБІР У ПРОЦЕСІ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄ-
МОДІЇ : ЧИННИКІ ТА СКЛАДОВІ**

23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

науковий керівник:

О д е с а – 2012

З М І С Т

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичного вибору	
1.1. Історичні трансформації політичного вибору у процесі взаємодії влади та суспільства	
1.2. Еволюція наукових підходів до розуміння політичного вибору	
<i>Висновки до першого розділу</i>	.
РОЗДІЛ 2. Теоретико-методологічні основи дослідження політичного вибору	
2.1. Феномен політичного вибору як об'єкт міждисциплінарних досліджень	
2.2. Теорія політичного вибору як ліберальна ідеологічна доктрина	
2.3. Плюралізм сучасних уявлень щодо сутності політичного вибору	
<i>Висновки до другого розділу</i>	.
РОЗДІЛ 3. Комунікативні чинники політичного вибору в умовах демократії	
3.1. Політичний вибір у структурі комунікативної взаємодії	
3.2. Базові моделі та характеристики політичного вибору за демократії	
3.3. Плюралізм політичних груп як основа демократичного політичного вибору	
<i>Висновки до третього розділу</i>	.
РОЗДІЛ 4. Роль політичного вибору у процесі прийняття політичних рішень	
4.1. Раціональний вибір: особливості та складові	

4.2. Електоральний вибір як засіб підвищення ефективності державного управління

4.3. Мережева організація політики та політичний вибір інформаційної доби

Висновки до четвертого розділу

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність дослідження дисертаційної теми обумовлена великою практичною значимістю формування комунікативних механізмів політичного вибору у процесі політичного розвитку, демократизації комунікативної взаємодії та суспільних відносин. Вона полягає також у нагальній суспільній необхідності дати оцінку, з точки зору політичної науки, такому явищу, як електоральний вибір, який реалізується у процесі виборчої кампанії та проаналізувати фактори, які заважають раціональному політичному вибору громадян у сучасній політичній ситуації в Україні.

Сучасний етап розвитку політичної системи характеризується істотними зрушеннями у взаєминах людини і влади, трансформаціями пануючої картини світу, розвитком глобалізаційних процесів та інформаційних технологій. Демократизація пострадянських суспільств, плюралізація політичного простору змінює простір політичного вибору.

Дослідження феномену політичного вибору набуває особливої актуальності у перехідні періоди життя суспільства, які супроводжуються кризою довіри між суспільством та владою, необхідністю пошуку механізмів підвищення політичної участі громадян, компетентності політичного управління, ефективності у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, забезпечення сталого розвитку.

У країнах консолідованої демократії актуалізуються проблеми, пов'язані зі становленням інформаційного суспільства. Один із головних викликів сучасної доби полягає у тому, що соціальна основа політичної влади поступово трансформується та заміщується, або опосередковується масовими комунікативними процесами. Стали випадати цілі проблемні блоки, що традиційно презентували масову політику та політичний вибір доби модерну: функціонування політичних інститутів національної держави, права людини (захист особистих даних, інтелектуальна власність та ін.), захист особистості від необґрунтованого державного втручання, забезпечення необхідних для життя соціально-

економічних стандартів та ін.

Однією із суспільних інституцій, які трансформуються під впливом комунікативних процесів, виступає політичний вибір. Це пов'язано із тим, що змінюються основи політичної взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. У сучасному світі індивід у політичному просторі діє та обирає не стільки під впливом ідеологій, скільки під впливом інформаційних повідомлень, які визначають політичний порядок денний, раціоналізують політичний вибір.

Проблема політичного вибору пов'язана із широким колом питань, які стосуються усіх сфер суспільного життя та аспектів соціально-політичної взаємодії, одним із яких виступає комунікативний вимір. Саме тому вона характеризується багатоаспектністю, що ускладнює його раціоналізацію, визначення та застосування у правовому полі, політичних дискусіях та дискурсі мас-медіа.

Наукова проблема дисертації полягає у спробі довести, що об'єктивний розгляд політичного вибору, комунікативних механізмів його формування можливий через призму комплексного аналізу відносин між владою та суспільством, які найбільш рельєфно проявляються у контексті комунікативної взаємодії. У процесі переходу від авторитаризму до демократії відбуваються системні, комплексні трансформації багатьох сфер суспільного життя. Однією із ключових стає проблема пошуку ефективних механізмів політичного вибору. При цьому варто відзначити, що демократична модель політичного вибору так і не стала реальністю у країні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана на кафедрі політології Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова в рамках комплексної науково – дослідної теми кафедри «Дослідження політичних аспектів адаптаційних практик у перехідних суспільствах» (№ держреєстрації 0111U006703), одним з виконавців якої є дисертантка.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні характерних рис та особливостей формування комунікативних механізмів політичного вибору у процесі політичної трансформації в Україні. Для реалізації поставленої мети необхідно було вирішити наступні дослідницькі задачі:

- дослідити історичні трансформації політичного вибору;
- визначити основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичного вибору;
- проаналізувати еволюцію наукових підходів до розуміння політичного вибору;
- визначити теоретико-методологічні основи дослідження політичного вибору;
- дослідити феномен політичного вибору як об'єкт міждисциплінарних досліджень;
- розглянути теорію політичного вибору як ліберальну ідеологічну доктрину;
- проаналізувати плюралізм сучасних уявлень щодо сутності політичного вибору;
- розглянути комунікативні чинники політичного вибору в умовах демократії;
- дослідити політичний вибір у структурі комунікативної взаємодії;
- проаналізувати базові моделі та характеристики політичного вибору за демократії;
- дослідити електоральний вибір як засіб підвищення ефективності державного управління;
- проаналізувати роль політичного вибору у процесі прийняття політичних рішень.

Об'єктом дослідження є комунікативні механізми політичного вибору.

Предметом дослідження є сутність політичного вибору та особливості процесу формування його комунікативних механізмів у політичній взаємодії в сучасній Україні.

Методи дослідження обрані у відповідності до мети та задач наукового дослідження. Вони визначаються складністю та багатофакторністю формування політичного вибору у сучасній Україні. Основою дослідження є комунікативний підхід, як складова інтерпретативної парадигми політичних наук. Його застосування дозволило осягнути зміст та сутність політичного вибору та особливості процесу формування його комунікативних механізмів у політичній взаємодії. Використання принципу протиріччя відкрило можливості розглянути суперечності між ідеальними моделями політичного вибору та реальними механізмами політичного вибору в умовах перехідного періоду.

У дослідженні використовуються загальнонаукові методи, такі як історичний, загальнологічний, емпіричний. За допомогою історичного методу було реконструйовано генезу наукових підходів та інтерпретацій феномену політичного вибору – від античності до постмодерних візій.

Метод структурно-функціонального аналізу дозволив дослідити функції та місце політичного вибору у структурі комунікативної взаємодії влади та суспільства сучасної доби. Інституційний метод дозволив проаналізувати специфіку інституціоналізації політичного вибору, визначити роль інститутів державної влади та інституцій громадянського суспільства у цьому процесі. Компаративний метод використовувався для порівняння чинників впливу на рівень політичного вибору у пострадянській період. Критично-діалектичний метод використовувався з метою критичного аналізу діяльності політичних акторів, мас-медіа, влади, визначення їх негативних та позитивних рис у процесі формування та реалізації політичного вибору. Нормативно-ціннісний підхід дозволив визначити специфіку моральної відповідальності за політичний вибір, його значення у становленні демократичного політичного режиму, лібералізації політики та економіки, оцінити роль політичної свободи як необхідної передумови політичного вибору.

Базуючись на аналізі основних теоретичних розробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, було сконструйоване авторське бачення формування комунікативних механізмів політичного вибору.

Наукова новизна отриманих результатів. У межах дисертаційного дослідження автором були отримані результати, які мають наукову новизну, що обумовлено сукупністю поставлених задач, вирішенням актуальних проблем, які не отримали достатньої розробки у науковій літературі та не набули статусу загальноприйнятих принципів у політичній практиці. Дисертаційна робота є одним із перших в українській політичній науці комплексних досліджень комунікативних механізмів політичного вибору та їх трансформацій у контексті демократичних перетворень влади та суспільства.

Наукова новизна полягає, зокрема у наступних положеннях та висновках дисертаційного дослідження:

вперше:

проаналізовано комунікативну складову процесу формування та реалізації політичного вибору, яка конструюється у ході взаємодії влади та суспільства (вертикальна взаємодія), між органами влади (конституційно-правова відповідальність) та інституціями громадянського суспільства (горизонтальна взаємодія). Основою політичного вибору виступає комунікативна взаємодія між інформованими, компетентними громадянами та владою. Наголос робиться на тому, що у сучасних умовах ці відносини опосередковані інформаційним простором, зокрема – діяльністю мас-медіа, а політична комунікація структурує політичну реальність. Аrenoю формування та реалізації політичного вибору виступає комунікативна сфера, яка характеризується високою інтенсивністю та великими обсягами політичної інформації;

проаналізовано процес трансформації механізмів політичного вибору тих наукових теорій, ідеологічних доктрин (зокрема – лібералізму), правових та політичних положень, що їх обґрунтовують. Визначено, що на сучасному етапі визначальну роль відіграють комунікативні механізми формування політичного вибору. Це обумовлено розвитком інформаційних технологій, медіатизацією політичного процесу та зростаючим впливом Інтернет-комунікацій. У результаті комунікативної взаємодії визначається стратегія політичного

розвитку, а на простір політичного вибору впливає особливий тип раціональності – комунікативна раціональність, яка висуває вимоги логічної обґрунтованості, культури аргументації, моральності;

уточнено:

місце політичного вибору у процесі вироблення та прийняття політичного рішення. Визначено, що політичний вибір стає одним із визначальних фактором модернізаційного типу політичного розвитку. Проаналізовано особливості теоретичних візій сутності політичного вибору доби модерну та напрямки його постмодерної критики, завданням якої виступає вирішення суспільних проблем, породжених модернізацією. Зроблено наголос на десакралізації політичного простору, мережевій організації політичної діяльності та впливі цих процесів на формування комунікативних механізмів політичного вибору;

чинники впливу на політичний вибір у демократичному суспільстві. Визначено такі умови політичного вибору, як наявність конституційно-правових механізмів регулювання політичного простору, плюралізм соціальних груп та спільнот, тип політичного режиму, рівень політичної активності громадян, діяльність незалежних мас-медіа, рівень політичної свідомості та культури тощо;

дістало подальшого розвитку:

визначення проблем, пов'язаних із розвитком ідеї політичного та електорального вибору на різних етапах розвитку світової наукової думки. Окреслено інтерпретації політичного вибору від доби античності до постнекласичного етапу розвитку політичної думки. Представлено періодизацію уявлень щодо формування та реалізації політичного вибору в історії політичної думки, проаналізовано ліберальну концепцію вибору, мережеву модель політичного вибору, постмодерні візії політичного вибору.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що представлена робота демонструє роль політичного вибору у комунікативній взаємодії сучасної доби, взаємовплив діяльності влади, інституцій громадянського суспільства, представників мас-медіа у процесі формування комунікативних механізмів політичного вибору, а тому її результати можуть бути використані у

практичній діяльності органів державної влади, громадських організацій, представників мас-медіа у процесі реалізації завдань щодо підвищення рівня раціональності вибору громадян у сучасному українському суспільстві.

Положення і висновки даного дослідження можуть бути використані також у процесі консультування владних структур, політичних організацій. Результати проведеного дослідження дозволяють сформулювати цілісне комплексне уявлення щодо феномену політичного вибору, механізмів його формування та принципів реалізації у демократичному суспільстві. Дисертація містить розробки методологічного і методичного характеру, які можуть сприяти формуванню комунікативних механізмів політичного вибору.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при викладанні курсів з політології, політичних комунікацій, теорії влади, теорії демократії, політичних еліт та лідерства у вищих навчальних закладах, а також у науково-дослідній роботі.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, яка містить одержані автором результати, що забезпечують розв'язання важливого теоретико-прикладного завдання в межах здійснення наукових розробок щодо зростаючої ролі комунікативних механізмів формування політичного вибору.

Апробація основних висновків та теоретичних положень дисертації. Основні результати та висновки дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри політології, на науково-методичних семінарах, на щорічних наукових конференціях професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І. І. Мечникова. За матеріалами дисертаційної роботи автором було підготовлено виступи для участі в міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях: «Ольвійські читання» (м. Миколаїв, квітень 2010 р.), «Сучасні проблеми розвитку України в умовах глобалізації» ((м. Одеса, квітень 2011 р.), «Ціннісний вимір політичної діяльності: проблеми політичного вибору в сучасному українському суспільстві» (м. Херсон, квітень 2012 р.).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження викладені автором у 5 статтях, які були надруковані у наукових виданнях, затверджених як фахові з політичних наук.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, 4 розділів основної частини, які поділяються на 11 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 187 сторінок. Список використаних джерел містить 294 найменування (33 сторінки).

РОЗДІЛ 1

Основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичного вибору

1.1. Історичні трансформації політичного вибору у процесі взаємодії влади та суспільства.

Проблема політичного вибору виступає однією із найважливіших у процесі демократичного розвитку, становлення інститутів влади та громадянського суспільства. У ній відзеркалюється не лише досягнутий рівень філософських, політичних, соціально-економічних знань, парадигм та підходів, а і особливості історичного розвитку кожної країни.

Саме тому ґрунтовний науковий аналіз політичного вибору з використанням методологічного інструментарію політичної науки передбачає розгляд основних етапів розвитку наукової думки з проблеми політичного вибору та дослідження історичних трансформацій політичного вибору у процесі взаємодії влади та суспільства.

Актуальність звернення до проблематики політичного вибору обумовлена нагальною суспільною необхідністю дати наукову оцінку ролі політичного вибору у процесі комунікативної взаємодії, яка формується під впливом демократизації інститутів влади та інформатизації політичного простору. Сьогодні, у зв'язку зі змінами у структурі політичної взаємодії, становленням інформаційного суспільства, переходом до мережевої організації політичного простору перегляду підлягають засадничі принципи влади модерної доби, у тому числі – шляхи формування інститутів влади та прийняття політичних рішень.

У таких пізнавальних умовах постає гостра потреба визначення теоретико-методологічних основ політичного вибору, як основи політичної діяльності в умовах трансформації суспільства. Визначальне значення має аналіз політичного вибору як інструменту розв'язання актуальних суспільних про-

блем, протиріч і конфліктів, демократичного механізму підвищення ефективності політичного управління, раціоналізації взаємодії влади та суспільства.

У зв'язку з цим актуалізується науковий пошук механізмів «оздоровлення» всієї політичної системи країни з метою виведення її з кризового стану та підпорядкування її реалізації суспільних інтересів і потреб, служінню народові країни. Одним із таких механізмів виступає політичний вибір.

Актуальним виступає також вивчення найбільш ефективних процедур, прийомів і способів політичного вибору, що дають змогу привести процес політичного управління до оптимальних показників.

Саме тому необхідно визначити теоретико-методологічні основи дослідження політичного вибору, його базові моделі та місце у просторі комунікативної взаємодії, роль у процесі прийняття політичних рішень. Також слід відзначити, що до цього часу у вітчизняній політичній науці майже не було спроб комплексного розгляду феномену політичного вибору у взаємозв'язку із взаємодією політичних акторів в межах існуючого політичного, соціального та економічного просторів, у контексті демократизації політичної сфери суспільства.

На окрему увагу заслуговує дослідження історичних трансформацій політичного вибору на різних етапах цивілізаційного розвитку, умови його формування та реалізації у добу античності, середньовіччя, Відродження, Нового часу, Просвітництва; у традиційних суспільствах та модерних суспільствах XIX – XX століть. Це передбачає, з одного боку, виокремлення та аналіз філософських інтерпретацій античності, теологічних доктрин середньовіччя, ідеологічних напрямків політики доби модерну. З іншого боку, історичний екскурс дозволить виділити основні суб'єктні сили політичного вибору та механізми його реалізації у античному полісі (демос, аристократія, тирані), середньовічному місті (династії, церква), політичному середовищі раннього буржуазного демократичного суспільства (партії, ідеології, національні держави, політичні лідери).

Наукові дискусії відносно змісту та характеристик, місця та ролі політичного вибору в сучасному суспільстві відкрилися у зарубіжній політичній науці більше ніж шістдесят років тому. Вивчення основ політичного вибору зобов'язане значною мірою економічним дослідженням, розпочатим ще А. Смітом, та теорії ігор. Зокрема, це праці таких авторів, як Дж. Кейнс, Ф. Гаєк, К. Полані, М. Фрідман, М. Флуд, М. Дрешер, А. Такер К. Ероу та ін.

Поглиблене соціально-філософське й політологічне дослідження феномену вибору здійснювалось у роботах таких авторів, як Кондорсе, І. Берлін, Ф. Бенетон, Ж. Бодуен, П. Бурд'є, М. Дюверже, М. Фуко, З. Бжезинський, Ю. Габермас, М. Олсон а також у творах Г. Арндт, Г. Алмонда, Дж. Пауелла, К. Строма, Д. Стоун, Р. Далтона, Дж. Найєма та ін. Цими авторами сформульовано низку теоретичних і методологічних положень, що розкривають сутність та природу політичного вибору, роль об'єктивних і суб'єктивних чинників у процесі його реалізації, причини результативного (нерезультативного) політичного вибору.

Теорію раціонального вибору в політичній науці розробляли зарубіжні автори – Д. Грин, І. Шапиро, К. Ероу, Дж. Найт, Г. Кавка, К. Монро, П. Ейбелл, Д. Остен-Сміт, М. Олсон, М. Фармер та ін.

Окремий напрямок дослідження політичного вибору сформувався у сфері аналізу публічної політики. Тут можна відзначити праці авторів, які аналізують роль вибору у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, серед яких Д. Стоун, Г. Колбеч, О. Дем'янчук, В. Тертичка, В. Данн, Г. Саймон, А. Вілдавські, Л. Пал, Е. Дрор, Л. Якобсон та ін.

Критично переосмислюючи значення раціональності політики в цілому та процесу політичного вибору для науки, культури та суспільства, деконструювати політичний раціональний вибір пропонують представники постмодернізму – Ж. Деріда, Ж. Делез, Ф.Гваттарі, Ж.-Ф. Ліотар, Ф. Джеймісон, Ж. Бодріяр, Р. Рорті, В. Вельш, Ч. Вінквіст, В. Тейлор, З. Бауман та ін. Узагальнюючи, наскільки це можливо, позиції авторів даного напрямку, відзначимо, що для них раціональність не є головним претендентом на вибір

людини, у тому числі в політичній діяльності.

Значний внесок у розробку теорії досліджуваного політологічного феномена зробили такі автори, як С. Андреев, В. Андрущенко, Г. Атаманчук, В. Бебик, О. Борисенков, Д. Видрін, М. Головатий, М. Жеребкін, Ю. Качанов, І. Кресіна, В. Ледяєв, М. Мизулін, М. Михальченко, С. Наумкіна, О. Панарін, А. Пойченко, Г. Пушкарьова, О. Соловйов, Л. Тимофєєва, В. Токовенко, О. Чемшит, В. Цвих, Д. Яковлев та ін.

Серед робіт, присвячених проблемі політичного вибору, пов'язаної з аналізом технологій, які використовуються у сучасній політиці, варто відзначити роботи Т. Грінберг, Т. Єлохіної, Р. Павленка, Г. Почепцова, Ю. Сурміна, Н. Туленкова, М. Анохіна, І. Василенко, А. Глухової, В. Іванова, А. Ковлера, М. Лебедевої, О. Морозової, В. Патрушева, Д. Видріна, А. Максимова, В. Стоцького, О. Цуладзе та ін.

Незважаючи на значний обсяг наукової літератури і змістову мозаїчність робіт, присвячених деяким вимірам та сторонам політичного вибору, цілісне теоретико-методологічне уявлення про цей важливий феномен політичного життя залишається недостатньо вивченим сегментом проблемного теоретичного та прикладного простору досліджень сучасної української політології.

В літературі уявлення про політичний вибір у сучасний період не знайшли чітких формулювань. Викладені окремими авторами відомості щодо цієї проблеми не впорядковано і не приведені в логічну систему знань. У ряді робіт [253; 291; 276], що базуються на соціально-класовому підході, суть і деякі структурні компоненти політичного вибору викладено в традиційному тлумаченні і не дають змоги адекватно осмислити розглянутий феномен.

Дослідження політичного вибору не може обмежуватись простором національних держав, аналізом внутрішньополітичного процесу. Політичний вибір був і залишається основним структурним елементом зовнішньої політики, міждержавних відносин та світового політичного процесу.

У політичній науці можна відзначити декілька основних підходів до визначення місця та ролі політичного вибору у міжнародних відносинах.

По-перше, парадигма політичного реалізму, яка історично виникла першою, а її витоки сягають робіт Фукідіда, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, К. фон Клаузевіца та ін. Серед сучасних авторів варто виділити Г. Моргентау, Е. Карра, Дж. Кеннана, Г. Кіссінджера, Р. Арона, К. Томсона, О. Гаман-Голутвіну, О. Панаріна, А. Іноземцева та ін.

По-друге, ліберальна парадигма, яку представлено у роботах Дж. Локка, І. Канта, І. Бентама, Дж. Ст. Мілля, А. Сміта, В. Вільсона, З. Бжезинського, Р. Кларка та ін.

По-третє, марксистська та неомарксистська парадигми дослідження міжнародних відносин та світової політики – концепції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, І. Валлерстайна, С. Аміна та ін.

Отже, у політичній науці створено необхідний фундамент для досліджень проблеми політичного вибору та його функціонального призначення у політичному процесі. Водночас, теорії, що існують в рамках основних парадигм міжнародних відносин, по-різному і неоднозначно розглядають поняття політичного вибору, його складових, передумов, акторів. Також недостатньо розробленою виявляється проблематика політичного вибору відповідно до нової ролі акторів політичної взаємодії на глобальному, регіональному і локальному рівнях.

В умовах глобалізації однією із головних відмітних рис світового політичного процесу виступає хаотичність, відсутність глобальних, загально визнаних інститутів, загальна взаємозалежність, безперервне зростання кількості та різноманіття акторів і учасників, що формують порядок денний.

Сучасний світ вступив у етап розвитку, який характеризується відсутністю сталого світового порядку, моносуб'єктності, наявністю поліакторності і появою величезної кількості учасників політичного процесу з різними цілями й можливостями. Повною мірою це стосується і внутрішньополітичних умов вибору.

Відкритість світової системи і зростання кількості її впливових учасників, а також фактична прозорість державних кордонів, що дає можливість свободи пересування, обміну та співпраці, виявляють «парадокс участі» [Ди-

в.детал.: 249]. Згідно з ним, політична участь, на необхідності якої наголошували теоретики демократії, призводить у сучасних умовах до непередбачуваності та нестабільності, до зниження ефективності функціонування політичних інститутів.

Перегляду підлягають і основи взаємодії влади та громадян у процесі реалізації політичного вибору. Передусім, це пов'язується зі змінами у формах та змістовних характеристиках влади. Проблема влади, яка завжди привертала до себе пильну увагу представників політичної, соціальної та філософської думки, визначає передумови політичного вибору: своєрідні соціальні умови, конструкції суспільства, наявність відповідних форм правління, рівень економічного, політичного, культурного розвитку. Варто погодитись із російським дослідником В. Меньшиковим у тому, що «зміни, які відбулися за останні десятиліття у світі, пов'язані з глобалізацією, перетворенням біполярного світу на монополярний, поставили людство перед необхідністю вирішення нових завдань, серед яких особливе місце належить проблемі вдосконалення владних відносин. Вплив на світову і державну політику «глобальної влади» став самоочевидним фактом» [203, с. 15].

У контексті владних трансформацій та змін у розумінні влади у сучасній політиці особливої значимості набувають такі аспекти дослідження, як:

- з'ясування сутнісних характеристик політичного вибору, як явища соціального і політичного життя;
- розуміння політичного вибору як фактора, який справляє домінуючий регулятивний вплив на організацію політичного життя суспільства, держави;
- розробка методологічних основ для класифікації форм політичного вибору та його ролі у політичному процесі в цілому та політичному управлінні, зокрема;
- обґрунтування необхідності взаємодії громадянського суспільства і держави у процесі реалізації політичного вибору.

Теоретико-методологічні основи дослідження феномену влади, як важливої складової політичного вибору у модерному суспільстві, було закладено у

роботах К. Маркса та М. Вебера. У подальшому, аналіз проблематики політичного вибору отримав розвиток у міждисциплінарних дослідженнях, інтегруючи здобутки соціології (біхевіорального та системного підходів – структурного функціоналізму), соціальної психології, політичної науки. У той же час, політологічне розуміння політичного вибору розвивалось із використанням економічних підходів, зокрема, теорії раціонального вибору. Тут спостерігалась націленість політичних досліджень на практичний результат, опора на факти.

Для досліджень політичного вибору в вітчизняному науковому дискурсі (передусім, філософському, через заборону існування політичної науки та відсутність інституційної основи для соціологічної науки у СРСР) існували обмеження, пов'язані із особливостями політичного розвитку радянської політичної системи. Тривале панування ленінської та сталінської ідеології в радянський період виключало участь громадян в управлінні, у прийнятті рішень, обмежувало політичний вибір депутата, партії, ідеології.

У пострадянський період дослідження політичного вибору здійснюється переважно в неокласичному, постмодерністському ключі, головна увага приділяється процесам, пов'язаним із демократичними перетвореннями, демократизацією політичного вибору в цілому та електорального вибору, вирішенням актуальних завдань зі створення ефективного державного демократичного владного механізму, здатного тісно взаємодіяти з регіональними структурами, інститутами громадянського суспільства, місцевим самоврядуванням та окремими громадянами.

Історичні трансформації політичного вибору у процесі взаємодії влади та суспільства відбувались протягом цивілізаційного розвитку, а питанням дослідження теоретико-методологічних основ аналізу політичного вибору присвячено значну кількість робіт у науковій думці.

Істотний інтерес в методологічному плані для аналізу історичних етапів політичного вибору представляють роботи Платона, Аристотеля, Полібія, Цицерона, Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо,

І. Канта, Г.-Г. Гегеля. Кожен з цих авторів зробив певний внесок у розуміння методологічних аспектів влади, владної взаємодії та політичного вибору.

У межах елітистської парадигми в соціально-політичному й гуманітарно-науковому знанні та повсякденній ментальності давнього світу написано твори Конфуція, Платона, Аристотеля, Цицерона, Полібія та ін. Саме на стародавньому Сході, у античних містах-державах (полісах) та Римській імперії зароджуються джерела течії, яка стверджує, що необхідним компонентом будь-якої соціальної структури виступає найвища управлінська або інтелектуальна верства, що визначає розвиток суспільства в цілому, здійснює вибір моделі суспільного устрою.

Найбільш давніми із зазначених політичних вчень та систематично розроблених поглядів на проблему державної діяльності та політичного вибору можна вважати погляди китайського мислителя та видатного політичного діяча й педагога Конфуція. Він обґрунтував ряд положень про мету, зміст і дієвців державної управлінської діяльності, дав ґрунтовні рекомендації щодо вибору між добрим та поганим управлінням, який має зробити правитель. Конфуцій вважав головною метою політичного вибору інтереси народу [Цит. за: 175]. Проте він вважав, що «самому народові його власні інтереси незрозумілі і без освічених конфуціанців-правителів йому не обійтися». Конфуцій уважав, що «суспільство має складатися із двох основних категорій: а) тих, хто управляє; б) тих, хто трудиться й кориться [Цит. за: 175, с. 38]. Саме першій категорії належить право приймати рішення та робити політичний вибір. Отже, критерієм поділу суспільства на ці дві категорії має бути не знатність походження чи багатство, а тільки знання й чесноти (гуманність, почуття обов'язку, справедливість, безкорисливість). Згідно з Конфуцієм, правителів-політиків слід шанувати «п'ять прекрасних якостей»: «шляхетний чоловік у доброті не марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; у бажаннях не жадібний; у величчі не гордий; викликаючи повагу, не жорстокий» [Цит. за: 175, с. 39].

Заслуговують на увагу погляди Конфуція на роль чиновників в управлінській діяльності, які покликані стати, з погляду мислителя, вірними й надійни-

ми помічниками правителя у процесі формування та реалізації політичного вибору. Реалізувати своє право на управління державою вони можуть тільки справедливою, мудрою й чесною.

Ідеї Платона та Арістотеля становлять фундамент вихідних наукових уявлень про владу та політичний вибір, що мають винятково важливе теоретико-методологічне значення.

Розглядаючи теоретичну спадщину давньогрецького мислителя Платона у контексті проблеми політичного вибору, можна констатувати, що неминуще значення має платонівське положення про те, що вміння управляти людьми та здійснювати політичний вибір є одним з найскладніших і важкодосяжних умінь [8, с. 70]. Актуальною є теза античного мислителя про те, що закон має бути вищий від правителів, які лише слуги закону. Їх безпосереднє завдання – робити політичний вибір такого курсу, який привів би до «Золотої доби», що існувала у минулому.

У творі Арістотеля «Політика» визначаються різні аспекти та складові світу політичного, у тому числі – визначено необхідні умови для політичного вибору форми правління.

Для Арістотеля політика – це державна наука й мистецтво створювати закони, а також політичний досвід, який приходить і який збагачується в результаті участі у тих або інших політичних справах [34, с. 53]. Найвищою метою державної політичної діяльності, а отже – критерієм політичного вибору для Арістотеля є служіння спільній користі. Методологічне значення має арістотелівське положення про політичність як ознаку професійної діяльності політика, яке виражається в тім, що, роблячи вибір та приймаючи рішення, політик має справу із суспільними інтересами, владою, управлінням [272, с. 78]. Мета політичного вибору та безпосереднє призначення політика – служіння суспільству, підтримка в ньому законності, порядку й миру.

Таким чином, для дослідження сутності феномену політичного вибору є цінними, насамперед, антропоцентризм Конфуція, а також положення Платона

й Аристотеля про політичну діяльність як мистецтво, спрямоване на управління суспільними відносинами.

У Середньовіччі, наряду із домінуванням теологічної доктрини, яка наголошувала на значній ролі церкви у політичному житті, сформувалось декілька впливових альтернативних течій. У контексті дослідження політичного вибору, його історичних умов та конкретних соціокультурних чинників, особливої ваги набувають «макіавеллізм» та імперська ідея організації політичного простору, виражена у поглядах В. Оккама, М. Падуанського та ін.

Серед дослідників умов та засобів реалізації політичного в епоху Відродження особливе місце належить Н. Макіавеллі, який сформулював власне розуміння ролі і призначення влади в суспільстві, висловив практичні рекомендації щодо вибору методів реалізації влади [291, с. 44]. Н. Макіавеллі виступав прибічником цілісності суспільно-політичної системи, започаткував силову інтерпретацію політичної діяльності та політичного вибору, виходячи із розуміння політики як сфери владних відносин, рішень і дій, що мають власну логіку (раціональність), відмінну від логіки людських дій в інших сферах суспільного життя й не зумовлену поняттям морального блага, або теологічною доктриною. Раціональність політичного вибору, за Н. Макіавеллі, обумовлена специфічною логікою політичної діяльності. Згідно з Н. Макіавеллі, цілісності суспільства можна домогтися не тільки шляхом узгодження інтересів, а й шляхом насильницьких дій щодо тих сил і класів, інтереси яких протилежні інтересам правлячої еліти [175, с.33].

Окрім цього, Н. Макіавеллі, використовуючи конкретно-історичний матеріал, збагачує теорію технологій політичного вибору та прийняття політичних рішень. Важливим компонентом цього є судження мислителя про політичне рішення, що вимагає від державця мудрості й відповідальності, здатності не допустити тиску стороннього інтересу у процесі реалізації політичного вибору.

Якості політика, з погляду Макіавеллі, викликається й зумовлюється характером і змістом завдань, які розв'язуються державою в конкретний історичний період [175, с. 37]. Сильний відбиток на простір політичного вибору, при-

йоми і способи діяльності накладають загальна й політична культура народу, його менталітет, традиції та звички.

В основі ідеї імперії, як способу організації політики та формування простору політичного вибору, знаходяться наступні положення. По-перше, ідея єдності людського роду. Вона полягає у наступному: «людина, як розумна істота, жива істота, єдиною за своєю природою з іншими людьми; людство в цілому складає один живий організм, який має чітко позначену мету свого розвитку (хоча і в різних мислителів вона різна); незалежно від раси, мови, національності людини, те, що добре для однієї людини, добре потенційно і для всіх інших» [52, с. 84].

В. Оккам і М. Падуанський визначали людський рід в термінах органічного Тіла, як якогось антипода християнської Церкви (духовного людства, Тіла Христового), повністю поділяється і Марсилием, і Оккамом [52, с. 85]. Ця ідея потім буде підхоплена гуманістами і увіллється в епоху Просвітництва в формі ідеї «братства» всіх людей і народів, зберігаючи свою політичну та політологічну затребуваність до цього часу. Характерна ознака імперії полягає у тому, що «імперія» реально або символічно претендує на те, щоб включати в себе або представляти інтереси всього людського роду в сукупності, або його найбільш «передової» частини [52, с. 86].

По-друге, ідея глобального Світового Порядку. «Людський рід, як і будь-яке інше складне співтовариство, потребує управління, владний простір неодмінно має бути єдиним у процесі уникнення чвар між рівноправними за компетенцією владними інститутами.

Марсиль Падуанський виступає прихильником вселенської політичної монархії, розглядаючи це глобальне політичне співтовариство в термінах «конфедерації» різних самоврядних республік, єдиних тільки по вірі і підпорядкування канонам всесвітніх Соборів, а влада монарха в ній взагалі замінюється колегіальним органом управління, єдиним за духом, але множинним за кількістю осіб, але це все-таки вселенський політичний інститут, хоча і не монархічний, а республіканський [52, с. 92]. Ці мислителі не бачили світове співтовари-

ство не керованим кимось, хто стоїть над ним, бо розбіжність – джерело хаосу, а мета суспільства – загальне благо, немислиме без порядку (В. Оккам), єдності (Данте) та світу, що розуміється як спокій (Марсилій Падуанський).

По-третє, ідея сакральної монархії: «уявлення про те, що всесвітом править один Небесний Цар, а на землі Його представляє один земний цар, образ небесного Прототипу – наскрізна ідея епохи еллінізму, пізнього Риму і християнських Середніх століть. Ця ідея «знаходить своє фундаментальне обґрунтування у Данте. Проте вона зовсім не знаходить жодної підтримки ані у Оккама, ані у Марсилія. При всій відмінності цих мислителів, вони бачать в монарху тільки слугу народу, одного з багатьох і часто не найефективніших інструментів зі встановлення порядку. Вони не ставлять під сумнів наявність Небесної Монархії, але відмовляються «наводити мости» між цими двома світами, кожен своїми словами формулюючи «бритву», розриває можливий зв'язок. Земний монарх – тільки один з можливих владних інститутів, що має вельми непрямий стосунок до Небесного монарху – тільки як один з християн, не більше» [52, с. 108].

Ця позиція червоною стежкою буде пронизувати всю політико-філософську традицію Нового часу. І навіть такі яскраві захисники монархії, як Н. Макіавеллі (в «Государі») або Т. Гоббс будуть вдаватися не до теократичної, «сакральної», аргументації, а до прагматичної – наскільки ефективний саме цей інститут, а не інший.

У XVII столітті англійський мислитель Т. Гоббс сформулював концептуальні основи теорії суспільного договору, виходячи з власного розуміння ролі політичного вибору та вибору суспільства. Англійський філософ Дж. Локк обґрунтував вчення про ліберальну доктрину, у якій найважливіше місце посідає проблема вільного та розумного політичного вибору [175, с. 42].

В основі поглядів Т. Гоббса щодо теорії політичного вибору – ідея збереження та розвитку суспільства та держави. Будучи етатистом, прихильником централізації влади й супротивником її поділу, Т. Гоббс вважав, що мірою відносної досконалості тієї чи іншої форми правління є, з одного боку, ефекти-

вність прийняття й реалізації владних рішень, а з другого боку – політична свобода громадян щодо здійснення політичного вибору [175, с. 43].

Політичний вибір правителя має бути підпорядкований єдиній вишій меті: благо народу – найвищий закон. Конкретизуючи цю тезу, мислитель називає основні напрями політичної діяльності: захист суспільства й держави від зовнішніх ворогів; збереження внутрішнього миру; збагачення громадян у межах, що не загрожують суспільній безпеці; свобода, що не завдає шкоди іншим [175, с. 45]. Серед засобів володарювання та передумов політичного вибору Т. Гоббс істотну роль відводить законам.

Доба Просвітництва висунула таких мислителів, як Ш.-Л. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо, які зробили значний внесок у дослідження політичного вибору та демократичних засад діяльності влади. Так, Ш.-Л. Монтеск'є зробив спробу закласти наукові основи для розуміння законів суспільного і політичного вибору, став одним із засновників концепції сучасного поділу влади. Ж.-Ж. Руссо, у роботі «Про суспільний договір, або принципи політичного права» визначив суспільне джерело влади, яка формується під впливом вибору громадян [291, с. 57].

У теоретико-методологічному відношенні на особливу увагу заслуговують роботи І. Канта, який став одним із засновників концепції правової держави, і Г.-Г. Гегеля, який виклав філософське розуміння громадянського суспільства і його взаємодії із державою [72]. Названі вчені внесли істотний вклад у дослідження політичного вибору, розширивши простір теоретико-методологічних уявлень про характер владних відносин у суспільстві.

У роботах видатних італійських дослідників В. Парето «Компедіум із загальної соціології», Г. Моски «Правлячий клас» та німецького автора Р. Міхельса «Соціологія політичної партії в умовах демократії» варто відзначити ряд важливих для дослідження висновків і положень: про роль правлячих і неправлячих еліт у політичній діяльності (В. Парето); про риси представників політичної еліти (В. Парето); про циркуляцію еліт (В. Парето); про правлячий клас і його функції в процесі політичного вибору (Г. Моска); про роль

державної бюрократії у процесі формування механізму політичного вибору (Г. Моска); про олігархію як неминучу форму великих соціальних структур, що спотворює вільний політичний вибір (Р. Міхельс) [24, с. 354-355].

Своєрідним є розуміння теоретико-методологічних основ політичного вибору у К. Маркса і М. Вебера. Вагомим є внесок у теорію політичного вибору М. Вебера, передусім через ідею щодо цілераціональної та ціннісно-раціональної дії. Веберівське визначення політики, а також положення вченого про професіоналізацію політики та якості політика, про легітимність політичного панування і лідерства, про компромісний підхід до взаємовідносин моралі й політики, про партійну діяльність і бюрократію слугують певною методологічною основою для осмислення політичного вибору [56, с. 582].

Марксистський підхід до трактування політичного вибору базується на класовому підході. Політичний вибір тут детермінований виробничими, матеріальними відносинами, панівним способом виробництва. Зміст політичного вибору визначається природою класів, їхніми інтересами й потребами [23].

Окремий внесок у теорію політичного вибору зробили М. Бердяєв, М. Острогорський, П. Сорокін – представники елітарного підходу до політичного вибору [175]. Ці мислителі підкреслюють взаємозв'язок елітарного правління зі змістом і характером політичного вибору.

Заслуговують на увагу погляди М. Бердяєва і П. Сорокіна на аристократію як суб'єкт політичної діяльності. Розвиваючи ідею про правлячу меншість (аристократію), мислителі вказують на небезпеку замкнутості й закритості аристократії, протиставлення народіві й перетворення на самостійну касту [Цит. за : 175, с. 54].

Методологічну цінність для дослідження історичних умов політичного вибору має вчення М. Острогорського про необхідність вирішення протиріч бюрократизації системи партійної діяльності в умовах демократії. Основні положення політичної програми вченого – про відмову від практики інертних партій, що ставлять своєю кінцевою метою владу, а не артикуляцію й агрегування інтересів соціальних груп, про заміну принципу колективної відповід-

альності персональною відповідальністю міністрів і депутатів, про компетентність, професіоналізм і принциповість у сфері політичного управління – можна розглядати як фундаментальні принципи демократичного політичного вибору [Цит. за : 175, с. 55].

У середині ХХ століття основним фактором, який визначає умови політичного вибору виступає взаємодія двох найважливіших інституцій демократичного соціуму – держави та громадянського суспільства. У процесі розвитку громадянського суспільства формується коло суб'єктів політичного вибору, які впливають на утворення публічної влади, що є результатом взаємного впливу держави та суспільства.

На думку російського дослідника П. Мінакова, «Публічна влада виконує ряд функцій: реалізацію публічного інтересу, консолідацію суспільства, управління, захист існуючої системи суспільних відносин (охоронна), нормотворчість, забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Сутність публічної влади проявляється в наявності трьох форм (безпосереднє народовладдя, народне представництво, непередставницький народовладдя (професійне управління) і в наявності чотирьох видів (публічна влада громадських об'єднань, муніципальна, державна, наддержавна)» [207, с. 153].

У цьому контексті, розвиток і стійке функціонування простору політичного вибору у сучасному демократичному суспільстві передбачає дотримання принципів верховенства права, єдності системи публічної влади, гласності, компетенціональної самостійності і незалежності, відповідальності. В сучасних демократичних суспільствах політичний вибір здійснюється також на основі принципу визнання, дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття у процесі формування та реалізації політичного вибору громадянина набувають ваги наступні фактори.

По-перше, процес медіатизації політики, який характеризує зростаючу роль мас-медіа, медіапростору у політиці в цілому та здійсненні політичного вибору, зокрема. Дослідники процесу медіатизації політики (Г. Оберройтер,

О. Соловйов, Д. Яковлев та ін.) відмічають, що вплив мас-медіа на суспільство та політичний вибір, розповсюдження комунікаційних засобів переносить наголос з нормативною боку сприйняття змістовної сторони політики на демонстративну, підпорядковує діяльність політичних акторів вимогам рейтингу та формату медіа-простору [Див. детал.: 293, с. 84].

По-друге, розширення можливостей застосування Інтернет, яка стає важливою складовою політичних комунікацій, утворює інформаційне середовище політичного вибору. Варто погодитись із українським автором П. Кузьмінім у тому, що «Інтернет-технології містять солідний потенціал, реалізація якого може підвищити ефективність політичної діяльності. Але, водночас, ці технології можуть бути використані й на шкоду демократичним цінностям, демократизації політичного процесу в цілому» [175, с. 96].

По-третє, одним із головних стає фактор політичної культури. Політична влада завжди потребує «культурного обрамлення» для того, щоб існувати та визначити себе. Особливої ваги політична культура набуває в умовах трансформації сучасного політичного простору, коли ідеологічна компонента політичних процесів піддається ерозії і втрачає своє значення і правовий статус у процесі політичного вибору.

1.2. *Еволюція наукових підходів до розуміння політичного вибору.*

Політичний вибір, як феномен суспільного життя, існував в усіх історичних формах організації державного устрою, супроводжуючи цивілізаційний розвиток людства, визначаючи його напрямок та темп. Найбільш ефективним засобом вирішення суспільно-політичних проблем політичний вибір став у країнах з демократичною формою правління.

Політичний вибір, як об'єкт політологічного дослідження характеризується складністю та багатовимірністю. Як зазначає український дослідник О. Радченко, «Виявляти сутність виборів, здійснювати аналіз їхнього впливу на

суспільний розвиток неможливо без акцентування уваги на основних концептуальних підходах до розуміння виборів як суспільно-політичного інституту. Визначення сутності цього основного інституту народовладдя вимагає сучасної наукової методології, що дозволить правильно встановити як внутрішні складові, так і зовнішні зв'язки інституту виборів з державним управлінням» [253, с. 8].

Саме з дослідженнями сутності, форми та змісту демократії, пов'язується у філософській та політичній думці еволюція наукових підходів до розуміння політичного вибору.

Першими, хто сформулював загальні вимоги до виборів, були античні мислителі. У відомому трактаті Платона «Держава» значна увага приділяється кільком аспектам виборів. З одного боку, Платон формулює суспільні вимоги до претендентів на державні посади («особи, що домагаються державних посад, мають представити достатню кількість добродійства як свого роду, так і свого власного»); з іншого боку, це стосується й відповідальності та політичної культури виборців («майбутні виборці мають бути добре виховані, у душі законів, щоб шляхом осудження або схвалення обрати чи відкинути претендентів – з огляду на заслугу кожного»); по-третє, як процедура – вибори за Платоном є установчим інструментом, за допомогою якого в ідеальній державі за триступінчатою процедурою обирають 37 найвищих державних посадовців; по-четверте, висока суспільна значимість виборів проявляється навіть у розташуванні виборчих діляниць («вибори проходять у святилищі, яке держава найбільш шанує»); нарешті, запроваджується відповідний виборчий ценз (у виборах приймають участь усі, хто носить зброю) [253, с. 45]

Проаналізовано проблему політичного вибору й у роботах Аристотеля. У творі «Політика» розглянуто питання, які визначають сутність політичного вибору, його умови, зокрема: сутність держави та її елементів, форм державних правлінь, права і закону, органів влади та їхніх функцій. Аристотель сформулював положення теорії «середнього громадянина» і «середнього власника», які знайшли продовження у «теоремі серединного виборця».

На увагу заслуговують, враховуючи предмет даного дослідження, чотири засадничі принципи політичної філософії Аристотеля. По-перше, принцип теології. Наріжним каменем поглядів Аристотеля був визначальний принцип того, що «природні початки не тільки не залежать від суб'єктивних прагнень, але домінують над ними. Цей принцип проявляється в тому, що природні початки людини вище, ніж вироблені за допомогою праці та розуму, чи такі, що виникли з елементами випадковості» [239, с. 4] .

По-друге, принцип досконалості. Суть цього принципу полягає у тому, що під час здійснення політичного вибору людина прагне добра та благочинності. Вдача (*eudaimonia*) громадян полягає в удосконаленні політичного світу. Прагнення до кращої долі індивідуума та полісу-держави повинно стимулювати політиків, які визначають, які саме потрібні зміни для покращення життя громадян [239, с. 6].

По-третє, принцип спільноти. Аристотель підтверджує, що поліс-держава – це найвища форма людської спільноти, оскільки через вибір громадян досягає межі самодостатності [239, с. 6]. Будь-яка форма прагне до забезпечення доброго життя у фізичному, матеріальному сенсі, але держава існує тільки заради добродесного життя.

По-четверте, принцип управління. Аристотель вважає, що існування й добробут будь-якої системи потребують присутності правлячого елемента. Аристотель вважав за потрібне вводити різноманітні правила для різноманітних систем: наприклад принцип демократії для громадян і принцип деспотії для рабів [239, с. 7]. Накладання невідповідного принципу закінчується безладдям та кривдою.

У розрізі оцінки політичного вибору на користь полісного (політичного) життя Аристотель формулює і мету політики: надання громадянам добрих якостей і сприяти їм у досягненні вищого блага – щасливого життя [239, с. 7].

Визначивши три критерії оцінки форм – кількісний, якісний, майновий, Аристотель виділив шість форм правління: три правильні (правління на благо всіх) – монархія, аристократія, політія; три неправильні (правління на благо

правлячих) – тиранія, олігархія, демократія [23, с. 34]. Політичні симпатії Стагірита на боці найбільш правильної форми – політії, при якій править більшість в інтересах загального блага і де переважає «середній громадянин» та «середній власник».

У вченні про політію Арістотеля йдеться про «змішану» форму правління, коли поєднуються ознаки олігархії (багатства) і демократії (свободи). Арістотель пише про принцип демократичного обрання посадових осіб, який реалізується через механізм жеребкування, почерговості, а також засуджує введення високого майнового цензу, оскільки він є перешкодою для незаможних громадян в обранні їх на керівні посади і є недемократичним заходом [239, с. 8].

Специфіка середньовічної політичної філософії полягає у наступних положеннях відносно умов вибору. По-перше, увага до моральної та етичної складової особистісного вибору. По-друге, теологічна доктрина походження світу, людини та держави.

Середньовічна філософія починається періодом «апологетики» («захисту»), представники якої виступали з обґрунтуванням і захистом християнства проти античної філософії. Затверджується ж період становлення і утвердження середньовічної християнської філософії «патристикою» (від лат. «патер» – батько), періодом формування найавторитетнішими християнськими мислителями – «отцями церкви» – вихідних принципів середньовічної християнської філософської думки [52, с. 10].

Вперше в історії людства середньовіччя відкриває людину, як особистість, як насамперед духовну, а не природну істоту. Людина сприймається як зосередження протиріч, що існують в світі – між земним і небесним та між гріховністю і святістю. Ставиться питання про сенс життя, у цьому сенсі проблема щоденного вибору переводиться із площини повсякденного життя у вимір «духовності», вічності та трансцендентності.

Проте безпосередньо політичний вимір індивідуального та суспільного вибору відходить на другий план – абсолютизм як форма організації державної влади не потребував виборів.

Доба Відродження поновила інтерес до здобутків еллінської політичної філософії та практики полісної демократії. Беручи за основу ідею Аристотеля про людину, як «політичну тварину», філософи доби Відродження розвинули вчення про первісні (природні) права людини. Ці права, виражені у волі народу, стали визнавати як джерело влади: «Нове розуміння природи походження держави вимагало осмислення державних владних відносин та пошуків нових форм раціональної організації влади. Це призвело до появи договірної теорії походження держави, яка об'єктивно обумовлювала роль виборів як державно-владного інституту» [249, с. 38]

Аналізуючи політичне життя суспільства, Н. Макіавеллі приходять до висновку, що в основі політичної поведінки лежить не християнська мораль, а користь і сила. «Доля завжди на тій стороні, де краща армія», – підкреслював мислитель [34, с. 22]. Аналізуючи реальне політичне життя, він виводить дієві політичні принципи з реальних якостей людини, людської природи, розкладу та руху сил, які борються у суспільстві, та інтересів. Важливе місце у поглядах Н. Макіавеллі відводиться державі, яку він розуміє як політичний стан суспільства, тобто відношення влади і підпорядкування, їхні взаємовідносини, наявність відповідним чином організованої політичної влади, справедливості, права та законів.

Важливим компонентом держави у концепції Н. Макіавеллі є політична влада, як повноваження, могутність, сила, яка проявляється у здатності правлячих осіб примушувати підданих до послуху. Він також виводить самостійні правила політики, вільні від моральних критеріїв, або, точніше, він формулює правила політичного мистецтва відповідно до конкретних політичних умов та політичних цілей [34, с. 23].

Т. Гоббс розглядав вибори як разову акцію передачі влади від народу до суверену в результаті суспільного договору, внаслідок чого виникає держава як «єдина особа, відповідальною за дії якої зробила себе величезна множина людей шляхом взаємного договору, із тим, щоб ця особа могла використовувати силу й засоби всіх їх так, як вважатиме за необхідне для їхніх миру і спільного

захисту [252, с. 221]. У подальшому, на думку філософа, народ відстороняється від будь-якого впливу на владу. Т. Гоббс був прихильником сильної влади, за якої втручання народу у державне управління буде лише послабляти владу, тому в подальшому, на думку філософа, вибори є зайвими [252, с. 222]

Дж. Локк необхідність інституювання державної влади безпосередньо пов'язує з природним правом людини. Людина у природному стані наділяється цілою сумою «природних» прав, що витікають із сутності людської особистості та групуються навколо двох головних підвалин: свободи й власності. У природному стані людині не вистачає не прав, а їх забезпечення, котре люди й знаходять в державі, що створюється ними на підставі суспільного договору саме задля цієї мети. «Політичне суспільство має місце там і лише там, де кожен з його членів відмовився від природної влади (належної йому за законами природи), передавши її до рук суспільства в усіх випадках» [252, с. 253]

У середині XVII століття демократична лінія світової політологічної думки, яка була безпосередньо пов'язана із дослідженням проблематики політичного вибору, поширилась з європейського на американський континент.

Класичні підходи щодо демократичного політичного вибору було реалізовано у політиці та державотворчості американців Т. Джефферсона та Дж. Медісона. Також проблема політичного вибору розглядалась у працях англійського політичного мислителя І. Бентама та французького мислителя А. де Токвіля.

Т. Джефферсон та Дж. Медісон сформулювали цілісну політичну концепцію побудови демократичної держави. Вона згодом увійшла в основи американського конституційного устрою, такі як Декларація незалежності США (1776 р.) та Конституція (1787 р.). Вони наголошують на ідеях індивідуальної свободи, вибору, захисту індивідуальних прав, розподілу влади на гілки, що врівноважують одна одну, обрання її народом.

Органи державної влади та виборчу систему США було побудовано таким чином, щоб вони підтримували збалансований механізм функціонування влади народу через його представників у двопалатному парламенті – Сенаті та

Конгресі. Проголошені Джефферсоном і Медісоном права людини та громадянина на життя, свободу та на прагнення щастя, у тому числі і право народу на «носіння і використання зброї», справили і продовжують справляти великий вплив на демократичний розвиток світу.

Ієремія Бентам, англійський політичний мислитель – один із засновників концепції утилітаризму, згідно із якою принцип корисності врівноважує різні інтереси громадян, а відносини обопільної вигоди протилежних класів стабілізують суспільство. Він відрізняв природне і політичне суспільства як такі, у котрих політичне встановлює добродійну владу натомість деспотичного правління. На погляд І. Бентама, який консультував уряди багатьох європейських країн, демократична влада має бути неподільною, а виконавча та судова гілки лише виконувати настанови законодавчої влади [292, с. 35].

Французький політичний діяч і мислитель Алексіс де Токвіль у праці «Демократія в Америці» показав етнонаціональне і самобутньо неповторне культурне підґрунтя американської демократії, зобразив загрози демократичним порядкам, намагався сформулювати власну концепцію демократії.

Успіхи демократії він пояснив тим, що в Сполучених Штатах все починалось «з нуля», з об'єднання вільних людей, де не було впливу знаті та церкви, там відбулась децентралізація влади, створена система місцевого самоврядування, а суд присяжних привчав народ «до безпосереднього застосування народної влади» [247, с. 3].

Проблему генези політичної влади, механізмів її утримання та здійснення політичного вибору на основі цілераціональності розробляв М. Вебер. Держава, за М. Вебером, є відношенням легітимного панування, що спирається на насильство [56, с. 417]. Найбільш раціональним засобом здійснення державної влади є бюрократія, службові місця якої не є особистою власністю тих, хто їх посідає, і тому не можуть бути проданими або переданими у спадщину.

Влада і відповідальність кожного бюрократа-функціонера є лише частиною всієї ієрархії влади. Він має владу не завдяки особистим якостям, а тільки завдячуючи місцю, яке посідає. Рішення бюрократів спираються на

комплекс встановлених норм і правил, котрі самі визначають обов'язки кожного бюрократа, які нагадують корпоративний кодекс поведінки.

М. Вебер визначив необхідні якості бюрократа, які не повинні залежати від індивідуальних особливостей [57, с. 141]. Вибір способу та напрямку дій бюрократ повинен визначатись не особистісними мотивами, а об'єктивними вимогами управлінської діяльності.

Після Другої світової війни дослідження політичного вибору поновились за трьома теоретичними напрямками: біхевіоральна політична теорія, інституціональна теорія та формальна політична теорія. Остання звертається до моделі «раціонального політичного актора» та індивідуального (егоїстичного) і суспільного (стратегічного) вибору, які позичений з економічної теорії.

В результаті такого підходу розробляється корисний аналітичний інструмент, який може прояснити поведінку виборців, правлячих кіл, політичного класу, еліт, бюрократів, висвітлює процес лобювання приватних інтересів через діяльність влади. Тобто, саме ті процеси, які зазвичай глибоко приховано не тільки від пересічних громадян, а й від політичних експертів.

Дослідники, які працюють у цій сфері, використовують досягнення теорії ігор, щоб пояснити політичні процеси раціональною поведінкою акторів.

У цьому теоретичному напрямку варто виділити на праці таких авторів, як Дж. Б'юкенен, Д. Грин, І. Шапиро, К. Ероу, Дж. Найт, Г. Кавка, К. Монро, П. Ейбелл, Д. Остен-Сміт, М. Олсон, М. Фармер, Е. де Сото, Д. Стоун, В. Тертичка, В. Данн, Г. Саймон, А. Вілдавські, Л. Пал, Л. Якобсон, Д. Яковлев та ін.

На думку О. Радченка, «формальний, або правовий, етап був властивий політичній науці у другій половині XIX ст. Він відповідав періоду становлення власне політичної науки і вирізнявся домінуючою увагою до вивчення правових засад організації та функціонування політичного простору, який зводився до базових інститутів: держава у форматі уряду, парламенту та багатьох інших головних структурних інститутів, а також політичних партій. Фактично існувала впевненість про відповідність між правовими нормами, які регламентували повноваження політичних акторів, та їхньою практичною діяльністю, що зумо-

влювало домінування формально-легального описового підходу в політичній науці того часу» [252, с. 75].

Вихідне положення цієї теорії можна сформулювати так: якщо індивід має на вибір декілька способів поведінки, то переважно він обирає ту дію, яка, на його думку, допоможе отримати найбільш вигідний для нього результат.

Відповідно, егоїстичні індивіди не завжди братимуть участь у спільних діях, спрямованих на досягнення спільної мети (спільного інтересу), а будуть керуватися лише власним інтересом. Тобто, теорія раціонального вибору на перше місце в політологічних дослідженнях поставила актора з його інтересами.

Відтак, політичні інститути були проголошені вторинними відносно активного індивіда. Теорія засвідчила, що раціональний вибір/дія з погляду актора не обов'язкові, досить часто вони можуть призвести до неочікуваних результатів [221, с. 125]. Унаслідок цього принципового значення в теорії набула конструкція «рівноваги стратегій» – співвідношення стратегій (по одній на кожного актора) в такий спосіб, згідно з яким жоден з акторів не здатний покращити свій результат у випадку зміни ним власної стратегії, якщо не відбудеться адекватної зміни стратегії іншим актором. Тому актори мають взаємодіяти, внаслідок чого виникає взаємозалежність індивідуального вибору кожного з них. Форматом такої взаємодії є правила, або норми, сукупність яких становить поняття «інститут». У цьому контексті актори здійснюють раціональний вибір в інституційних умовах.

Теорія раціонального вибору замість традиційного для попереднього етапу розвитку політичної науки поняття «суб'єкт» використовує термін «актор», під актором розуміють того, хто вчиняє політичну дію [282, с. 53]. Тобто, актором можуть виступати громадянин, група та політичний інститут.

Головними напрямками теорії раціональної дії виступають «теорема неможливості» К. Ероу, принцип «медіанного виборця» та теорія ігор.

Теорему неможливості сформулював лауреат Нобелівської премії з економіки 1972 року Кеннет Ероу. Він вивів математичну модель, пов'язану з

процесом прийняття групових рішень за умов врахування індивідуальних інтересів т / або переваг [278, с. 47]. Суть теореми полягає у тому, що не існує демократичного методу врахування індивідуальних інтересів для трьох і більше альтернатив, який би забезпечував результат, що не суперечить певним логічним умовам. К. Ероу висунув перелік умов, які вважаються загальнообов'язковими, коли суспільні рішення приймаються шляхом виборів із урахування переваг громадян (за допомогою механізму голосування).

Наведемо деякі із цих умов:

- вибір необхідно зробити в тій самій системі, в якій сформульована альтернатива вибору. Тобто, під час виборів депутата до парламенту перевагу треба надавати кандидатові, здатному ліпше від інших вирішувати загальнодержавні справи, а не тому, хто є кращим з-поміж кандидатів спортсменом, найбагатшим, гарнішим тощо.

- вибір має залежати від індивідуальних переваг виборців, а також бути універсальним. За цієї умови, якщо персональні переваги частини виборців зміняться, то це має знайти своє відображення в суспільному виборі;

- за умов одноголосного обрання одного варіанта суспільний вибір має це відображати, іншого варіанта бути не може;

- результат вибору не може бути залежним від зовнішніх альтернатив, які не представлені у виборах. Тобто, виборцям необхідно визначати свої переваги між запропонованими альтернативами на підставі загальних критеріїв, а не під впливом тих або інших груп тиску;

- суспільний вибір є диктаторським, якщо існує агент, чії переваги домінують і вирішальним чином зумовлюють певний вибір [24, с. 171]

Відповідно до теорії К. Ероу, запропонованим умовам не відповідає демократичний вибір. Результат може бути досягнутий диктаторським або маніпулятивним способом, при цьому під маніпуляцією розуміють обмеженість вибору двома альтернативами, коли не враховано всіх можливих варіантів.

Принцип медіанного виборця ґрунтується на положеннях теореми неможливості. Зазвичай, цей принцип розглядають як ситуацію, коли не всі умови

теорії Ерроу працюють. «Зазначений принцип – модель щодо системи прямої та представницької демократії, коли прийняття рішення відбувається відповідно до інтересів виборця-центриста (виборець, інтереси якого позиціонуються в центрі лінійної шкали суспільних інтересів). За цієї моделі індивід голосує стратегічно, тобто прагне обрати максимально вигідну позицію в конкретних умовах. Орієнтація на виборця-центриста дає змогу охопити більшість виборців унаслідок меншої суперечливості переваг різних груп виборців, ніж було б у випадку орієнтації на конкретний ідеологічний спектр – «лівий» або «правий». Крім того, такий вибір допомагає відкидати крайнощі, залишати їх поза грою, або на маргінесі. Однак цей принцип не дає підстав урахувати всю сукупність переваг окремого індивіда. Також, з метою отримання підтримки більшості актор змушений постійно вносити корективи до власної програми, яка була сформульована перед виборами» [252, с. 95].

Наприклад, під час виборів президента така модель передбачає, що кандидат змушений орієнтуватися на два формати медіанного виборця. Перший раз – на центриста всередині власної партії, щоб бути висуненим кандидатом від партії на правиборах, і другий раз – під час загальних виборів на центристського виборця всередині країни.

Зрештою, теорію ігор розглядають як метод аналізу рішень під час конфліктної ситуації, яку трактують як гру поміж (як мінімум) двома учасниками, коли результат гри залежить від дій (стратегій) кожного учасника [206, с. 114]. Базовим тут також виступає положення, що для акторів характерна раціональна поведінка. Відповідно, пояснення дій акторів ґрунтується на певних моделях, які передбачають, що всі учасники гри будуть чинити оптимально для себе, тобто прагнути досягти виграшу. Кожен актор обирає власну стратегію поведінки, проте результат залежить від взаємодії всіх акторів.

Розрізняють ігри з нульовою та з ненульовою сумою виграшу. В першому випадку гра матиме нульовий результат, якщо з двох учасників один виграє все, а інший (або інші) все програють. Для такого типу гри характерно, що сума виграшу дорівнює сумі програшу. Відповідно, в іграх з нульовою сумою

виграшу немає співпраці між гравцями, яка передбачена в іграх з ненульовою сумою.

Раціональну поведінку акторів під час політичної та соціальної взаємодії описують за допомогою таких ігрових моделей, як «дилема в'язня», «дилема курчати» та ін.

Модель «дилема в'язня» належить М. Флуду, а її зміст полягає у тому, що двох злочинців затримали у підозрі про скоєння злочину [278, с. 50]. В інтересах слідства їх утримують окремо, щоби вони не могли спілкуватися один із одним.

Визначення міри відповідальності залежить від поведінки кожного з них та їхньої спільної поведінки. Якщо один з двох підозрюваних зізнається і наведе достатню кількість аргументів щодо вини партнера, тоді його партнера засудять до десяти років позбавлення волі, а того, хто зізнався, – звільнять. Якщо жоден з двох підозрюваних не зізнається, то кожен з них отримає по одному року. Якщо у скоєнні злочину зізнаються обидва, то кожен з них отримає по шість років.

Отже, спроба кожного з підозрюваних поводитися раціонально окремо від іншого зазвичай призводить до негативного результату для обох, і вони обидва отримують по шість років. Тобто, відсутність співпраці призводить до найбільш негативного результату.

Друга відома модель – так звана «дилема курчати» [278]. Вона описує процес взаємовідносин двох учасників в умовах гострого конфлікту: з двох протилежних боків назустріч один одному вузькою дорогою мчать на великій швидкості два мотоциклісти [278, с. 51]. Кожен з учасників має на вибір лише два варіанти поведінки: звернути, щоби уникнути зіткнення, і дати дорогу іншому (в цьому випадку той, хто зверне, вважатиметься «курчам»), або їхати і не звертати, розраховуючи, що суперник схибить і зверне, або існує велика загроза зіткнення і можливого каліцтва, або навіть загибелі. У цій дилемі виявляється принципове протиріччя між ієрархією преференцій індивідуального гравця та раціональністю з погляду обох учасників гри. Оптимальним варіан-

том для обох є попередня домовленість, результатом якої може бути відмова від участі, або звернення обох, щоби уникнути зіткнення. Інші варіанти стратегії передбачатимуть небезпеку трагічного фіналу для обох.

Дослідники теорії ігор доводять, що нераціональність поведінки обох учасників запрограмована нераціональністю правил цієї гри. Найліпший варіант – уникати подібних ігор (у політиці прикладом такої моделі гри вважається гонка озброєнь, протистояння СРСР і США під час Карибської кризи тощо).

Необхідно відзначити, що критики формальної теорії вказують на обмеженість раціонального пояснення політичної поведінки громадян, через ігнорування емоційної складової (біхевіоризм), ірраціоналізму (постмодерн), а теорія дискурсу стверджує важливість ролі мовного спілкування, діалогу, комунікації, які утворюють нові смислові універсуми, а отже – ведуть до перерозподілу влади.

Представник іншого теоретичного напрямку американський політолог Д. Істон звернув увагу на концептуальну відмінність між термінами «біхевіоризм» і «біхевіоралізм» [24, с. 146]. Поняття «біхевіоризму» належить до теорії людської поведінки і до сфери психології. В політичній науці, навпаки необхідно послуговуватися терміном «біхевіоралістичний». Обґрунтування необхідності такого розподілу Д. Істон вбачає в особливості біхевіоралістичного підходу щодо аналізу політичних явищ і процесів [24, с. 146]. Цей підхід можна виразити у таких положеннях. По-перше, у центрі аналізу повинна бути поведінка, яку можна спостерігати на рівні особи та / або політичного інституту. По-друге, теоретичний аналіз цієї поведінки треба піддавати емпіричній верифікації.

Відповідно, дослідник, який працює у межах біхевіорального підходу, має визначити, що саме він прагне вивчати, які теоретичні положення будуть взяті за основу, яким чином можна використати емпіричні дані дослідження.

Серед прихильників біхевіоралістичного підходу домінує погляд, що емпіричним дослідженням завжди має передувати теоретичний аналіз. На

думку Д. Сандерса, «теорія є інструментом в емпіричному дослідженні, адже саме теорія дає змогу генерувати гіпотези, які після цього треба тестувати, та визначає формат емпіричних даних, які варто збирати до аналізу» [Цит. за: 252, с. 68].

Водночас, у процесі дослідження потрібно мінімізувати вплив особистих цінностей вченого-дослідника та цінностей.

Таким чином, для біхевіорального напрямку головним виступає не розробка понять, прояснення суспільних явищ і процесів, а опис фактів та вдосконалення методики спостереження. У такому розумінні методологія біхевіоризму передбачає розгляд лише поведінки, яка зафіксована, вдосконалення методики реєстрації фактів, що ґрунтується на математичних і статистичних даних, надання переваги процесам, які можна спостерігати й обліковувати, а саме: структурі виборів, розподілу голосів, діяльності політичних партій, групам тиску, механізму прийняття рішень та ін.

У напрямі біхевіоризму найбільш розробленими теоріями відносно політичного вибору виступають концепції масових комунікацій і політичних еліт. Зокрема, американський політолог Гарольд Лассуел розглядав політику як поведінку суспільно-політичних груп, а владу – як явище міжособистісної взаємодії. Це обумовлено місцем комунікації у процесі політичного вибору. Проблема взаємовпливу громадської думки і мас-медіа присвячено дослідження американські політологи Поля Лазарсфельда, Девіда Рісмана та ін.

У 70–80-х роках минулого сторіччя відбулося концептуальне оформлення теоретичного напрямку «нового інституціоналізму». Цей напрям реалізувався у межах теорії модернізації, яка виходила із того, що головним чинником суспільних змін є розвиток політичних інститутів. Вивчення процесів демократизації на підставі досвіду боротьби з тоталітаризмом і початок «третьої хвилі» демократизації (за висловом С. Гантингтона) сформулювали нові параметри дослідження інститутів [70].

Новий інституціоналізм («критичний інституціоналізм») сприяв залученню до політичного аналізу вибору не лише держави, уряду, парламенту, партій

та бюрократії, а й неформальних інститутів [251, с. 110]. Загальною ознакою наявних різновидів неоінституціоналізму є позиціонування інститутів як центрального компонента політичного вибору та політичної діяльності. На думку П. Кузьміна, політичній діяльності властиві такі ознаки: «використання у процесі її здійснення політичної влади й різноманітних ресурсів; спрямованість на зміну або розвиток явища в цілому, чи то село, чи місто, область, держава; асиметричний характер диспозицій політичних гравців, що вказує на розбіжність підходів політиків до оцінки соціальних процесів, їхніх ресурсів, до визначення шляхів розв'язання соціальних проблем і протиріч; конкурентний тип взаємодії суб'єктів політичної дії; багаторівневість міжгрупової політичної взаємодії; ризиковість, негарантованість у своїх результатах; здійснення на професійній основі та використання як провідної технології політичного рішення» [175, с. 112].

Таким чином, новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів, і саме інститути зумовлюють регулярність політичної поведінки акторів.

Як механізм упорядкування та управління політичними процесами політичні інститути охоплюють структуру / організацію; систему прийнятих в інституті норм, цінностей або таких, які визнає цей інститут (це може бути також нехтування існуючими правовими нормами у країні); зразки поведінки, взаємовідносин, відповідно функції, які виконує цей інститут у суспільстві; засоби та механізми, завдяки яким інститут функціонує.

Саме політичні інститути забезпечують стабільність політичної системи, їх можна розглядати як елементи цілої системи.

Наприкінці ХХ ст. у політичній науці однією із домінуючих течій став постмодерний підхід, представники якого стверджували про перехід ціннісної системи людства від матеріалізму до постматеріалізму [83, с. 3].

Під матеріальними цінностями розуміються вимоги добробуту, фізичної та психологічної безпеки. Постматеріальні цінності характеризувалися параметрами якості життя, можливістю самореалізації особи тощо.

Постмодернізм передбачив відмову від акценту на пріоритетності засад економічної ефективності, бюрократичної раціональності та раціональності вибору.

Відповідно постмодернізм постає з критикою теорії модернізації за її детерміністичний характер та вестернізацію моделей суспільного розвитку.

Представники постмодернізму наголошують на тому, що зв'язок між економікою, культурою та політикою має взаємодоповнювальний характер [157, с. 13]. Економічній і політичній системам однаковою мірою необхідна підтримка з боку культурної системи суспільства, інакше вони мали б опиратися лише на застосування фізичної сили, що само по собі є неефективним.

Висновки до першого розділу

Проаналізувавши джерела та історичні етапи формування феномену політичного вибору, можна зафіксувати наступні проміжні висновки. По-перше, теорія нового інституціоналізму наголошує на вирішальній ролі у процесі політичного вибору формування стійких політичних відносин – інститутів, які забезпечують стабільні умови, регулярність та передбачуваність політичної поведінки акторів.

По-друге, біхевіоралізм робить наголос на фактологічності у дослідженнях політичного вибору, а методологія біхевіоризму передбачає розгляд поведінки акторів, структурі виборів, розподілу голосів, діяльності політичних партій, групам тиску.

По-третє, акумулюючи досягнення біхевіоралізму та інституціоналізму, теорія раціонального вибору наголошує на тому, що вибір реалізується в тій самій системі, в якій сформульована альтернатива вибору. Результат вибору не може бути залежним від зовнішніх альтернатив, які не представлені у виборах. Тобто, виборцям необхідно визначати свої преференції між запропонованими

альтернативами на підставі загальних критеріїв, а не під впливом тих або інших груп тиску.

РОЗДІЛ 2

Теоретико-методологічні основи дослідження політичного вибору

2.1. Феномен політичного вибору як об'єкт міждисциплінарних досліджень.

Дослідження політичного вибору протягом століть акумулювали напрацювання філософської, соціологічної, економічної, політичної думки, економічної теорії, психології, державної політики, теорії міжнародних відносин, комунікативістики та інших дисциплін.

В історичному контексті розвитку наукового пізнання політичний вибір став предметом аналізу у філософських візіях Аристотеля, Платона, Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Лока, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Г. Гегеля, Е. Гусерля, М. Гайдегера, К. Поппера, Т. Адорно, П. Рікера, Ю. Габермаса, М. Фуко, О. Гьоффе, Р. Рорті та ін.

Джерела досліджень політичного вибору можна знайти у роботах математиків XVIII – XIX ст. Кондорсе, Т. Лапласа, Ч. Доджсона (Льюїс Керол), Д. Блека та ін.

Соціологічні напрямки аналізу умов та механізмів вибору представлено такими авторами, як М. Вебер, Т. Парсонс, П. Сорокін, П. Бурдьє, Дж. Александер, Е. Гіденс, П. Штомпка, Є. Головаха, С. Леш, О. Філіппов, Н. Луман, М. Мафесолі, У. Аутвейт, Р. Бхаскар, П. Шампань та ін.

Психологічні основи політичного вибору аналізуються у роботах Т. Брауна, Д. Гранберга, Л. Мідлстада, В. Оттаті, Л. Роса, М. Фішбейна, Р. Шермана та ін.

Сучасна теорія політичного вибору спирається на здобутки економічної теорії, зокрема на роботи К. Вінселя, Дж. Б'юкенена, М. Олсона, Г. Таллока, Й. Шумпетера, Ф. Гаєка, К. Ероу, Л. Бальцеровича, Е. де Сото, О. Гаврилишина та ін.

У дослідженнях вибору у контексті реалізації державного управління та публічної політики слід відзначити роботи Г. Ласвела, А. Вілдавські, В. Парсонса, Г. Колбеча, О. Дем'янчука, Г. Саймона, В. Данна, Т. Дая, Л. Пала та ін.

Найбільшу увагу політичному вибору приділяють представники такого напрямку політичної науки, як інституціоналізм. Корені інституціоналізму можна побачити у роботах К. Маркса та М. Вебера. Серед сучасних дослідників цього напрямку політичної науки варто назвати Д. Найта, С. Айвазову, К. Гая, П. Панову, Д. Ноука, Д. Марша, Р. Родеса, М. Сміта, С. Патрушева, Г. Хелмке, С. Левітські, О. Хлопіна, В. Меркель, А. Круассан та ін.

Слід відзначити, що в межах інституціоналізму отримали розвиток різні підходи, які здійснюють методологічний синтез, у тому числі – за допомогою інших суспільних наук. У межах дослідження феномену політичного вибору варто виділити наступні теорії.

По-перше, нормативний інституціоналізм, який наголошує на важливості норм і цінностей, а не лише формальних структур, правил або процедур [205].

По-друге, інституціоналізм раціонального вибору, який виходить із необхідності зовнішніх структурних обмежень відносно раціональних акторів [250].

По-третє, альтернативні підходи, у яких говориться про те, що правила і примус до правила дозволяють, наказують і забороняють дії членів інститутів, а самі інститути розуміються як засіб агрегування індивідуальних переваг [251; 238].

По-четверте, історичний інституціоналізм: інституціональний вибір (цілі, засоби і критерії оцінок) як довготривалий чинник політичних результатів [218].

По-п'яте, соціальний інституціоналізм, у якому розглядаються зв'язки між державою і суспільством, – моделі взаємодії всередині приватного та державного секторів і між ними [221].

По-шосте, структурний інституціоналізм, так звана наукова версія «старого» інституціоналізму (формалізований аналіз президентської та парламентської систем, федералізм, унітаризм) [228; 229].

Фундаментальна теоретична проблема інституціоналізму, безпосередньо пов'язана із аналізом політичного вибору, це так званий парадокс обмеження. Інститути накладають обмеження на поведінку своїх членів і скорочують спектр політичного вибору, але самі інститути – це результат вибору.

Інститути розглядаються одночасно як залежні, так і незалежні змінні у процесі політичного вибору. Одна із головних методологічних проблем інституційного аналізу полягає у тому, як узгодити різні версії неінституціоналізму як взаємодоповнюючих теоретичних підходів при аналізі конкретних процесів політичної трансформації та політичного вибору.

Розглянемо деякі з підходів інституціональної політичної теорії більш детально.

Відповідно до дистрибутивної теорії, інститути виникають не як засіб координації і вирішення проблеми колективної дії, а як побічний конфлікт боротьби за владу і розподіл ресурсів у суспільстві. Прихильники такої позиції не заперечують, що інститути можуть мати колективну користь, але ця користь – не головне в поясненні природи інститутів [75; 85].

Таким чином, ця концепція не заперечує, що інститути мають дистрибутивні наслідки, але джерелом їх виникнення вважає колективні вигоди. За Д. Найтом, інститути мають «подвійний характер» [238, с. 6]. З одного боку, вони створюють колективну користь. Кожному актору наявність інститутів більш «вигідна», аніж їх відсутність. З іншого боку, інститути мають дистрибутивний ефект: вони по-різному розподіляють вигоди між індивідами. Д. Найт доводить, що «споконвічної мотивацією при створенні соціальних інститутів не може бути досягнення колективних цілей ... Інституційні правила створюються діями раціональних акторів і опосередковує їх взаємодія ... Вони хочуть від інститутів, щоб останні фокусувалися не стільки на колективних результатах,

скільки виробляли соціальні наслідки, найбільш вигідні для них як раціональних акторів» [238, с. 7].

Зазвичай, влада визначається «за фактом взаємодії» (ex post): владу має той, хто впроваджує свою волю. Однак визначити, хто має владу, можна і ex ante: до того, як відбулася взаємодія, якщо вже визначені її правила: «мати владу над – значить впливати на альтернативи, доступні цієї особистості або групі ... А мати владу над В, якщо він може домогтися, щоб В схвалив інституційне правило, яке дистрибутивно вигідно А (коли інші альтернативи були б вигідні В)» [261, с. 55].

Таким чином, виникнення інститутів – наслідок притаманної суспільству боротьби за владу. Індивід прагне до влади над іншими, для цього він повинен обмежити дії інших у відповідності до власної вигоди. «Соціальні інститути, – робить висновок Д. Найт, – є не стільки продуктом зусиль обмежити соціальних акторів в колективних цілях, скільки продуктом зусиль окремого актора обмежити дії інших акторів, з якими він взаємодіє [238, с. 11]. Обмежуючи дії інших (набір доступних для інших стратегій, якщо користуватися термінологією теорією ігор), суб'єкт влади отримує інформацію про те, як будуть себе вести інші.

За визначенням К. Гая, політичні мережі (policy networks) – це «створені навколо спільних стратегічних інтересів альянси політичних акторів, які характеризуються достатньо високим ступенем стійкості, наявністю певних моделей координації, реалізуються через колективні дії» [14].

У мережевому аналізі політики склалося чотири головних напрямки.

По-перше, підхід групової взаємодії («Group – interaction approach»), який дає відповідь на запитання: «які групи інтересів з якими державними структурами пов'язані, в чому виявляється ця взаємозв'язок, і як він впливає на політику?» [201, с. 249].

По-друге, підхід індивідуальної взаємодії («Personal – interaction approach»), який наголошує на необхідності дослідження персональних зв'язків між лідерами бізнесу, великими державними чиновниками та ін. [265,

с. 104] Тут політичні мережі – це «вищий рівень» взаємодії, у якому беруть участь окремі «політичні спільноти», тобто групи лідерів, які взаємодіють один з одним, обмінюються ресурсами і поділяють спільні цінності.

По-третє, формально-структурний підхід («Mapping network»), одним із провідних авторів тут є Девід Ноук [365, с. 105]. У центрі уваги представників цього підходу – не актори, а «структура», тобто позиції, які займають актори і відносини між цими позиціями.

По-четверте, так звана «діалектична концепція» (яку представлено у працях Д. Марша, Р. Родеса, М. Сміта), яка виходить з того, що не тільки інтереси учасників мережі, але і відмінності в структурі взаємодії впливають на її результати [263]. Така методологічна позиція вимагає досліджувати не лише процес взаємодії окремих акторів, але й структурні характеристики відносин, які складаються між ними. Саме в рамках цієї концепції виявився найбільш затребуваним інституційний підхід.

Інституціоналісти розглядають політичні мережі як «набір неформальних правил, що регулюють взаємодію між державою та групами інтересів. Ці правила можна назвати інститутами, оскільки вони відомі більшості акторів і структурують повторювані взаємодії. Інституційно політичні мережі розрізняються, перш за все, за такими параметрами, як: згуртованість, рівень довіри, значимість санкцій та ін.

Відповідно до визначення російського дослідника В. Радаєва, у процесі становлення посткомуністичної політичної системи, як перехідної від авторитаризму до демократії, відбувається трансформація інститутів та деформалізація правил політичної та повсякденної взаємодії [251, с. 110]. У цьому процесі формальні правила значною мірою заміщуються неформальними і вбудовуються у неформальні відносини. Така тенденція виникає в ситуації, коли актори, будучи обізнаними щодо існуючих формальних правил, далеко не завжди виконують їхні приписи.

По суті, мова йде про несумісність цих правил зі сформованою практикою, що веде до заміщення їх неформальними нормами.

Детальна класифікація взаємодії формальних і неформальних інститутів представлена у роботах Г. Хелмке і С. Левітські. В основу цієї класифікації покладено два критерії. По-перше, ефективність формальних інститутів, рівень якої залежить від того, якою мірою актори підпорядковуються їх приписам і чи здійснюється регулярний контроль за виконанням цих приписів. По-друге, ступінь сумісності між тими цілями, для реалізації яких використовуються неформальні інститути, і очікуваннями щодо результатів, еventуально досяжних в діяльності формальних інститутів [251, с. 112]

Виходячи з названих критеріїв, вчені виділили чотири способи взаємодії між формальними та неформальними інститутами: комплементарний, узгоджувальний (*accommodating*), конкурентний і замісний (*substitutive*). Як відзначають Г. Хелмке і С. Левітські, «конкуруючі неформальні інститути створюють у акторів стимули, несумісні з формальними правилами, – слідуючи одним, не можна не порушити інші. Прикладами служать клієнтелізм, патрімоніальне панування (*patrimonialism*), кланова політика та інші приватні інститути» [Цит. за: 251, с. 113].

Подібного роду конкурентна взаємодія виникає в тому випадку, коли приписи слабких або неефективних формальних інститутів вступають в протиріччя з цілями акторів. Якщо ж таке протиріччя не виникає, але формальні інститути виявляються нездатними забезпечити ті результати, які від них очікувалися, створюються неформальні інститути, які заміщують формальні інститути.

В. Меркель і А. Круассан виділяють три гіпотетичних сценарія, за яким може піти розвиток суспільства, що стало на шлях неформальної інституціоналізації:

- сценарій регресу, тобто дедалі більшої деформалізації інститутів;
- сценарій прогресу, тобто поступового витіснення неформальних практик;
- сценарій стабільності. В цьому випадку «переплетення формальних демократичних інститутів і неформальних дефектів переходить у самовід-

творювану рівновагу, що призводить до стабілізації та закріплення status quo «дефектної демократії» [205, с. 7].

Стабільність зберігається, доки специфічні дефекти демократії гарантують панування владних еліт і сприяють задоволенню інтересів тієї частини населення, яка підтримує систему.

Неоінституціональна теорія виступає основою політологічного розуміння суспільного вибору.

Так, вже неодноразовано згаданий Д. Норт дає наступне визначення інституту: це «правила гри» в суспільстві або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми. Отже, вони створюють структуру спонукальних мотивів людської взаємодії – будь то в політиці, соціальній сфері або економіці» [229, с. 75].

До складу «нової політичної економії» (new political economy) включають шість основних напрямів неоінституціональної досліджень: 1) теорію суспільного вибору (public choice economics); 2) теорію прав власності (economics of property right); 3) теорію права і злочинності (economics of law, economics of crime); 4) політичну економію регулювання (political economy of regulation); 5) нову інституційну економіку (new institutional economics); 6) нову економічну історію (new economic history) [229, с. 76].

Неоінституціоналісти продовжують вважати ринкову організацію найкращою, наголошуючи, що сучасні проблеми породжуються не «провалами» ринку, а скоріше недостатнім використанням його багатих потенційних можливостей [221, с. 127].

Раціонально діючі політичні актори підтримують, перш за все, ті програми, які сприяють зростанню їх престижу та підвищують шанси отримати перемогу на чергових виборах. Даний принцип передбачає, що всі явища розглядаються через призму індивідуальної поведінки. У явному вигляді такий принцип був сформульований Й. Шумпетером [139].

Другою передумовою теорії суспільного вибору є концепція «економічної людини» (*homo economicus*). Раціональність індивіда має в даній теорії універсальне значення. Це означає, що усі, від виборців до лідерів країни, керуються у своїй діяльності в першу чергу економічним принципом, тобто порівнюють граничні вигоди і граничні витрати (і перш за все, вигоди і витрати, пов'язані з прийняттям рішень): $MB \geq MC$, де MB – граничні вигоди (*marginal benefit*); MC – граничні витрати (*marginal cost*) [222, с. 128].

Третьою передумовою є трактування політики як процесу обміну. Ця ідея лягла в основу робіт американського економіста Дж. Б'юкенена, який отримав в 1986 р. Нобелівську премію [53].

Прихильники теорії суспільного вибору розглядають політичний ринок за аналогією з товарним [216]. Держава – це арена конкуренції людей за вплив на прийняття рішень, за доступ до розподілу ресурсів, за місця в ієрархічній драбині влади та суспільства. Проте держава – це ринок особливого роду, його учасники мають незвичайні права власності: виборці можуть вибирати представників до вищих органів держави, депутати приймають закони, а чиновники стежать за їх виконанням. Виборці і політики трактуються як індивіди, що обмінюються голосами і передвиборними обіцянками.

Відмова від ідеальних моделей неокласичного підходу призводить до нових рішень з урахуванням неповноти інформації, обмеженої раціональності, опортуністичної поведінки учасників. Передумова про повноту доступної інформації здається нереалістичною і помітно звужує прикладну галузь економічних досліджень. Розвиток економічної науки в ХХ столітті багато в чому визначався вивченням проблем невизначеності умов вибору та пов'язаних з цим проблем пошуку необхідної інформації та її подальшої обробки у процесі прийняття політичного рішення.

Розроблена Г. Саймоном теорія обмеженої раціональності пропонує альтернативні процедури вибору в умовах неповної інформації [261, с. 70]. Процес прийняття рішення складається з двох основних етапів: вироблення альтернатив, пошук та прийняття задовільного варіанта рішення.

Концепція Г. Саймона схожа з теорією пошуку інформації, запропонованої Дж. Стіглером у тому, що в ній також не існує готових альтернатив, однак передбачається, що актори не можуть максимізувати функцію корисності.

Поняття опортуністичної поведінки безпосередньо пов'язане з мотивацією економічного актора. Мотив власного інтересу знаходиться в центрі моделювання економічної поведінки протягом усього періоду існування економічної теорії. Спочатку мотив власного інтересу трактувався виключно як «егоїзм». Проте, у зв'язку з емоційним забарвленням від нього намагались звільнити як політичну, так і економічну теорію. У неоінституціоналізмі місце «егоїзму» посіло поняття «опортуністичної поведінки». Олівер Ульямсон трактує опортуністичну поведінку актора як «... надання неповної або викривленої інформації» [Цит. за: 222, с. 140].

В рамках прямої демократії всі рішення спільноти мають тенденцію відповідати інтересам медіанного виборця, що не завжди економічно доцільно. Модель медіанного виборця (median voter model) – це модель, що характеризує існуючу в рамках прямої демократії тенденцію, згідно з якою прийняття рішень здійснюється у відповідності з інтересами виборця-центриста (людини, яка займає місце в середині шкали інтересів даного суспільства).

Вирішення політичних та економічних питань на користь виборця-центриста має свої плюси і мінуси. З одного боку, воно утримує спільноту від прийняття односторонніх та радикальних рішень, від крайнощів лівої та правої ідеології. З іншого, – це далеко не завжди гарантує прийняття оптимального рішення.

Модель медіанного виборця має значення і для представницької демократії, проте процедура у цій системі ускладнюється. Наприклад, кандидат у президенти для того, щоб досягти мети, повинен як мінімум двічі апелювати до виборця-центриста: спочатку всередині партії (для свого висунування від партії), а потім до медіанного виборця серед усього населення. При цьому для завоювання симпатій більшості доводиться вносити значні корективи у свою

політичну програму, а часто і просто відмовлятися від її фундаментальних принципів.

В умовах представницької демократії, на відміну від приватного, суспільний вибір здійснюється через певні проміжки часу, він обмежений колом претендентів, кожен з яких пропонує свій пакет програм. Виборець позбавлений можливості обирати декількох депутатів: одного – для вирішення проблем зайнятості, іншого – для боротьби з інфляцією, третього – з проблем зовнішньої політики та ін. Він змушений обрати одного депутата, позиція якого може не повністю співпадає з його вподобаннями. У сфері бізнесу це означало б покупку товару «з навантаженням».

У сучасному світі, в умовах представницької демократії, ускладнюється і процедура голосування. Виборче право може бути обумовлено майновим цензом (як у стародавньому Римі), або цензом осідлості (як в деяких сучасних країнах Балтії). Для обрання кандидата може вимагатися відносна або абсолютна більшість.

Виборці повинні володіти певною інформацією про майбутні вибори, а для її отримання потрібні час або гроші, а частіше і перше, і друге. Не всі виборці можуть дозволити собі значні часові та грошові витрати, пов'язані з отриманням необхідної інформації про майбутні вибори. Таке явище в теорії суспільного вибору називається раціональним незнанням (*rational ignorance*). Існує своєрідний «ефект порога», як мінімального значення користі, яке необхідно перевищити, щоб виборець брав участь у політичному процесі [283, с. 17].

Демократія не зводиться лише до процедури голосування, гарантом демократичних рішень повинні бути тверді і стабільні конституційні принципи і закони. У повсякденній законодавчій діяльності депутати прагнуть підвищити свою популярність, активно використовуючи систему логролінга (*logrolling* – «перекочування колоди»), тобто практику взаємної підтримки шляхом «торгівлі голосами» [220, с. 450].

Прихильники теорії суспільного вибору (починаючи з Дж. Б'юкенена і Г. Таллока) не вважають будь-яку «торгівлю голосами» негативним яви-

щем [20, с. 165]. Іноді за допомогою логролінга вдається домогтися більш ефективного розподілу ресурсів, тобто розподілу, який підвищує загальне співвідношення вигод і витрат у відповідності з принципом «Парето-оптимальності». Проте, не можна виключати і прямо протилежний ефект: йдучи назустріч місцевим інтересам, за допомогою логролінга уряд домагається схвалення великого дефіциту держбюджету, зростання асигнувань на оборону та ін.

Класичною формою логролінга є «діжка з салом» – закон, що включає набір невеликих локальних проектів [20, 166]. Щоб отримати схвалення, до загальнонаціонального закону додається цілий пакет різноманітних, нерідко слабо пов'язаних з основним законом пропозицій, у прийнятті яких зацікавлені різні групи депутатів. Щоб забезпечити його проходження, до нього додають все нові і нові пропозиції («сало»), доки не буде досягнута впевненість у тому, що закон отримає схвалення більшості депутатів. Подібна практика приховує в собі небезпеку для демократії, оскільки принципово важливі рішення (обмеження громадянських прав, свободи совісті, друку, зборів та ін.) можуть бути «куплені» наданням приватних податкових пільг і задоволенням обмежених місцевих інтересів.

Один із теоретичних напрямків, у якому поєднуються економічні та політичні візії, – це «економіка бюрократії» [248]. Законодавчі органи створюють виконавчі, які, у свою чергу – великий апарат для виконання різноманітних функцій держави. Виборці, які проголосували за депутатів, виявляються в безпосередньому підпорядкуванні у бюрократів.

Бюрократія розвивається як ієрархічна структура всередині держави, а періодичне оновлення законодавчих органів поєднується з відносною стабільністю основних ешелонів виконавчої влади: бюрократія допомагає зберегти спадкоємність в керівництві, здійснює контроль над опортуністичним поведінкою.

В силу власного положення бюрократія не пов'язана безпосередньо з інтересами виборців, вона обслуговує, насамперед, інтереси різних ешелонів законодавчої і виконавчої гілок влади. Чиновники не лише реалізують уже

прийняті закони, але й беруть активну участь у їх підготовці, тому вони нерідко напряду пов'язані з групами, що відстоюють особливі інтереси в парламенті.

Бюрократія, як правило, побоюється не незадоволення суспільства в цілому, а критики з боку груп з «особливими інтересами», які легко можуть використовувати для цього засоби масової інформації. І навпаки, у випадку провалу їм можуть допомогти вийти зі скрутного становища знову ті ж групи з особливими інтересами, з якими вони тісно пов'язані. Не випадково багато службовців корпорацій, попрацювавши в державному апараті, повертаються у свої корпорації з помітним підвищенням. Така практика одержала назву «системи дверей, що обертаються».

Одним із основних термінів у «економіці бюрократії» виступає поняття «політичної ренти», яке сформувалось в рамках традиційної мікроекономічної теорії. Термін «рентоорієнтована поведінка» (*rent-seeking behavior*) з'явилась у роботах А. Крюгера [278]. Свою розгорнуту характеристику політична рента знайшла в теорії груп, що трактує пошук ренти як результат взаємодії різних груп інтересів.

Пошук політичної ренти – це прагнення отримати економічну ренту за допомогою політичного процесу. Урядові чиновники прагнуть отримати матеріальні вигоди за рахунок як суспільства в цілому, так і окремих осіб, які домагаються прийняття певних рішень. Бюрократи, беручи участь в політичному процесі, прагнуть провести такі рішення, які б гарантували їм отримання економічної ренти за рахунок суспільства. Політики зацікавлені у рішеннях, які забезпечують явні і негайні вигоди і вимагають прихованих, важко визначених витрат. Подібні рішення сприяють зростанню популярності політиків, але, як правило, вони економічно неефективні.

В економічній діяльності позитивна рента є стимулом, залучення додаткових ресурсів у ті види діяльності, де вона існує. Пошук ренти в конкурентній економіці – це позитивне явище, яке призводить до ефективного розподілу ресурсів.

Групи зі взаємними і значними інтересами можуть компенсувати свої витрати, якщо законопроект, який вони відстоюють, буде прийнятий. Справа в тому, що вигоди від ухвалення закону будуть реалізовані всередині групи, а витрати розподіляться на все суспільство в цілому. Концентрований інтерес небагатьох перемагає розпорошені інтереси більшості. Тому відносний вплив груп з особливими інтересами значно більше їх частки голосів. Вигідні їм рішення не були б прийняті в умовах прямої демократії, коли кожен виборець прямо і безпосередньо виражає свою волю.

Вплив концентрованих інтересів пояснює парадокси економічної політики держави, яка в основному захищає старі, а не молоді галузі (в США, наприклад, такі, як сталеливарна і автомобільна).

Значне місце у економіці бюрократії посідає аналіз політичних ділових циклів. Імпульсом до дослідження даної проблематики стала робота Нордхауза, в якій вперше було введено поняття політичних ділових циклів, і був запропонований механізм їх формування (інтерпретація пов'язана із залежністю макроекономічної політики, що проводиться урядом від термінів виборів). У відповідності з підходом Нордхауза, уряд проводить розширювальну фіскальну політику перед виборами, що призводить до зростання популярності і сприяє збереженню влади в руках адміністрації [281, с. 56]. Однак після виборів ситуація різко змінюється і замість популістських заходів уряд змушений проводити стабілізаційні заходи в поєднанні з посиленням фіскальної політики.

Після виборів здійснюється ряд заходів, спрямованих на зміну цілей або масштабів діяльності попереднього уряду. Ці заходи носять особливо радикальний характер, якщо до влади приходять партія, яка до цього знаходилася в опозиції. Робляться спроби по скороченню дефіциту державного бюджету, згортання непопулярних програм, перебудові роботи державного апарату. Однак потім активність знижується до тих пір, поки падіння популярності нового уряду не досягає критичного рівня. З наближенням наступних виборів активність уряду зростає.

Іншим напрямком, що пояснює вплив проведеної державою політики на економічну ситуацію, є «цикли Партісана» (Partisan cycles). Циклічність в економіці пояснюється ідеологічними розбіжностями між приходами до влади партіями. Ліві партії витрачають більше зусиль на зниження рівня безробіття, в той час як праві – на зниження темпів інфляції. Подальший розвиток цього підходу пояснює економічні цикли фактом існування довготермінових трудових контрактів, не дозволяють миттєво коректувати реальну заробітну плату у відповідь на несподівані грошові шоки (позитивні або негативні), викликані зміною уряду після виборів [54, с 79.]

З точки зору державного управління та аналізу публічної політики, найбільший інтерес викликають дослідження бюрократії та її ролі у процесі політичного вибору. Так, на думку Дж. Б'юкенена, бюрократична система неефективна в силу, принаймні, трьох причин. По-перше, «зло бюрократії» в тому, що вона здійснює вибір не з точки зору економічних цінностей людей, а за іншими критеріями... По-друге, бюрократизм породжує залежні відносини між можновладцями та підлеглими (Дж. Б'юкенен називає це «невиправданими класовими розходженнями»)... По-третє, боротьба за доступ до цінних благ є марнотратним використанням ресурсів суспільства [53, с. 107-108]. Такі риси, як фаворитизм, дискримінація (як на користь, так і проти окремих осіб), довільна класифікація громадян з того чи іншого ознакою, майже неминуче притаманні будь-якій системі, що ставить людей у залежність від бюрократів.

Теорія міжнародних відносин виходить з того, що міжнародні відносини далекі від ідеальних, а міжнародна політика може бути визначена як «безперервне зусилля, спрямоване на збереження й збільшення потужності своєї власної нації і ослаблення потужності інших націй» [15]. Ганс Моргентау заклав основи теорії міжнародних відносин як самостійної наукової галузі.

Основні положення теорії політичного реалізму (про міжнародну політику як боротьбу за владу, про неспівпадання національних інтересів держав і, отже, конфліктності міжнародного середовища) виявилися актуальними і для політиків-практиків. Цитований автор обґрунтовує думку про те, що в основі

міжнародної політики (international politics) лежать закони політичної поведінки, коріння яких слід шукати в природі людини [15].

Історія політичних ідей, на думку Г. Моргентау, – це боротьба двох точок зору на природу людини, суспільства і політики. Представники однієї вірять у можливість раціонального і одночасно заснованого на моральних принципах політичного порядку. Вони вірять у споконвічну чесноту людської природи і можливість удосконалення суспільства шляхом реформ. Прихильники іншої точки зору, так званої концепції «політичного реалізму», – вважають, що світ недосконалий. Щоб створити раціонально обґрунтований політичний порядок, необхідно враховувати недосконалу природу людини. Для сучасного світу характерні конфлікти інтересів, отже принцип існування всіх плюралістичних суспільств заснований на балансі інтересів, на системі стримувань і противаг.

Під політичним реалізмом Г. Моргентау розумів таку політичну доктрину, яка заснована на врахуванні суперечливих сторін людської природи і визнання обмежених можливостей для побудови справедливого і морального політичного порядку. Політичний реалізм також заснований на положенні, що всякі дії з удосконалення суспільства – це різновид ризикової діяльності. Другим принципом політичного реалізму є принцип «національних інтересів», що розуміються в термінах влади і могутності. Концепція національного інтересу дозволяє розглядати міжнародну політику як сферу, відносно незалежну від таких областей, як економіка, релігія, етнічні відносини. Моргентау відзначає, що без подібного теоретичного допущення неможливо створити теорію політики [15].

Третій принцип політичного реалізму полягає в тому, що політичний реалізм позбавляє теорію міжнародних відносин від двох помилок – дослідження мотивів і намірів, що лежать в основі політичних дій, а також вивчення ідеологічних уподобань суб'єктів міжнародних відносин.

Слід зазначити, що Г. Моргентау стояв біля витоків теорії раціонального вибору. Раціонально орієнтована, продумана зовнішня політика викристалізовується з політичного досвіду і виключає випадкові відхилення. Раціональна

зовнішня політика націлена на мінімізацію ризику і максимізацію вигоди, вона підпорядкована правилам розсудливості і політичного успіху.

2.2. Теорія політичного вибору як ліберальна ідеологічна доктрина.

В основі ліберальної політичної доктрини знаходяться цінності свободи, вільної конкуренції, концепції правової держави, громадянської активності тощо.

Остання розглядається в консолідованих демократіях в якості однієї з найважливіших характеристик сучасного ліберального суспільства. Не можна уявити розвиток політичної та економічної конкуренції, з точки зору лібералізму, знаходиться уявлення, згідно з яким без залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень, з одного боку, неможлива легітимація системи владних структур (а отже, і існування правового конституційної держави), з іншого – стає проблематичним раціональний вибір як окремого громадянина, так і електоральний вибір суспільства в цілому.

Феномен свободи виступає у політичній доктрині лібералізму головним об'єктом аналізу та розглядається як передумова політичного вибору. Цей об'єкт залишається в центрі уваги і сьогодні, що обумовлює необхідність розглянути феномен свободу в історичному контексті та проаналізувати ктвори класиків ліберальної думки щодо взаємозв'язку між політичним вибором та простором свободи.

Питання обґрунтування політичного вибору, з точки зору ліберальної доктрини набуває особливої актуальності для політичного процесу в сучасній Україні, де відбувається становлення нової моделі взаємовідносин владних структур і соціуму.

Для моделі раціонального вибору основоположними виступають принципи лібералізму, які реалізуються лише в умовах демократії. У Сучасній

моделі демократії найбільш оптимальним представляється такий тип політичної залученості, для якого характерні наступні ознаки:

- вільна конкуренція індивідів та ідей, в основі якої економічний та політичний інтерес як окремого індивіда, так і суспільний інтерес;

- політична активність громадян;

- постійний інтерес до суспільних проблем з боку громадян, контроль над владою інститутів громадянського суспільств. Це виражається в активній політичній участі, яка базується та підкріплена бажанням бути поінформованим, пошуком політичної інформації щодо поточної економічної та соціально-політичної ситуації в суспільстві;

- свобода, як найвища цінність лібералізму. Свобода, як «від... » (рабства, традиційних авторитетів, політичного впливу церкви) у політичному виборі, так свобода «для... » (розвитку особи, економічного зростання, інституціоналізації політичного вибору та ін.);

- орієнтація на ті політичні та урядові процеси, які визнають необхідність і бажаність формування раціональних процедур та відповідних організацій державного управління. Це не раціонально-активистська модель в чистому вигляді (в контексті сучасної політики абсолютно раціональне та не обумовлене якимись зовнішніми чинниками самовизначення індивідів по відношенню до їх соціально-політичному оточенню може сприйматися лише як ідеал), а процес автономізації та мобілізації політичної участі у залежності від специфіки політичного та соціокультурного простору суспільства.

Сучасна демократична система, основана на ліберальній політичній доктрині, формувалась на європейському та північно-американському континенті протягом століть. Вона також стала результатом широких наукових дискусій. У конструюванні політичної доктрини лібералізму брали участь такі видатні теоретики та практики демократії, як Л. фон Мізес, І. Бентам, А. Сміт, Ф. Гаєк, Д. Меннінг, Дж. С. Мілль, Г. Спенсер, М. Фрідмен, Б. Констан, Л. Гобгауз, Р. Дворкін, Ф. Фукуяма та ін. У творах цих та інших авторів закладено фундаментальні основи обґрунтування теорії політичного вибору як

складової частини лібералізму та похідної від ліберальних політичних цінностей, головною з яких виступає свобода.

Одним із авторів, у творах якого було закладено основи ліберальної доктрини та політичного вибору у демократичних умовах, був французький філософ Алексіс де Токвіль. Дослідження політичної свободи, здійснене А. де Токвілем, дозволило інтерпретувати її як фундаментальну умову політичного вибору через зв'язок з ідеєю необхідності дотримання норм права та виокремлення специфічних видів свободи, які можуть конфліктувати [247, с. 3].

Для Токвіля політична свобода інтерпретується наступним чином. По-перше, як гармонійне поєднання індивідуалістсько-комуналістських рис через встановлення паритетних відносин у стосунках «громадянин – держава». По-друге, важливість аксиологічного підходу до інтерпретування політичної свободи, поєднання інституційно-правового та політико-культурного підходів. По-третє, антропоцентризм його концепції, акцентування на індивідуальній свободі, як передумові політичного вибору.

При цьому, А. де Токвіль вважає, що раціоналізація влади виступає однією з необхідних передумов реалізації у суспільстві «правильно організованої» свободи [247, с. 4]. Найліпшому інституційно-владному забезпеченню свободи сприяють ліберально-демократичні принципи та механізми здійснення влади.

З іншого боку, свободі загрожують такі феномени суспільного життя, як рівність, етатизм, війна та революція, деструктивної політичної опозиції, тиранії більшості та суспільної думки, ескапізму («втечі від свободи»), великих імперій, законодавчої та адміністративної нестабільності при відсутності різноманітних розвинутих форм соціального контролю за відправленням влади та політичною елітою, корумпованості демократичних урядів, тимократії або влади військових, економічної кризи у країні тощо [247, с. 5].

Тобто, свобода у А. де Токвіля розуміється як загальна фундаментальна цінність, яка потребує узгодження з іншими (не менш значущими для

політичного вибору) цінностями, такими як рівність, демократія, політична стабільність, економічний добробут тощо.

Для дослідження політичного вибору у контексті ліберальної політичної доктрини важливе значення мають наступні засади обґрунтування категорії свободи: «обґрунтування паритетних відносин «особа – держава»; сукупний розгляд при інтерпретуванні свободи інституційно-владних та соціокультурних підходів; ... істотна роль судової гілки влади у підтриманні рівноваги у державному механізмі, забезпеченні режиму законності, правопорядку; збереженню свободи сприяє розвинуте, плюралістичне громадянське суспільство; свобода є міцною, якщо вона юридично закріплена і тривало існує спочатку на рівні першоелемента державно зорганізованого суспільства — місцевого самоврядування [247, с. 7].

Політичний вибір потребує постійного підтримання «духу свободи» (чому, на думку А. де Токвіля, сприяють такі риси американського національного характеру, як високий рівень незалежності, самостійності особи, енергійність та дух авантюризму, антиєтатистський тип свідомості, прагнення до особистого економічного добробуту, поміркований (без крайнощів) індивідуалізм). Міцну стабільну свободу породжує ліберально-демократична модель політичної культури, яку вчений розглядав на основі аналізу американського досвіду 30-х років XIX ст.: широке закріплення ліберально-демократичних принципів та цінностей (поділ влад, система стримувань і противаг, народний суверенітет, права і свободи громадян, парламентаризм, місцеве самоврядування) [247, с. 7].

Іншим видатним теоретиком лібералізму, який розглядав свободу як необхідну умову політичного вибору, був сер Ісая Берлін.

Постановка питання про сутність політичного вибору у ліберальній доктрині вимагає звернення до філософських та політологічних концепцій, що репрезентують своєрідні та оригінальні трактування свободи. Виступаючи ключовим поняттям, центральним орієнтиром ліберальних течій доби Просвітництва, для сучасного світу і теоретиків новітнього підходу до

лібералізму вона представляється в коаліції з вищими цінностями, (такими як рівність, наприклад).

Плюралізм цінностей характерний для реалій сьогодення, що знаходить відображення і в теоріях лібералізму XX – XXI століття. І. Берлін розглядав політичну реальність як реальність плюралістичну, що є прямим відображенням різноманітних і суперечливих, протилежних культур і ціннісних систем [3, с. 3]. Проголошений ним плюралізм цінностей визнаний класикою західноєвропейського лібералізму і заслуговує вивчення і впровадження у розвиток теорій політичного вибору.

Істотною проблемою, яку ставить І. Берлін, є право вибору людиною виду свободи, при якій він буде вважати себе повністю вільним. Обговорення допустимих меж різних свобод є актуальною темою політичних дебатів у сучасному демократичному суспільстві. Плюралістичність – це принципова характеристика політичної реальності, саме в цій області і розвивається філософська та політична думка І. Берліна: він розмірковує над такими поняттями як «свобода», «толерантність», «легітимність», «лібералізм», «демократія». Він переконливо продемонстрував, що в реальному лібералізмі немає точної відповідності заданим ззовні цінностям, немає початкової ліберальної конструкції [3, с. 4]. Предмет його теоретичного дослідження – політична реальність, яка розглядається крізь призму відповідності плюралізму, як основному принципу свободи, лібералізму та політичного вибору.

І. Берлін розвиває розуміння лібералізму, основою якого виступає плюралізм, його концепцію можна назвати «плюралістичним лібералізмом». Такий підхід концентрує увагу на потребі гнучкого балансу конкуруючих вищих цінностей, які реалізуються у процесі політичного вибору. Цей баланс, доводить І. Берлін, є об'єктивно існуючим, бо він визнається суспільством вартим того, щоб його підтримувати. І. Берлін досліджує і захищає ідеї, які він вважає центральними для ліберальної політичної доктрини: свободу, рівність, почуття приналежності до спільноти, справедливість, громадянськість, толерантність і плюралізм. Цей комплекс ідеологем становить фундамент

теоретичного осмислення та практичної реалізації політичного вибору у ліберальній політичній доктрині.

І. Берлін вказує на мінімум свободи, яка потрібна в суспільстві, для того, щоб воно було гуманним і пристойним, а індивіди могли робити раціональний вибір у політиці. За межами цього мінімуму він визнає, що держави можуть і повинні надавати індивідам інші різні блага. Мінімальний набір таких благ виходить з відповідної моделі людської природи і суспільства, яка включає в себе наступні положення: а) ми є соціальними і культурними істотами, які мають мову, і внутрішнє життя; б) як моральні істоти ми повинні мати свободу волі; в) наша поведінка є мінливою, що виражає наше розуміння себе істотами, що мають мету; г) ми живемо і розвиваємось в специфічних соціальних і культурних обставинах; д) у нас є потреба належати до особливих співтовариств [3, с. 5].

Як доводив один із видатних теоретиків лібералізму Б. Констан, об'єднати індивідуальну і позитивну свободу у формі представницького урядування стало унікальним досягненням політики модерної доби. Це суспільний процес, оснований на політичному виборі, триваюче у часі та просторі узгодження суспільного інтересу у мінливих умовах того політичного устрою, який називається «ліберальна демократія».

На відміну від раціоналістичної традиції, у ліберальній політичній доктрині І. Берлін не є зневажливим по відношенню до складності і різноманітності морального життя індивідів, вважаючи його однією з важливих складових політичного вибору, заохочуючи моральні і політичні дебати у суспільстві [3, с. 7].

Теорія політичного вибору, як складова ліберальної доктрини, розвивалась не лише у сфері політичної філософії, а й економічної теорії. Зокрема, її досліджували з точки зору «конституції економічної політики» (Дж. Б'юкенен).

На думку шведського економіста Кнута Вікселя, якого цитує Дж. Б'юкенен, «Теорія державних фінансів завжди повинна... враховувати

політичні умови», при цьому сучасним економістам не слід було б давати такі поради, які «здатний здійснити а практиці хіба що марнотратний диктатор», краще б вони звернули увагу на систему, в якій приймаються політичні рішення [53, с. 110].

Саме тому Дж. Бюкенен вважає, що економічна теорія повинна запропонувати модель вибору, яка враховує наявний державний або політичний устрій, розробити «конституцію економічної політики», виявити ті правила і обмеження, в рамках яких приймаються політичні рішення, з метою розкрити економічну сутність відносин між особистістю та суспільством, щоб на цій основі виробити конкретні рекомендації для політиків [53, с. 111].

Економічна ліберальна теорія суспільного вибору базується на трьох найважливіших елементах: методологічний індивідуалізм, концепція «економічної людини» (*Homo economicus*) і підхід до політики як до процесу обміну.

Розглянемо їх більш детально. Методологічний індивідуалізм виходить з положення, що якщо корисність для кожного окремого громадянина дорівнює нулю, то сукупна корисність для всіх членів суспільства буде дорівнює також нулю. З точки зору економічної науки людина – це індивід, який визначає цінність благ, робить вибір і бере участь в будь-якій діяльності, а відправним пунктом економічного аналізу завжди є вибір, тобто свідоме рішення обрати одну з наявних альтернатив.

У центрі уваги лібералізму знаходиться процес індивідуального вибору, не завжди залежний від складного інституційного механізму його реалізації. При аналізі закономірностей ринкової економіки та підприємницької діяльності така процедура дослідження майже завжди залишається незмінною. Передбачається, що індивіди, як покупці і продавці товарів і послуг роблять вибір у відповідності зі своїми різноманітними перевагами.

У XVIII ст. розвиток економічних інституцій призвів до появи самостійної академічної дисципліни – «Економічної теорії», а відмінність між процесом індивідуального вибору і соціальною структурою ринку стало

причиною розділення теоретичних понять: «ринок» та «економіка». При цьому ринок означав процес обміну товарами та послугами, а метою економіки повинна була стати максимізація саме суспільного багатства.

Тому у економічній теорії лібералізму проблема ефективного розміщення суспільних ресурсів довгий час розглядалася у відриві від процесу реалізації індивідуального вибору, який пояснювався з телеологічних позицій. Відповідно, й політика, або механізм державного управління, тлумачилася лібералами таким же чином. Терміни «економіка» і «політика» теоретикам лібералізму здавалися близькими за змістом, але така інтерпретація не враховувала наявних фундаментальних відмінностей. Тривалий час прихильники економічного лібералізму відмовлялись визнавати той факт, що люди, які роблять вибір, навіть при певних обмеженнях, досягають потрібних їм результатів без будь-якої поставленої ззовні мети. Сама природа економічного процесу забезпечує людині максимальне збільшення його вигоди. Однак проблему максимізації власного багатства не можна механічно переносити зі сфери економіки в область політичної взаємодії, оскільки для останньої цей стимул не є таким характерним.

Дж. Б'юкенен зазначає, що «У правила «невидимої руки» Адама Сміта немає політичного аналога» [53, с. 112], проте методи аналізу ринкової поведінки можна застосувати до дослідження будь-якої сфери діяльності, де людина робить вибір. На основі порівняльного аналізу особливостей ринкової і політичної систем можна прогнозувати результати функціонування кожної з цих структур, які взаємно впливають одна на одну.

Такий підхід дозволяє побачити, що влада, державні інститути та депутатський корпус не є ідеальними політичними установами, мета яких – турбуватись про благо суспільства. Навпаки, вони зацікавлені у максимізації власного прибутку так само, як і їхні виборці. Але це тільки один із мотивів політичної поведінки, який не виключає усіх інших. Варто погодитись із Дж. Бюкененом у тому, що «причина відмінності результатів функціонування ринкової і політичної систем криється в їх неоднаковій структурі, а не в різних

мотивах людей, зайнятих у цих сферах. Застосування концепції обміну до аналізу політики спростовує відому філософську тезу, що люди беруть участь у політичній діяльності через існування загального прагнення до пошуку добра, справедливості і краси, причому ці ідеали не залежать від моральних цінностей самих учасників і не завжди характерні для їх індивідуальної поведінки в інших (неполітичних) сферах» [53, с. 111].

Основна відмінність між ринком і політичною системою полягає не в відмінних типах цінностей та інтересів людей, а в умовах, в яких індивіди сповідують свої різноманітні переконання. «Політика виступає складною системою обміну між індивідами, в якій останні колективно прагнуть до досягнення своїх приватних цілей, оскільки не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, крім індивідуальних. На ринку люди міняють яблука на апельсини, а в політиці погоджуються платити податки в обмін на блага, необхідні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду. І ця, в кінцевому рахунку, добровільно обрана основа для політичної згоди дозволяє спростувати поширений у багатьох сучасних дослідженнях погляд на політику виключно як на владу. Елементи насильства, характерні для державної діяльності, здавалося би, важко поєднати з концепцією вільного обміну між людьми. Однак... Індивіди згодні підкоритися примусу з боку держави, тільки якщо кінцеві результати політичного «обміну» відповідають їх інтересам. Але за відсутності моделі вільного обміну методи державного насильства вступають в протиріччя з індивідуалістичними цінностями, на яких заснований ліберальний суспільний устрій» [53, с. 112].

Трактування політики як обміну має велике значення для вироблення прикладної теорії економічної політики. Ступінь удосконалення роботи політичних інститутів повинна вимірюватися не в одиницях наближення до якогось абстрактного ідеалу, який ігнорує людину, а навпаки, – в одиницях забезпеченості людей усіма необхідними їм благами. Створюючи прикладну теорію економічної політики, необхідно враховувати деякі пов'язані з цим

складнощі. Так, прямих критеріїв оцінки політичної діяльності не існує, але непрямою оцінкою може бути вимір ступеня оперативності реалізації індивідуальних переваг за допомогою політичних механізмів. Потрібно оцінити не цілі та результати політики, а засоби їх досягнення. Удосконалення роботи політичних інститутів, отже, означає необхідність реформ, тобто змін політичної системи, які призведуть до того, що політичні рішення будуть більше відповідати інтересам людей. Один із головних висновків Дж. Б'юкенена полягає в тому, що реформувати треба не політику як таку, а «конституцію політики» [53, с. 110].

В якості ілюстрації можна провести просту аналогію з теорією ігор. Підхід класичного лібералізму спрямований на реформу правил гри, що в цілому відповідає інтересам всіх гравців, але не на покращення стратегій окремих учасників при незмінних правилах гри. Теорія споживчого вибору вкрай рідко враховує конституцію політичної та економічної системи, в якій люди роблять вибір. Економісти припускають, що індивіди можуть здійснити свої переваги, проте у політиці питання про недосконалість ринкового механізму пов'язано не з витратами реалізації індивідуальних переваг, а з недосконалістю відносин обміну, коли одні його учасники вибирають альтернативи, не відповідні вибору, зробленому іншими. Ефективність ринкових операцій означає, що у всіх учасників є можливість вибрати однакову стратегію поведінки.

У політичній взаємодії немає такого децентралізованого обміну, який дозволив б оцінити її ефективність з позицій етики – критерію, характерного для оцінки ринкових операцій.

На думку Дж. Б'юкенена, «індивіди в політичному процесі не можуть керуватися звичайними правилами торгівлі, оскільки споживачем суспільних благ є не окремий індивід, а суспільство в цілому. Тим не менш, в політиці все ж існує аналог вільної торгівлі. Це згода між людьми, властива будь-якому виду обміну. Одностайність, досягнута учасниками колективного вибору в політиці, аналогічно добровільному обміну індивідуальних товарів на ринку. Таким

чином, представляється можливим дати оцінку самої політичної системі незалежно від результатів її функціонування. Для цього потрібно визначити, якою мірою правила реалізації державних рішень відповідають унікальному правилу одностайності, що гарантує ефективність політичного обміну. Якщо визнати, що шуканим критерієм оцінки є ефективність, то це означає, що ступінь поліпшення політичної системи обумовлена тим, наскільки повно втілюється в життя принцип одностайності» [55, с. 175].

Розвиток теорій політичного вибору, як ліберальної доктрини з середини ХХ століття (після виходу ряду робіт К. Ероу, У. Рікера, Дж. Найта, Дж. Б'юкенена та ін.) пов'язується з теорією раціонального вибору. З того часу в економічній теорії та політичній науці існує суперечливе ставлення до результатів застосування теорії раціонального вибору як методологічної основи політичної науки. З одного боку, теорію раціонального характеризують таким чином:

- виборці, як і політики – це суб'єкти, які раціонально переслідують цілі максимальної вигоди чи користі. При поясненні результатів політичних процесів теоретики раціонального вибору звертаються до дедуктивних способів формулювання версій про те, з якими спонукальними і стримуючими чинниками стикаються індивіди, якими розрахунками керуються. Систематичне вивчення стратегії поведінки індивідів вивело теоретиків на нові підходи до традиційних питань політичної науки, а також привело їх до постановки питань, які раніше не ставилися щодо природи політичних феноменів;

- єдиний дійсний прогрес, який будь-коли мав місце в політичній науці, пов'язаний із застосуванням теорії раціонального вибору (У. Рікер);

- теорія раціонального вибору «значно просунула наше розуміння ролі інститутів у житті суспільства» (Дж. Найт);

- в жодній сфері поширення економічних моделей раціонального вибору не було «більш широким або успішним, ніж в області політики» (Г. Кавка);

- теорія раціонального вибору – це «одна із ключових парадигм політичної і соціальної науки, що дає глибокі, строгі і економні пояснення» (К. Монро).

З іншого боку, критика теорії раціонального вибору, як «економічного імперіалізму» щодо політичної науки та інших суспільних наук полягає у наступному:

- емпіричні перевірки теоретичних положень теорії раціонального вибору «або закінчувалися невдачею, не давши обговорених результатів, або підкріплювали собою теоретичне обґрунтування положень, які, по міркуванні, можна визнати лише банальними: вони хіба що переформулюється існуюче знання, втілюючи його в термінологію раціонального вибору». Опоненти теорії раціонального вибору, не заперечуючи необхідність раціонального вивчення політики та не відмовляючи теорії раціонального вибору у певній евристичній цінності, вважають, що «мало налічується таких новаторських додатків цих моделей, у відношенні яких було б доведено, що вони витримали ретельну емпіричну перевірку» (Д. Грін, І. Шапіро).

- при всій кількості аналітичних результатів, отриманих на основі цієї теорії, не видно, щоб вони повідомляли про політику небудь нове і достовірне;

- ідея щодо феномена «переслідування рентних вигод» (rent-seeking) – це коли групи, які володіють монополією схиляють уряд охороняти, за допомогою процесу регулювання, їх панівні позиції;

- теоретики концепції раціонального вибору оперують незмістовними допущеннями щодо споживачів. Передбачається, що вони прагнуть до максимізації своїх вигод, однак характер цих вигод свідомо не обговорюється. (мова йде лише про прагнення індивідів та груп до максимізації прибутків);

- інша область критики стосується інформації, якою діючі, ймовірно, зазвичай можуть володіти і в своїх діях керуватися нею. Традиційні неокласичні моделі ринкової поведінки виходять з припущення як вичерпної інформованості споживачів, так і їх здатності розуміти і використовувати наявну інформацію. Такі допущення нереалістичні в політиці, де виборці

бувають погано інформовані про лідерів і їх політичних програм, щодо яких вони здійснюють свій вибір. Тому багато теоретиків політики, які застосовують концепцію раціонального вибору, відмовилися від допущення вичерпної інформованості, зберігши, проте, припущення, що актори максимально використовують неповну інформацію, якою володіють.

Критики підходу раціонального вибору також наголошують на двох методологічних помилках.

По-перше, вчені, що працюють в традиції теорії раціонального вибору, інколи неправильно застосовують статистичну методіку, випускають з уваги проблеми помилок у вимірах, або надмірно покладаються на висновки, зроблені на підставі незначного числа конкретних спостережень.

По-друге, універсалістські претензії теорії раціонального вибору, коли дослідник іде від методу, а не від проблеми, коли вчені більше стурбовані тим, щоб затвердити ту чи іншу універсалістську модель, ніж тим, щоб зрозуміти і пояснити політичні результати, що мають місце в реальній дійсності. Саме це устремління, більш, ніж будь-що інше, веде до помилок, які Д. Грін та І. Шапіро характеризують як «патологію теорії раціонального вибору» [88, с. 296].

Проте, незважаючи на критику, теорія політичного вибору стала одним із потужних методологічних напрямків у доктрині лібералізму. Це обумовлено тим, що без визначення того, що означає бути раціональним політичним актором, неможлива демократична політична взаємодія, основана на принципах лібералізму.

Теоретики раціонального вибору сформулювали ряд вихідних посилок щодо цілей акторів (багатство, влада, моральне задоволення та ін.). Представники теорії раціонального вибору, які відмовились від універсалістських претензій, сформулювали основні положення теорії публічного вибору. Очевидно, що існує необхідність для теоретиків раціонального вибору долати ті «охоронні по відношенню до теорії імпульси»

(за висловом Д. Гріна та І. Шапіро), під дією яких дослідження постійно йде від методу та звертатись до пояснень фактів політичної реальності [88, с. 296].

Потужний імпульс розвитку ліберальна ідеологічна доктрина отримала після розпаду Радянського Союзу, коли у багатьох представників теорії раціонального вибору склалось враження, що впровадження ринкової економіки відкриває перед країнами колишнього комуністичного блоку надійний шлях ліквідації алогізмів та проблем, властивих радянській системі державного планування, яка обіцяла всім підвищення рівня життя і одночасно гарантований економічне зростання.

До того ж «західна «політична економія ринку», тобто неокласична економічна теорія, в якій бачили як теоретичне обґрунтування, так і практичну науку, визначальний механізм функціонування цієї більш ефективної виробничої системи, неминуче поставала в якості привабливої альтернативи марксизму. Її привабливість була частково обумовлена тим, що вона подавалася як теорія, що виводить ринковий уклад з вільного вибору розумних індивідів і нерозривно зв'язує ідеї ефективності, раціональності й порядку в соціальній та економічній організації суспільства з поняттями «свободи особистості», «індивідуального вибору» і «індивідуальної раціональності» [278, с. 47].

В основі альтернативи тоталітарній системі для країн Центральної та Східної Європи пропонувалась модель «Вашингтонського консенсусу», а серед головних аргументів на користь ринку висувались наступні.

По-перше, ринкова система виробництва і розподілу дозволяє з максимальною ефективністю використовувати дефіцитні ресурси.

По-друге, вона менш марнотратна і більш ефективна, ніж альтернативні (не-ринкові системи).

По-третє, найвищий рівень зростання виробництва, найбільше розширення «багатства народів», яке стосується як створення суспільного багатства так і його розподілу, досягалися історично в тих суспільствах, де виробнича діяльність була переважаючою організована на принципах вільного ринку. Саме у період після 1991 року відбувається чергова хвиля

«економічного імперіалізму», коли ідеї представників економічної школи теорії раціонального вибору поширюються на інші суспільні дисципліни, передусім – на політичну науку.

Безумовно, поширенню теоретичних підходів концепції «раціонального вибору» чимало сприяв той політичний та економічний клімат, який супроводжував політику приватизації і скорочення повноважень централізованої держави у Східній Європі.

Головна теза прихильників теорії раціонального вибору про те, що розроблена вченими неокласичної школи для пояснення економічних феноменів модель суспільного життя має універсальне значення і може використовуватися як загальна теорія суспільної поведінки людей, взята у найбільш концентрованому вигляді, припускає, з одного боку, прийняття поведінкових постулатів неокласичної економічної теорії, а з іншого – погляд на всі типи суспільних інститутів як на ринки (які ефективно чи неефективно функціонують).

Теорія раціонального вибору пропонує свої пояснення того, як соціальні та політичні наслідки можуть виникати з рішень, прийнятих індивідуальними авторами, які часто не замислюються щодо їх загальних наслідків або суспільних результатах. Крім того, теорія раціонального вибору доводить, що в неринкових ситуаціях люди не завжди діють принципово інакше, аніж в ринкових.

Неокласична економічна теорія заснована на постулаті про те, що індивіди представляють собою раціональних максимізаторів вигоди, яка розуміється як задоволення, одержуване індивідом від усього того, що він цінує. Теоретично, приносити задоволення може все що завгодно, включаючи задоволення або щастя оточуючих (дітей, друзів, голодних у країнах третього світу), подібне твердження не містить певної інформації щодо того типу вибору, який в кінцевому підсумку буде зроблений. По суті йдеться просто про цілеспрямовану поведінку – основний принцип теорії соціально-політичної та економічної дії.

У межах неокласичної економічної школи теоретики лібералізму вносять доповнення в концепцію цілеспрямованої дії. Так, пропонується «функція вигоди», яка дає можливість визначити формальні основи для максимізації вигоди. Якщо в основу даної функції були б покладені якісь базові «аксіоми вибору», тоді можна було би говорити про наявність у індивідів переваг та уподобань, які визначають раціональний вибір. По суті, представники ліберальної доктрини стверджують, що тільки індивіди, які здатні розташувати свої переваги в певному ієрархічному порядку та обрати з них такі, які максимізують вигоду, можуть бути названі раціональними акторами, а їх поведінка – раціональною. Саме таке визначення раціональності спричинило поштовх до появи великої кількості наукової літератури (не тільки з політичної теорії, державного управління, політичної економії та соціологічних теорій, але і психології, етики, теорії ігор і теорії прийняття рішень), що аналізує концепт раціональності. Сенс наукових пошуків у цій сфері також полягає у тому, що, оскільки очевидно, що індивіди далеко не завжди діють раціонально то задля того, щоби навчити людей раціональний вибір, потрібна нормативна теорія раціонального прийняття рішень.

Парадокс полягає в тому, що неокласичні моделі, що виходять з концепції «індивіда, що максимізує вигоду та робить раціональний вибір», виявляються детерміністськими і не залишають місця для непередбачуваності або вільного вибору. Можна припустити, що тільки вільний вибір індивіда можна вважати раціональним.

Сучасні представники ліберальної доктрини вважають, що реальні ринкові економічні системи позбавлені «гармонійної завершеності», притаманної теоретичним моделям, ніколи не досягають стану «рівноваги», а реальні актори не завжди діють «раціонально». Отже, при конструюванні моделі раціонального вибору необхідно враховувати випадковість, невпорядкованість світу та непередбачуваність людської взаємодії.

2.3. Плюралізм сучасних уявлень щодо сутності політичного вибору.

Світоглядні зрушення у сучасному світу, обумовлені цивілізаційним зламом останніх десятиріччів історії людства, поставили під сумнів основні ціннісні засади та парадигми модернізації. Мова йде про проголошення «смерті суб'єкта» визнання раціональності та науки одними із багатьох пізнавальних матриць, критику антропоцентризму та логоцентризму та ін.

Поняттям «постмодерн» у сучасній філософській думці позначається сучасний цивілізаційний злам, який є не новим етапом історичного розвитку (такими, як античність, середньовіччя, Просвітництво, модернізм), але характеризується проблематизацією (черговою) головних цінностей європейської цивілізації. Також це період інтенсифікації утворення нової якості суспільних процесів.

Перехідний стан зазвичай породжує кризову свідомість, тому що відзначається кризовим характером і вражає аксіологічні та онтологічні основи суспільства, перехідний період (у даному випадку – від модерну до постмодерну) супроводжуються соціальною апатією, дезорієнтацією щодо ідей, цінностей, ідеалів, морально-духовним спустошенням, що врешті може призвести до глибокої цивілізаційної кризи.

На думку українського автора В. Горбатенка, постмодерн сьогодні розуміють у трьох взаємопов'язаних сенсах [83, с. 4].

По-перше, як соціокультурний та теоретико-методологічний тренд. Постмодерн розглядається як «тенденція в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, яку сучасний французький філософ Ж.-Ф. Ліотар характеризує як «недовіру стосовно метаоповідей», вихід з обігу «метанаративного механізму легітимації» попередньої епохи, котрий тримався на звернених у майбутнє «великих завданнях» людства» (ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети і великого героя, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку, звільнення людства від тягара буденної праці тощо).

По-друге, як ситуацію невизначеності щодо подальшого розвитку людства. Постмодерн, це «глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть ХХ століття, в умовах якого не тільки зникає визначеність, але й з'являється «безкінечна кількість невизначеностей», які змушують зрозуміти, що «маємо справу не з «новим світовим порядком», а зі неспокійною, надломленою планетою» [83, с. 5].

По-третє, як окремий критичний напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити сучасні явища і процеси. Постмодерн «стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі й завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, засобів, стратегій їх здійснення» [83, с. 9].

Поняття постмодерну характеризує ті новації, які з'являються у політичній та соціально-економічній реальності та наголошує на необхідності перегляду основних засобів пізнання світу, які було сформовано у період модерну. Серед основних об'єктів критики – наукові методи пізнання та раціональність.

На особливу увагу, у контексті даного дослідження, заслуговує критика з боку представників постмодерну здатності індивіда робити свідомий, раціональний вибір. Трансформації модерного суспільства у політичній сфері супроводжується «метаморфозами» політики, влади, державних інституцій та політичного вибору, демократії, а також – змінами у системі цінностей та конструюванням нових індивідуальних та групових ідентичностей.

Державна діяльність у постмодерних підходах вже більше не розглядається як вид «суспільного служіння», яке повинно бути безкорисливим і альтруїстичним (саме такий підхід характеризував політичну діяльність доби модерну).

Постмодерна реальність суперечить цим очікуванням: політики демонструють турботу не про загальне благо, а про привілеї різних груп особливих інтересів і про своє особисте благополуччя, що зближує позиції представників теорії раціонального вибору та постмодерністських авторів до сутності політичної взаємодії. Їх об'єднує і прагнення до руйнування міфів

щодо політичних діячів, як безкорисливих індивідів, що турбуються про загальне благо.

В умовах «політичного ринку» виборці віддають «державним мужам» голоси на виборах і платять податки до держбюджету, одержуючи за це вироблені урядом суспільні блага (наприклад, поліцію, суд та військовий захист). Проте, як продавці і покупці звичайних товарів піклуються виключно про максимізацію особистих вигод, так і політичні діячі і виборці печуться не про ілюзорне «загальне благо», а про підвищення свого особистого добробуту.

Разом із тим відмінність полігає у тому, що теорія суспільного вибору робить наголос на економічних методах у аналізі процесу прийняття політичних рішень в сучасному демократичному суспільстві (політичне життя розглядається при цьому за аналогією з ринком), а постмодерна теорія акцентує увагу на мовних іграх, іронії, випадковості та фрагментах ірраціональності.

Подібний підхід до політичного процесу як до системи ринкових угод, де кожен дбає в першу чергу про себе, об'єднує позиції постмодерністів та представників теорії суспільного вибору, його цинічність та аморальність не лякає постмодерних авторів, проте цей підхід логічно впливає з методологічного принципу раціонального індивідуалізму, прийнятого в сучасній неокласичній економічній теорії.

Теорія суспільного вибору якраз прагне довести, що ефективна організація політичного життя можлива і без апеляції до моральних норм, шляхом раціональної організації політичної взаємодії егоїстичних індивідів.

На думку О. Постол, постмодерн можна позначити як «час інтенсивного прояву суспільних і природних проблем нової якості. Так, він визначається як нова тенденція в культурному самоусвідомленні західних суспільств, яка характеризується відходом від ідей і цінностей попередньої доби. Таких, як ідея прогресу, послідовного розвитку свободи, великої мети, універсальності знань, індустріально-технічного розвитку тощо. Під постмодерном розуміють також глобальний стан цивілізації останніх десятиліть, який характеризується великою кількістю невизначеностей в усіх сферах життєдіяльності, що свідчить

про неспокійний, катастрофічний стан планети. Поряд з цим постмодернізм проявляється як новий напрям у соціальній теорії, що намагається пояснити явища і процеси, які відбуваються останнім часом у соціальній дійсності і формують «постсучасну» реальність у вигляді постмодерного, постіндустріального суспільства, а також визначити стратегії, цілі й завдання подальшого розвитку людства, адже ідеологічні проекти щодо побудови кращого майбутнього, які спираються на духовно-культурний арсенал модерну, сьогодні виявляються нежиттєздатними» [244, с. 242].

З середині ХХ століття постмодерністські студії посідають одне із головних місць у дослідженнях суспільства, їх основою стала «ситуація постмодерну». Тобто виникнення умов, в яких «предмет повстає проти людського впливу, відповідаючи на нього протидією, а порядок речей прагне «помститися» за спроби його перетворення, прирікаючи, таким чином, на поразку будь-які глобальні модернізаторські проекти» [83, с. 9].

Ситуація постмодерну орієнтує суспільство на подолання етики антропоцентризму з його ставленням до навколишнього світу як до об'єкту перетворень та засобу панування людини над світом.

З іншого боку, теорія постмодернізму наслідує критичний пафос модернізаційної теорій у прагненні до зміни світу, наголошує на необхідності створення умов для переходу до інформаційного суспільства та розвитку процесів глобалізації у політичній, соціальній, культурній та фінансовій сферах.

Теоретики постмодернізму Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі, Ж. Деріда, Ф. Джеймісон, Ф. Ліотар, У. Еко, М. Бланшо І. Хассан, Д. Фоккема, М. Калінеску, Ю. Крістева, Р. Барт, М. Ліповецький, С. Куріцин, А. Етціоні, Р. Інглхарт, В. Вельш, П. Козловські, О. Панарін, В. Горбатенко, О. Якимович та ін. досліджують рубіж між минулим та майбутнім, порівнюють попередній та новий стан у літературі, мистецтві, архітектурі, економіці та політиці.

У сучасних умовах реальності постмодерну стає практично неможливим для втілення прагнення представників влади створити цілісну уніфіковану

систему управління та політичного вибору громадян. В епоху постмодернізму неможливими стають стандартизація простору політичного вибору, його раціоналізація масовізація суспільства.

Політичний вибір постмодерної доби стає поліваріантним, у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії у виборі індивіда поступово приходять на перший погляд несумісні речі: прагматичний розрахунок та віра.

Постмодерністська суспільно-політична реальність відкидає й такі, притаманні попереднім часам, феномени, які визначали структуру та сутність політичного вибору, як усталена ціннісна та ідеологічна орієнтація (політичного лідера, еліти, влади), прагнення цілераціональності у політичній діяльності.

Політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність, що стає мінливими умовами політичного вибору доби постмодерну.

За цих умов політика перетворюється на різновид підприємництва, з'являється феномен медіатизації, коли конструюються та провокуються політичні події, конфлікти, створюються штучні іміджі лідерів, набувають самодостатнього характеру комунікативні технології організації політичного простору, такі як політична реклама та політичний PR.

На думку В. Горбатенка, «В умовах домінування постмодерну значних трансформацій зазнає і правова реальність, яка справляє сутнісний вплив на політичну сферу. Остання продукує в сучасних умовах такі явища, як динамізм, мінливість, брак рівноваги, залежність від суб'єктивного сприйняття. Можливість адекватно уявити сучасну правову реальність дають новітні течії, що реалізують себе у філософії права – феноменологія, герменевтика, антропологія і синергетика... ознаки держави-нації і права як міри свободи формально рівних індивідів, що випливають з конститутивних основ епохи модерну, пов'язаних переважно з обмінним типом суспільних зв'язків, невідворотно змінюються в ситуації постмодерну, як змінюється і тип

праворозуміння... право в умовах постмодерну починає розглядатися як притаманне кожному індивідові почуття справедливості, як рівнозначне втілення об'єктивної і суб'єктивної реальності. В герменевтиці право інтерпретується, зокрема, як визнання і повага особистості іншого, визнання за кожним формальної рівності» [83, с. 12].

У політичному просторі постмодернізація інтерпретується як найсучасніша форма розвитку. Деякі автори говорять про «пізній модерн» (Ю. Габермас), «суспільство ризику» (З. Бауман) та ін. Суспільні трансформації від сучасності до постсучасності передбачають опору на максимальне залучення індивідів до прийняття політичних рішень, визнання унікальності окремих людей, груп та спільнот за гендерними, расовими, мовними, культурними ознаками.

На думку постмодерністів, тільки така парадигма здатна забезпечити стабільність в «суспільстві ризику», життєздатність і розвиток спільнот на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційного, інформаційного, соціального та культурного потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження унікальності й неповторності буття суспільства, обумовленого історичними особливостями.

На думку української дослідниці Т. Денисової, «Головні прикмети постмодернізму викликані кризою постренесансного гуманізму – внаслідок переважання раціоналістичних підходів, переростання раціоналізму в логоцентризм, ототожнення суті людини, людського духу з функціонуванням розуму (того, що М. Вебер називає «модерністським проектом», маючи на увазі той «порядок», прив'язаний до технічних та економічних умов машинного виробництва, що тепер визначає життя всіх індивідуумів, народжених у цьому механізмі із невідпорною енергією, в свою чергу, породжений раціональною силою, що й генерувала такий економічний лад, який ув'язнив людей у «залізну клітку»), що намітилося за часів Просвітництва і вилилось у ХІХ ст. у панування системного принципу в науках, зокрема – суспільних. Перші вагомі

ознаки кризи припадають на останню третину минулого сторіччя й обумовлені відкриттями в природничих науках (відносність часу і простору, плинність особистості, роль підсвідомих рівнів у психиці)» [105, с. 12]

Виходячи із завдань даного дослідження, доцільно навести характеристики постмодерного суспільства, які обумовлюють зміни у просторі політичного вибору:

- зростання ролі симулякрів (Ж. Бодріяр) соціальної та політичної реальності у мас-медіа, процес медіатизації політики (Г. Оберройтер);
- загострення екологічних проблем у глобальному вимірі;
- виникнення кризи ідеології ринкової економіки та критика здатності індивіда робити раціональний вибір. Зміщення акценту з економічних досягнень як найвищого пріоритету у бік утвердження якості життя, розвитку можливостей індивідуального самоствердження людини;
- плюральність політичного, соціального, культурного просторів водночас із утвердженням нігілізму й міфологізації дійсності в суспільно-політичній практиці;
- зниження ступеня довіри суспільства до влади та зменшення ролі ієрархічних державних інститутів, бюрократизації й централізації. Зниження значимості політичної, економічної влади;
- виникнення груп населення (переважно молоді, маргінальних спільнот) з новими формами поведінки (субкультурами), які реалізують у своїй діяльності відхилення від усталених традиційних норм;
- відхід значної частини населення від інструментальної раціональності і зростання прихильності до вищих цілей, духовних запитів;
- зниження ролі наукової раціональності, намагання синтезувати наукові і релігійні знання. Пошук нетрадиційних для модерну шляхів осмислення ролі економічних явищ у житті суспільства: тлумачення суспільного виробництва не лише як виробництва матеріальних благ, а й як комплексу можливостей самореалізації індивіда, що передбачає залучення до цього процесу фактично усіх сторін людського життя.

У постмодерну добу простір політичного вибору віртуалізується, саме у «реальній віртуальності» (М. Кастельс) відбувається відтворення масового суспільства, громадської думки, публічної політики.

Теоретики постмодерну вважають, що історію людської цивілізації можна умовно поділити на три великі доби: традиційне суспільство (аграрне, домодерне, «перша» хвиля), суспільство модерну (індустріальне, національне, раціональне, ідеологічне, «друга хвиля») та постмодерне суспільство (глобалізоване, інформаційне, «третя хвиля»).

І якщо для позначення влади у традиційному суспільстві використовуються поняття «аристократії», «монархії», «священного», «кліру», а в модерному – «партія», «еліта», «лідерство», «державна», «наука», «ідеологія», то у постмодерному інформаційному суспільстві символом влади стає інформація, Інтернет, а її носіями – так звана «медіакратія» та «нетократія». У теорії «нетократії» Я. Зодерквіст та О. Бард сформулювали політичні принципи постмодерної доби, в основі яких перехід влади від інстанцій насильства, сили, державного примусу до ексклюзивної інформації, комунікативних мереж та технологій.

Постмодерн, як критична теорія, наголошує на відсутності однозначних тверджень, істини, загальних правил. Теоретики постмодерну проголошують, що на зміну метанаративам, міфам, легендам, ідеологіям та науковим парадигмам приходять мовні ігри. Окрім того, постмодерн проголошує неможливість винайдення чогось нового, тому постмодерне мистецтво приділяє особливу увагу компіляції, пародії, інтертекстуальності та зміни формату.

В цілому, виділяючи домінанту постмодерного дискурсу, слід відзначити децентрацію, або поліцентризм, відмітити наголос постмодерністів на абсолютному пріоритеті поодинокого індивідуально-унікального над універсальним, особистості – над системою, людини – над державою, повернення до повноти і неповторності людської натури, постмодерністська свідомість антидогматична і плюралістична, її головна прикмета і внутрішнє джерело руху – сумнів, а стосовно процесу вибору вимога постмодерну полягає

у відмові від альтернативного вибору «або – або» на користь широкого спектру рівноправних рішень «і – і».

Варто погодитись із українською дослідницею О. Постол у тому, що «Розуміння постмодернізму як епохи, що змінює європейський Новий Час, характерними рисами якого були віра у прогрес і всемогутність розуму, інституційна впорядкованість, системність, прагнення досягти кінцевої мети тощо, вимагає як пояснення подій, що відбуваються на зламі епох і свідчать про перехід суспільства у якісно новий стан, так і пошуку та вироблення нової просторової, культурної, ціннісної «системи координат», адже надлом ціннісної системи Модерну спричинив руйнування євроцентричної картини світу і утворення глобального поліцентризму, а модерністська віра у розум поступилась місцем інтерпретативному мисленню» [244, с. 245].

За такого стану виявляється, що «вічні цінності», які становили основу модерної доби створюють перепони для творчої реалізації, системність і узгодженість концепцій дисонують з сучасною дійсністю і їх замінює дискурс, а будь-які прояви порядку підлягають негайній деконструкції.

Варто зазначити, що представники політичної науки, філософи та економісти звертають увагу на те, що подібні зміни епох («постмодернізми») відбувались і раніше (зокрема У. Еко вважає, що кожному часу властивий свій постмодернізм), але сучасний постмодернізм має безпрецедентно глобальний характер.

Пояснення цього дослідники знаходять як у науково-технічному прогресі та розвитку інформаційно-комунікаційної сфери – засобі забезпечення становлення глобального інформаційного суспільства, так і в зміні типу мислення – від класичного до некласичного, а згодом і до постнекласичного, характерними рисами якого стають відхід від «ratio», символізм, спрощення, лозунг «можна все», що знаходить вияв у всіх суспільних процесах, сферах буття соціуму, на всіх рівнях політичної взаємодії.

Історично, черговий поштовх для розвитку глобалізаційних процесів та теорій постмодерну спричинив технологічний розвиток та ідеологічна та

політична поразка комуністичних країн. Остаточне вичерпання ресурсів комуністичного шляху розвитку (передусім – економічних, але і символічних, ідеологічних та політичних) спричинило руйнування системи протистояння Холодної війни. Крах могутнього ворога, який породив невизначеність, стихійність та поліцентризм справив визначальний вплив на поступ теорій постмодернізму та глобалізації.

У розділеному на «капіталізм» та «комунізм» світі відбувалось протистояння та змагання соціалізму та лібералізму, а сучасний політичний простір виступає ареною розсіяних та несумісних сил. Із розпадом соціалістичного табору і зникненням ідеологічного ворога зникла і потреба в обґрунтуванні необхідності об'єднання західного світу для стримування військово-політичної та ідеологічної загрози. Водночас, це засвідчило триумф лібералізму та призвело до проголошення «кінця історії» (Ф. Фукуяма), «кінця ідеології» тощо. Падіння берлінської стіни дало черговий поштовх поширенню лібералізації, яка освоївши нові терени, всі соціальні сфери та закріпившись у суспільній свідомості, задала вектор розвитку посттоталітарному соціуму. А бурхливий розвиток інформаційно-комунікаційної сфери сприяв не лише долученню пострадянського простору до інформаційних мереж, а й до глобальних світових процесів, забезпечивши мобільність ресурсів і капіталу.

Усвідомлюючи неминучість такого сценарію розвитку подій, Р. Інглхарт зазначав, що виникають умови, за яких «переважаючими стають цінності постмодерну, які несуть із собою низку різноманітних соціетальних змін, від рівноправ'я жінок до демократичних політичних інститутів та занепаду державно-соціалістичних режимів» [Цит. за: 244, с. 246].

Криза національної держави, пов'язана із появою нових глобальних акторів (ТНК, наддержавні політичні та економічні структури) призвела до втрати важелів впливу на політичний, економічний, культурний вибір громадян.

Сучасна держава не може у повному обсязі забезпечити реалізацію інтересів суспільних груп та окремих індивідів, об'єднати, надихнути та

спрямувати їх дії на реалізацію державницьких ідей і цілей, або, на кшталт традиційних ідеологій, запропонувати проект кращого майбутнього, що одночасно сприяло б формуванню їх ідентичності, як громадян національної держави.

У економічній площині досягнення проголошеної та бажаної мети модерного суспільства (держава благополуччя) у країнах консолідованої демократії призвело до панування економічного прагматизму, втрати об'єднавчого ідеалу та індивідуалізму, який елімінував з соціального простору демократичні принципи та моральні настанови.

Трансформації, що відбуваються на історичному «розламі», призводять до того, що деякі з форм соціальної і політичної організації суспільства за нових умов виявляються анахронічними або потребують переходу на вищий, більш складний рівень, адекватний сучасному стану розвитку соціуму.

У політичному просторі процеси постмодернізації характеризуються:

- проблематизацією демократії, пошуком нових форм участі громадян у політиці;
- виникненням необхідності створення відкритої політики, відкритого уряду;
- зростанням ролі різних груп тиску та глобальних рухів, політичних партій та громадських організацій;
- виникненням феномену «пост-демократії» (К. Крауч);
- зміцненням позицій транснаціональних корпорацій, великого глобального та національного фінансового капіталу. Представники бізнес-корпорацій фактично приватизовують політичні партії, організовують виборчі кампанії, оплачують роботу політичних консультантів та політтехнологів. До того ж фактично великий бізнес контролює більшість мас-медіа. Як друкованих так і аудіовізуальних;
- руйнуванням класової структури суспільства;
- політичній діяльності постмодерністського типу властиві фрагментарність, гра в гуманізм, активність чи лояльність (В. Горбатенко);

– у політиці переважають маркетингові технології;

– в умовах постмодерністської реальності стають неможливими стандартизація та масовізація суспільства. Знижується повага до влади і посилюється акцент на участі і самовираженні індивідів, груп та спільнот.

Для вирішення комплексу політичних проблем, пов'язаних із трансформацією політичного вибору в умовах постмодерну, стратегія учасників політичної взаємодії має бути зосереджена на визначенні конституційних меж та визначальних правил політики постмодерної доби.

Проблема полягає в тому, що стратегія пошуку ренти егоїстичними політичними акторами, хоча і вигідна всім активним учасникам політичного життя, у стратегічному вимірі призводить до краху: вона обов'язково призведе до надмірного збільшення державних витрат, яких у підсумку виявиться недостатньо для задоволення всіх популістських вимог.

Тобто раціональна, з економічної точки зору, політика виявляється неефективною у постмодерній культурі. Для вирішення суперечності між раціональністю та ефективністю сучасні політекономисти звертають особливу увагу на конституційний вибір – тобто вибір самих загальних правил політичного життя.

Оскільки усі учасники політичного життя зацікавлені в ефективності політичного процесу, то їм необхідно спільно виробити дієздатні правила політичного життя. Мова йде про особливий тип політичного вибору, який здатний забезпечити стабільність та розвиток політичних інститутів у мінливих умовах постмодерного світу – конституційний вибір. Вагається, що у період суспільно-політичних трансформацій, тобто на стадії, коли виникає нагальна потреба у конституційному виборі, егоїстичні інтереси не заважають вибору ефективних законів політичної «гри», тому що акторам не відомі конкретні проблемні питання, щодо яких буде точитись суперечка у подальшому.

Саме тому конституційний вибір – це довгостроковий вибір, який розрахований на стратегічну політичну гру. У процесі при звичаєння до правил політичної гри у основних акторів має виробитись звичка грати за відповідними

демократичними правилами, які закладено у конституційних положеннях. Це особливий вид соціального капіталу, який може бути розтрачено у випадку перманентної законотворчості (конституція «під» конкретну особу). У такому випадку суспільство виробляє звичку до пристосування до умов постійних правових реформ.

На думку нобелівського лауреата Ф. Гаска, головне призначення конституційних правил полягає у тому, щоб непрямо обмежувати повноваження влади, бо тільки стабільна система законів здатна обмежити можливість «легалізованої корупції», як процесу ініціювання під тиском різних лобістських груп особливих привілеїв для себе [280, с. 17].

У цьому контексті важливим елементом постмодерного вибору виступає аналіз політичної діяльності у ще одній ситуації «пост», а саме – посткомунізму. Економіст Менкур Олсон конкретизував теорію суспільного вибору відносно радянської системи, та сформулював наступне пояснення феномену «легалізованої корупції»: порушення закону тим менш імовірно, чим більше осіб страждає від нього [225, с. 163]. І якщо в демократичних країнах від підкупу державних чиновників виграють той, хто дає хабар (тобто отримав неналежні пільги від держави) і той, хто отримує хабар (тобто той, хто підвищив свій особистий дохід), то програють споживачі і конкуренти.

Принципово інша ситуація була в умовах радянської «економіки дефіциту»: коли продавець через «чорний хід» продає товар за завищеною ціною, підкуповуючи при цьому контролерів, то істотно вигравали і покупці, і продавці-корупціонери, і корумповані чиновники. Отже, майже всі учасники радянської системи мали спонукальні мотиви до порушення закону. Друга причина неефективності радянської системи – це відсутність конкуренції між бюрократією (номенклатурою).

Тобто, поки серед бюрократів панувала гостра конкуренція (як в 1920-1950-ті роки), центральний уряд отримувало достовірну інформацію про стан справ на місцях і зберігав контроль над ситуацією. Однак в умовах політичної стабільності конкуренція серед бюрократів слабшає, посилюється їх

корпоративна солідарність, яка логічно веде до формування таємних угод (формальних і неформальних) для приховування ресурсів від Центру. Нарешті, настав етап «застою», коли окремі великі державні підприємства, галузі промисловості та державні структури перетворюються в організовані коаліції, здатні приховано й обережно співпрацювати в спільних інтересах на шкоду диктатурі центру [225, с. 164].

Таким чином, раціонально-егоїстичні політики у посткомуністичних країнах принципово не можуть організувати справді демократичні взаємини уряду і суспільства за рецептами теорії суспільного вибору.

На думку О. Постол, багатозначність, іронія, несподіваність інтерпретацій, зворотність смислу й оцінок, гра смислами, невизначеність, фрагментарність свідомості і культури, деканонізація, видимість, ілюзія існування замість реалістичності, колажність, перевага інтуїції над раціональністю, образність, метафоричність, невиразність – це далеко не повний перелік рис постмодерну, що проявляються в усіх сферах буття соціуму. У постмодернізмі панує хаос, але, в той же час, все поєднується. Тому суперечності, які породжують сучасні соціальні зміни, на думку дослідників постмодернізму і глобалізації, не є невирішуваними. Більше того, самі ці процеси і «народжують» засоби їх вирішення. Так, проблема атомізації суспільства може вирішуватись засобами глобалізації, здатними поєднувати найвіддаленіше, в тому числі об'єднати в єдину мережу людей з усіх куточків світу на рівні їх ідентичності. При цьому, за таких «мережних» умов вирішується питання індивідуалізації і колективності... Виходячи з цього, постмодернізація у політологічному плані може бути визначена як сучасна, більш досконала форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного, – здатного забезпечити собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі багатоаспектних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідуумів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального

поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторності буття певного соціуму [244, с. 247].

Таким чином, постмодерн виступає як процес фундаментального зміщення до мультикультуралізму та плюралізму.

Висновки до другого розділу

В цілому, на початку XXI століття плюралізм і еkleктичність «кризової свідомості» породжують двозначність, брак автентичності, спричиняє утворення широкого спектру течій, напрямів, шкіл (фемінізм, постструктуралізм, мультикультуралізм, постколоніалізм), а постмодернізм перетворюється на арену їх протистояння та самоствердження.

Постмодерний «нестримний світ» сповнений суперечностей, невизначеністю, мінливістю, невпевненістю у завтрашньому дні стає сприятливим середовищем для розгортання не лише антиглобалізму як руху за альтернативний, з меншими ризиками шлях розвитку світу, а й ксенофобії, екстремізму, радикалізму, фундаменталізму.

Усе це становить загрозу демократичним структурам та інститутам політичного вибору.

РОЗДІЛ 3

Комунікативні чинники політичного вибору в умовах демократії

3.1. Політичний вибір у структурі комунікативної взаємодії.

Цивілізаційний поступ людства на сучасному етапі історичного розвитку визначається глибинними трансформаціями усіх без винятку сфер життя, зміною форм взаємодії індивідів, груп та спільнот з природою, навколишнім середовищем та між собою. Передусім, ці процеси пов'язуються із становленням глобального комунікативного простору, технологічними новаціями у засобах інформації, створенням комунікативних інтерактивних мереж, реалізацією принципів технологічного функціонування у соціальній, економічній та політичній взаємодії.

Саме тому, послідовно проаналізувавши у попередніх розділах основні етапи розвитку наукової думки з проблеми політичного вибору, визначивши історичні трансформації політичного вибору у процесі взаємодії влади та суспільства та дослідивши специфіку розуміння вибору у ліберальній політичній доктрині й постмодерних студія, необхідно перейти до політологічного аналізу комунікативних чинників політичного вибору в умовах демократії та визначити місце політичного вибору у структурі комунікативної взаємодії.

На думку українського дослідника О. Третяка, «Удосконалення технічних засобів передавання інформації веде до перенесення центру політичної взаємодії у сферу діяльності електронних мас-медіа із властивими їй комерціалізацією, театралізованістю, тяжінням до сенсаційності та перекручення фактів з мотивів відповідності стилю та жанровим особливостям тележурналістики. З огляду на специфіку роботи засобів масової комунікації політична комунікація втрачає якості політичного явища, перетворюється на тематичну частину загального інформаційного фону» [275, с. 5].

Політична комунікація структурує політичну реальність, оскільки розділяє вимоги, потреби, інтереси дійових осіб політики на виражені та латентні (приховані), експліцитні та імпліцитні. Безглуздо відкидати думку про багатовимірність політичної комунікації, її символічну природу, тяжіння до багатоканальності (з огляду на багатоканальність людського сприйняття) та використання під час її здійснення екстралінгвістичних, або взагалі не пов'язаних із мовною специфікою засобів. Проте, в межах даного дослідження політична комунікація розуміється як побудована на мові форма взаємодії людських істот, яка має стандартизований та повторювальний характер. Ареною зазначених взаємодій виступає політична сфера життєдіяльності суспільства, що характеризується високою інтенсивністю комунікативних обмінів та потребою у передаванні великих обсягів інформації. Специфічною рисою політичної комунікації є її надзвичайна важливість для суспільства, оскільки результатом багатьох комунікативних взаємодій у політиці є прийняття доленосних владних рішень, визначення стратегій розвитку соціуму та його окремих сегментів.

Зміст поняття політичної комунікації у цій роботі також пояснюється через її функціональну спрямованість на підтримання цілісності та інтегрованості соціуму та політикуму через поширення стандартних повідомлень, усім зрозумілих та всім потрібних відомостей. Політична комунікація є феноменом фактичних взаємодій суб'єктів політики, тому вона не несе в собі рис ідеальної проективності, як політична аргументація. Тому у зміст даного поняття входить також і сфера масової комунікації у її політично орієнтованому сегменті з усіма правилами та специфікою масового інформування, обумовленого логікою роботи технічних засобів, досконалість яких зростає, проте маніпулятивна природа залишається незмінною.

Новий зріз та предметну основу теоретичного визначення комунікативних процесів у політичному житті запропонувала одна з найбільш авторитетних сучасних соціально-філософських течій – комунікативна теорія. Працюючи під впливом методологічних установок «лінгвістичного повороту у

філософії», її засновники – Ю. Габермас та К. О. Апель здійснили дослідження структури відносин мовлення між індивідами та групами у суспільстві. Для політологічної теорії комунікації ця перспектива стає поштовхом для виходу з глухого кута невизначеності способу трактування раціональності та однобічного розгляду мотивацій дій політичних акторів з позицій класичного постмодерну.

Центральним поняттям для здійснення проекту комунікативної раціоналізації суспільства у Ю. Габермаса виступає аргументація. Вона являє собою одночасно найбільш поширену практику мовлення, спосіб побудови комунікативних повідомлень та єдиний наявний прояв логічної, тобто такої, що обумовлюється та підпорядковується лише розуму, культури виразу думок. Відповідно до особливої форми раціональності, яку має реалізувати втілення ідеї комунікативної діяльності, до аргументації також висувається низка вимог, які розкриваються в морально-етичній перспективі.

На думку автора однієї з найбільш фундаментальних концепцій лібералізму, яка лежить в основі сучасного розуміння даного соціально-політичного феномену, Дж. Ролза, розумність спілкування із політичних питань закладена на дополітичному рівні у самому образі судження, притаманного усім без винятку членам ліберального суспільства [256, с. 72].

Розсудковість політичної поведінки індивідів ліберального соціуму обґрунтовує «природність», яка є свідченням автентичності у порівнянні з іншими концепціями. Істотно важливою рисою розсудковості виступає її поширеність на всіх індивідів, що робить її своєрідним правилом гри, якого не можна не враховувати. Розсудковість є онтологічною обставиною і тому не ставиться під сумнів. Впевненість у тому, що всі члени суспільства поділяють та використовують спільні розсудкові правила орієнтує систему в цілому на співробітництво.

Все ж таки, смисл розсудкової діяльності, полягає не тільки у продукуванні суджень, які демонструють позицію під час обговорення, але й у досягненні згоди, якою вимірюється успішність комунікативних взаємодій.

Навіть враховуючи роз'єднувальні фактори, співрозмовники повинні бути готовими для забезпечення консенсусу, що передбачає певний зустрічний рух у міркуваннях, співвіднесення важливості відстоювання інтересів та пріоритетності збереження позиції для продовження контактів.

Коллективна підпорядкованість громадян фундаментальним засадам розсудку у процесі здійснення політичного вибору, поділяння ними незмінності вихідних умов взаємоповаги, неупередженості та співробітництва концентруються, згідно ліберальній теорії, у ідеї громадського розсудку (public reason). Ця ідея виконує пояснювальну функцію об'єднуючого чинника, що дає змогу зрозуміти, яким чином індивідуальні розсудки громадян утворюють незмінні передумови рівних можливостей самовиразу, сприйняття усіх дій як таких, що мають раціональне обґрунтування та заслуговують на увагу. За допомогою ідеї громадського розсудку розкривається практика самоорганізованих та таких, що самовідтворюються, автономних політичних взаємин, яка не потребує жодних попередніх домовленостей та умов, не передбачає суперечок та полеміки, оскільки є вже визнаною усіма громадянами та реалізується у практичній діяльності політичного вибору.

Особливе місце у структурі політичної взаємодії демократичних країн посідає електоральний вибір. Це обумовлено його вагою у визначенні перспектив політичного розвитку, виробленні внутрішньої та зовнішньої політики держави, впливом на всю сферу політичної діяльності. Електоральний процес активізує усю політичну систему, змушує працювати у «надзвичайному» режимі політичних акторів, мас-медіа, інституції громадянського суспільства, громадян etc.

В період електорального вибору відбувається структурування політичних акторів, активізується процес руху політичного капіталу, підвищується інтенсивність взаємодії громадян та влади, посилюється залежність еліт та політичних лідерів від підтримки громадян, які прагнуть через ці еліти структурувати поле політики за власними інтересами.

Український дослідник Е. Гугнін, відзначаючи, що електоральний простір суттєво відрізняється від поля політики за логікою, метою та специфікою функціонування, тому що електоральне поле зазнає впливу сезонних коливань (поствиборчий стан чи електоральна втома, міжвиборча пауза, передвиборча активізація), що визначають ступінь електоральної мобілізації, поляризації й інших характеристик електорату, виділяє наступні топологічні характеристики електорального поля України [91, с. 23].

Характеризуючи сучасний стан політичного простору України (політичну топологію), варто виділити такі його тенденції, як: «поступове зменшення кількості політичних партій; поступову відмову від практики створення масових партій та їх трансформацію у виборчі партії; поступове зрощення політичного простору й електорального поля України з його одночасним розколом за регіональною ознакою; посилення уваги широких мас населення, перш за все, тих його категорій, які в перспективі становитимуть основу середнього класу суспільства до політики в цілому; наявність значного сегменту протестного електорату, мотивація якого є майже неструктурованою, переважно емоційною, причому причини протестності електоральної поведінки (абсентеїзм, голосування «проти всіх» тощо) проваються, переважно, головними акторами політичного простору – політичними інститутами, політичними лідерами, які своїми діями зумовлюють людське неприйняття» [91, с. 27].

У сучасних дослідженнях політичного вибору з теоретико-методологічних позицій комунікативістики виділяється та аналізується важливий фактор, який впливає на прийняття рішення та реалізацію політичного вибору, а саме – міжособову комунікацію. Феноменологія політичного вибору порушує такі проблемні блоки у дослідженнях вибору особи, як відповідальність за електоральний вибір, мотиви електорального вибору та політичної участі, механізми вибору. Останній пункт відноситься до політико-правової площини та соціального простору, який обумовлює наявність альтернатив, з поміж-яких актор обирає один із варіантів.

На думку українського автора В. Духневич, «альтернатива, обрана людиною, має для неї певну суб'єктивну привабливість і значущість. Через власний вибір людина впливає на той чи інший процес чи ситуацію, розвиток подій у проблемній ситуації. Як бачимо, в основі вибору лежить явище цілепокладання – людина означає цілі і розробляє стратегію руху до них. Іншими словами, свідомий вибір людини визначається особливостями цілей, які людина перед собою ставить. Вибір узагалі, і політичний зокрема, передбачає не рух до мети, а рух метою – людину спонукає обрати ту чи іншу альтернативу саме мета. Це означає, що прийняття рішення про вибір тієї чи іншої альтернативи проходить складний шлях» [113, с. 197].

Джерелами політичної інформації виступають мас-медіа, які поширюють рекламні повідомлення, що потім обговорюються із найближчим колом осіб.

Варто погодитись із В. Духневич у тому, що «що політична реклама у вигляді листівок чи газет, написів на бігбордах тощо та інформація в ЗМІ (друкованих, електронних) суттєво впливають на формування переконань чи формування вподобань особистості. А втім, ключовим моментом, який визначає особливості та умови розгортання й оформлення образу передвиборної ситуації, стає взаємодія з найближчим оточенням, знайомими, друзями. Саме через спілкування та в спілкуванні реалізується весь комплекс потреб, намірів, мотивів, уподобань тощо. У спілкуванні потенційний виборець перевіряє та уточнює інформацію про кандидатів і політичні сили, що беруть участь у виборчих перегонах» [113, с. 198].

Нарешті, з наближенням дня голосування, відповідно до сформованих очікувань від участі у виборах особа, обирає одну із запропонованих альтернатив, відповідно до власної стратегії.

Це одна із таких стратегій електоральної поведінки, як пасивна стратегія (цілі участі у виборах не усвідомлюються як значущі, а відповідальність за результати виборів перекладається на інших), відносно пасивна стратегія (участь у голосуванні, підтримку певного кандидата чи політичної сили),

активна стратегія – участь у діяльності політичного актора, агітація за кандидата, або партію.

Вступаючи в політичний діалог, комунікативну взаємодію з оточенням з метою оцінки наявних альтернатив електорального вибору, індивіди починають вибудовувати спільний когнітивний простір, тобто узгоджувати свої тезауруси, погляди, думки, оцінки, судження з партнерами. Йдеться про «пізнання партнера по комунікації як носія протилежних чи близьких переконань. Залежно від того, наскільки повно в комунікації оформлено когнітивний простір, зазнає змін ставлення до партнера. Формуються значення і смисли, за допомогою яких люди перевіряють прийняті рішення на вірогідність (оцінюють правдоподібність прийнятого рішення) і можливість реалізації. Цікавим, на нашу думку, є те, що в ході такого оцінювання і перевірки прийнятих рішень включається механізм ідентифікації. Оскільки людина – це істота насамперед соціальна, то в процесі взаємодії, комунікації перевіряється не тільки індивідуальне (чи особисте) рішення під кутом зору його вірогідності, можливості реалізації, доцільності, а й те, наскільки це рішення співвідноситься з оцінками й думками найближчого оточення або представників тієї самої соціальної групи (страти та ін).

Особливості цього процесу полягають у тому, що власне ідентифікація з партнером (чи соціальною групою) відбувається лише тоді, коли в процесі комунікації людина прояснила мотиви вибору іншого, його наміри, оцінки та вподобання» [113, с. 204].

Зародження електоральних досліджень відноситься до початку ХХ століття, коли в межах політичної географії А. Зігфрід запропонував аналітичну модель так званої «людської географії», що пояснює процес голосування та здійснення електорального вибору.

На основі аналізу електоральної статистики за тридцятирічний період він провів порівняння географічних, економічних та соціо-культурних змінних з результатами виборів. За його висновками, визначальними електоральна

поведінка є три взаємопов'язані фактори: характер ландшафту, тип поселення та відносини власності.

На наступних етапах розвитку електоральних досліджень провідними моделями пояснення електорального вибору виступали наступні теорії:

- соціально-екологічний напрямок дослідження електоральної поведінки;
- структурно-функціональний підхід, основна увага тут приділяється виявленню структурних, в першу чергу, політичних факторів електоральної поведінки та конфігурації електорального простору;
- кількісні методи. Так, набувають поширення факторний, типологічний, ієрархічний, кореляційний і регресивний типи аналізу на основі електоральної статистики;
- методи конкретно-соціологічного дослідження, які дали можливість встановити індивідуальні кореляції між соціальними, культурними та політичними характеристиками виборців та їх електоральною поведінкою;
- бихевіоральний методологічний напрям, який запропонував соціально-психологічну інтерпретацію електоральної поведінки на основі індивідуальних даних (П. Лазерсфельд).

У сучасних дослідженнях, на основі визначених вище підходів сформувалось декілька моделей електоральної поведінки та електорального вибору.

По-перше, соціологічна модель електоральної поведінки. Її автори досліджували партійно-політичне змагання та поведінку виборців, враховуючи фактор соціальної диференціації. Представники даного напрямку підкреслювали групову основу голосування, фактично ігноруючи індивідуалістичну трактування формування електорального вибору (С. Ліпсет, С. Роккан) [91].

На думку представників даного підходу, відмінності між соціальними групами забезпечують потенційну основу для політичних конфліктів, створюючи одночасно проблемний простір політики і соціальну базу партій. Вони виділили кілька таких відмінностей (соціальних розколів): класовий (між

власниками та робітниками), релігійний та поселенський розкол, а також відмінність між центром і периферією.

По-друге, соціально-психологічна модель електоральної поведінки. Аналіз взаємовпливу інститутів політичного представництва і політичних орієнтацій отримав розвиток у Мічиганській школі політичних досліджень.

Їх основні положення:

- для більшості виборців характерне відчуття близькості до якоїсь партії (партійна ідентифікація);
- головним агентом формування партійної ідентифікації є родина, де формується партійна лояльність;
- функція партійної ідентифікації – допомогти виборцю впоратися з політичною інформацією і вирішити, за яку партію голосувати;
- виключаючи деякі періоди, зміни в партійній ідентифікації є суто індивідуальними, вони відбивають зміну приналежності до групи, що виникає внаслідок географічної або соціальної мобільності.

Разом з тим поступово виявилися обмеження і недоліки даного підходу. Зокрема, основним питанням, на яке намагалися відповісти представники Мічиганської школи, було питання, як виборець голосує (як впливає на його голосування партійна ідентифікація і різні установки). При цьому питання, чому виборець робить той чи інший вибір, залишається недостатньо проробленим у рамках даного напрямку.

По-третє, модель раціонального вибору. Представники цієї теорії при аналізі політичної поведінки людей виходять з двох основних постулатів. По-перше, індивід егоїстичний, тобто прагне до досягнення власних цілей. По-друге, індивід раціональний, тобто він зіставляє одержуваний їм результат і витрати, намагаючись максимізувати свою вигоду при мінімізації результатів.

Фундаментальне положення для раціонально-інструментальної моделі, висунуте Дж. Стіглером у роботі «Економічна теорія інформації», полягає в тому, що кожен громадянин голосує за ту партію, яка, як він вважає, надасть йому більше вигод, ніж інша [271, с. 17].

Дещо спрощуючи, основні ідеї даного підходу можна звести до наступних: звичайним громадянам не треба знати в деталях внутрішню і зовнішню політику діючої адміністрації, для того, щоби судити про цю політику, реально вони оперують лише одним видом даних – вони знають, як їм жилося при даній адміністрації. Іншими словами, існує прямий зв'язок між становищем в економіці і результатами виборів, і при голосуванні виборець виходить з того, що саме уряд несе відповідальність за економічний стан країни. Якщо жилося добре – голосуй за чинний уряд (чинного президента, представників партії влади), якщо погано – за опозицію.

У моделі раціонального голосування виділяються дві осі голосування: «егоцентричне-соціотропне голосування» і «ретроспективно-перспективне голосування». При егоцентричному голосуванні виборець засновує свій вибір на оцінці власного економічного становища, тоді як при соціотропному голосуванні він дивиться на економічне становище країни та результати функціонування економіки в цілому. При виборі першої підстави – ретроспективної – виборцю важливіше оцінка минулої діяльності адміністрації, при виборі перспективного підстави важливі очікування з приводу того, наскільки успішно в майбутньому буде працювати обраний орган влади.

Відомий теоретик сучасної демократії Р. Даль простежує зв'язок між електоральним вибором та громадянською компетенцією індивіда. Він зазначає, що «для того, щоб демократія виявилася життєздатною політичною моделлю, потрібний певний рівень політичної компетентності громадян. У новостворених демократичних державах, де люди тільки починають осягати мистецтво самоврядування, питання громадянської компетентності набуває особливої важливості. Проте навіть в тих країнах, де демократичні інститути існували протягом життя вже кількох поколінь, ми стикаємося з усе більшим числом фактів, що вказують на недостатню компетентність громадян» [97, с. 574].

Очевидно, що недостатня компетентність громадян породжує зловживання владою з боку правлячого класу, у тому числі – під час виборчих кампаній.

Саме тому для вирішення поставленого у даному підрозділі дисертаційного дослідження завдання – дати наукову оцінку електоральному вибору та визначити місце політичного вибору у структурі комунікативної взаємодії, необхідно проаналізувати такий комунікативний феномен, який впливає на здійснення раціонального вибору, як політична компетентність індивіда. Р. Даль виходить із того, що ідея правління елітної групи, яка при цьому володіє винятковими знаннями і чеснотами, виступає ефективною в умовах демократичного політичного режиму, ця ідея глибоко обґрунтована з моральної точки зору і підтверджується історичним досвідом [97, с. 563].

При цьому, демократична модель політичної взаємодії передбачає, що «правителі» і «громадяни» в політичній системі виступають значною мірою взаємозамінними.

Саме тому, класичний підхід на демократичне врядування передбачає, що громадяни мають прагнути досягнення блага для великої групи, спільноти, частиною якої вони є: блага для всіх, загального блага, блага полісу, громадських інтересів, загального добробуту, інтересів свого класу, країни, народу та ін.

Таким чином, щоб бути здатним замінити правителів та увійти до правлячого класу за результатами електорального вибору, громадянин повинен демонструвати постійний інтерес до суспільного і політичного життя, бути добре поінформованим щодо програм політичних партій та акторів, брати спільно зі своїми співгромадянами активну участь у вирішенні суспільних питань, активно впливати на політику уряду через механізм голосування, висловлювати свою точку зору, відвідувати політичні мітинги та ін. Проте, очевидно, що лише невелика кількість громадян в демократичних країнах відповідають цій класичній моделі.

Сучасний громадянин виступає членом багатьох соціальних, починаючи від рідного міста і закінчуючи людством в цілому. Більш реалістична позиція полягає у тому, що індивід у процесі електорального вибору діє у відповідності зі своїми власними інтересами, відповідно до такого підходу «суспільне благо» виступає просто сумою особистих благ окремих громадян.

Дійсно, варто погодитись із Р. Далем у тому, що «громадянам набагато ясніше, що корисно і вигідно для них самих, чим саме корисно для суспільства в цілому, спонукальні мотиви для дій у власних інтересах швидше за все будуть сильніше спонукальних мотивів до дій в ім'я суспільного блага, якщо вже громадяни усвідомили власні інтереси, природний егоїзм неминуче змусить їх діяти так, щоб ці інтереси забезпечити» [97, с. 563]. Проте і така модель не є вирішальною для електоральної демократії. Скоріше, слід визнати, що індивіди поводяться як громадяни час від часу, тобто вони громадяни «за сумісництвом». Таким чином, громадянам необхідно забезпечити мінімальний необхідний рівень знань, що гарантує мінімальну політичну грамотність. Рівень їх розуміння проблем постійно підвищується за рахунок широкої доступності, надійної та дешевої інформації через мас-медіа. Наявність цієї інформації забезпечують змагаються політичні партії та кандидати, які змушені забезпечувати громадян інформацією, на підставі якої останні могли б зробити свідомі висновки про політику, програмах та пропозиціях партій і висунутих ними кандидатів, а також про те, чи заслуговують довіри лідери цих партій, наскільки вони чесні і компетентні.

На думку Р. Даля, «якщо в минулому традиційні способи вирішення проблем, пов'язаних із громадянською компетентністю, діяли успішно, події останніх років поставили їх життєздатність під питання. Цьому є три причини: 1) зміни масштабів суспільного життя; 2) зростаюча складність суспільного життя; 3) зміни в технології комунікацій» [97, с. 564].

Розглянемо їх більш детально. По-перше, зміни масштабів суспільного життя. Рішення, що впливають на життя людей, приймаються відносно все більших і більших територій, у межах яких живуть все більше і більше людей.

Для того, щоб громадяни демократичних країн могли впливати на рішення, що приймаються на великій відстані від них, їм часто потрібна система делегування повноважень по вертикалі. Іноді потрібно навіть створювати нові, більші асоціації, як було у випадку утворення Європейського Співтовариства і подальшого розширення його меж.

По-друге, зростаюча складність суспільного життя. Зростання освітнього рівня населення (і, отже, можна сказати, спроможність населення розібратися в більш складних політичних питаннях) характерне для всіх демократичних країн. Можна очікувати, що і в майбутньому ця тенденція збережеться. На жаль, слід визнати, що разом з цим різко ускладнилася і модель політичного життя, більше того – ускладнилася настільки, що і зрослий освітній рівень громадян недостатньо допомагає розібратися у всьому її різноманітті. В ході останніх п'ятдесяти років у всіх демократичних країнах різні політичні питання досягли такого рівня складності, за якого ніхто не здатен оцінити вплив більш ніж декількох перемінних на розвиток ситуації.

По-третє, зміни в технології комунікації. Соціальні і технічні рамки комунікацій в розвинених країнах зазнали виняткові зміни в ході ХХ в. Обсяг політичної інформації всіх рівнів складності сильно зріс, а вартість її знизилася. Таким чином, зараз як ніколи, доступна стала інформація з політичних питань.

Зміни в масштабі і ступеня складності політичних рішень, а також зміни в комунікаційних технологіях привели до ряду наслідків для громадянської компетентності. З одного боку, необхідно відзначити зростання комунікативних чинників впливу на політичний вибір, з іншого відзначити недостатній рівень компетентності більшості громадян для прийняття раціонального електорального рішення з реалізації вибору.

3.2. Базові моделі та характеристики політичного вибору за демократії.

Політичні процеси сучасності актуалізують необхідність дослідження політичного вибору. Передусім, йдеться про зовнішньополітичні та внутрішньополітичні чинники, які обумовлюють роль та місце політичного вибору у ході взаємодії влади та суспільства в Україні.

До зовнішньополітичних чинників можна віднести процеси глобалізації (у її економічному, технологічному, політичному, екологічному вимірах) та розвитку інформаційних технологій. Під впливом глобалізаційних процесів зростає відповідальність політичних акторів за вибір напрямку політики, за безпеку, у тому числі – екологічну, яка у сучасному світі стосується не лише окремої країни, а людства в цілому.

На думку Ю. Шведа, «Під політичним вибором розуміють змістовний аспект політичного рішення, суть якого полягає у виборі, принаймні, з двох варіантів. Поняття вибору становить протилежність призначенню, де не існує альтернативи. Вибір політичний детермінований цілями, інтересами і різними міркуваннями суб'єкта рішення. Загалом при виборі особистість використовує систему правил, що має назву стратегія, програма або план розв'язання завдань. Чим складніша стратегія, тим більших розумових зусиль вона вимагає. Однак завдання стратегії ще не означає, що суб'єкт буде її використовувати при виборі – радше застосує ту стратегію, тактичні прийоми якої стали для нього певними стереотипами. Зазвичай вибір супроводжується ризиком, котрий визначають як різницю між очікуваним виграшем і програшем. Вибір політичний можна розглядати і як один із способів інституювання державної влади, творення інститутів, установ влади. Притаманний він насамперед республіканській формі влади, де існує визначений законом порядок. Найпоширеніший вибір політичний – це акт голосування на виборах як певна процедура згоди або незгоди на передання влади представникам. Вибір політичний – це шлях формування певних керівних інститутів державної влади, політичний партій, громадсько-політичних об'єднань, вибір представників на різні організовані заходи, а також вибір глав держав, суб'єктів регіональної, локальної та місцевої влади. Вибір політичний має вотумний характер. Це

індикатор довір'я, толеранції або негодії до існуючої системи влади»[285, с. 39].

В умовах глобалізації політичний вибір виходить за кордони національних держав, з'являються транснаціональні актори.

Інформаційні технології утворюють нові механізми вибору (електронне голосування, електронна демократія), розширюють простір політичного вибору, можливості участі громадян у процесі формування політичного рішення.

Щодо внутрішньополітичних чинників політичного вибору, то слід відзначити особливості процесу демократизації в Україні, які стосуються владних інститутів та громадянського суспільства.

Саме у процесі переходу від радянської тоталітарної системи до демократичної організації політичного простору відбувається становлення політичного вибору, як феномену суспільного життя.

На думку Н. Скоблик, «Контроль громадян над лідерами є однією з підвалин реальної і дієвої демократії. Завдяки йому широкі верстви громадян провідних демократичних держав змушують політичних лідерів узгоджувати політичний курс зі своїми інтересами, а не лише з уподобаннями вибраних політико-економічних груп. Утвердження підконтрольності лідерів громадянам не лише перешкоджає розвитку антидемократичних схильностей серед політичних еліт перехідних суспільств, але й спонукає останні, особливо ж урядовців, здійснювати реформи з неодмінним урахуванням інтересів широких суспільних верств. Громадянське пробудження в сучасній Україні може стати початком дієвих демократичних перетворень лише за умови створення на різних рівнях інституцій та механізмів контролю громадян над лідерами»[264, с. 7].

У сучасних демократичних суспільствах, як і в суспільстві України, яка поступово здійснює перехід до демократії, контроль громадян над лідерами не варто плутати з тим різновидом популізму минулих часів, вияви якого можна зустріти й тепер. Такі поняття як «громадянський контроль», «народний

контроль» були частково скомпрометовані маніпуляціями політичних лідерів недемократичних режимів. Вихолощенню змісту цих категорій сприяли некомпетентність і непоінформованість “громадян”, яким властива була політична культура «підданих». Свою роль відіграли структурні чинники – політичні (стійкість недемократичних режимів), економічні (ієрархічність індустріальної економіки, зосередження економічного впливу в руках небагатьох), соціальні (недостатня чисельність і активність продемократичних суспільних груп)» [264, с. 8].

У недемократичних політичних режимах роль політичного вибору зводиться до формальної участі громадян у безальтернативних виборах (радянський феномен «вибори без вибору»), тобто вибір в умовах тоталітаризму виконує функцію імітації реального вибору.

На думку українського дослідника В. Колюха, «Багатоманітні чинники політичної стабільності можуть бути зведені до двох основних груп – інституціональні чинники і соціокультурні чинники. Інституціональними чинниками є формалізовані явища і процеси політичного життя. Найважливішими з них виступають політико-правові інститути, якими є інститути конституційного права. З-поміж численних конституційно-правових інститутів визначальний вплив на політичну стабільність справляють інститути форми державного правління, виборчої і партійної систем. У контексті інституту форми державного правління визначальними щодо забезпечення політичної стабільності є інститути глави держави, парламенту й уряду та інституціональні складові системи стримувань і противаг. Важливу роль у забезпеченні політичної стабільності в демократичному суспільстві відіграють виборча і партійна системи. Найоптимальнішими у цьому відношенні є пропорційна виборча система і партійна система поміркованого плюралізму. Під кутом зору забезпечення політичної стабільності оптимальними варіантами поєднання форм державного правління і типів виборчих систем є застосування за президентської форми правління мажоритарної виборчої системи, а за парламентарної – пропорційної» [159, с. 3].

У процесі демократизації українського суспільства нагальним завданням стає створення умов для політичного вибору, серед яких особливої актуальності набувають наступні:

- свобода слова у мас-медіа, яка повинна поєднуватись із відповідальністю медіа за об'єктивне та повне інформування громадян;
- наявність політичного плюралізму та формулювання політичними елітами реальних альтернатив політичного розвитку;
- активна позиція громадян, інституцій громадянського суспільства та політичних партій (концепція «відповідального громадянина»);
- дотримання принципу розподілу влади;
- відкритість органів державної влади та місцевого самоврядування, їх підзвітність суспільству та ін.

Проблема політичного вибору, як невід'ємної складової демократичної політичної системи з точки зору політичної науки та теорії політичного управління досліджувались у роботах таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як В. Бакуменко, М. Бучин, М. Головатий, Д. Істон, Г. Лассуел, Ч. Ліндблом, Д. Марч, Ю. Мірошніченко, С. Наумкіна, Л. Пал, Г. Саймон, Д. Стоун, О. Шаян, П. Шляхтун, Д. Яковлев та ін.

Дослідження політичного вибору належать до проблемно-орієнтованого напрямку та дозволяють комплексно проаналізувати вплив конституційних факторів, діяльності інституцій влади та громадянського суспільства, виборчих змагань, груп інтересів на процес формування демократичної політичної системи.

Формальна інсталяція демократичних інститутів в умовах незакінченої раціонально-бюрократичної трансформації держави веде до виникнення сучасного патримоніалізму (Г. Рот) і неопатримоніалізму (Ш. Ейзенштадт, Ж.-Ф. Медар). Узагалі поняття «патримоніалізм» походить від слова *patrimonium*, яке вперше зустрічається в римському праві й означає спадкоємне, родове майно. Німецькі історики та правники XIX століття, що вивчали добу раннього середньовіччя, розглядали патримоніалізм як форму беззастережного володіння

й керування державою як своєю приватною власністю на взірць розпорядження землевласником своєю вотчиною. Комплексну концептуальну розробку поняття патримоніалізму у широкій порівняльній перспективі вперше здійснив М. Вебер у своїй фундаментальній праці «Господарство і суспільство» [56, с. 183].

За класичним веберівським визначенням, «у своєму чистому вигляді патримоніальне і, особливо станово-патримоніальне панування, розглядає всі владні повноваження та відповідні економічні права як приватно привласнені економічні можливості» [56, с. 236]. Специфічною особливістю патримоніалізму є насамперед апропріація (привласнення) сфери управління офіційними носіями політичної влади, а також нерозчленованість публічно-політичної й приватної сфери соціуму, внаслідок чого держава управляється як приватне володіння правлячих груп, які приватизують різні суспільні функції й державні інститути. Як відзначає М. Вебер, «політичне управління розглядається володарем як виключно персональне підприємство, а політичні повноваження існують як частина його особистої власності, що може приносити постійний прибуток у вигляді податків і данини» [279, с. 5]

Історична траєкторія розвитку пострадянських політичних режимів (демократизація до, а не після будівництва й консолідації модерної держави) досить точно відтворює інституційну логіку виникнення неопатримоніального синтезу вже в умовах посткомуністичного розвитку: поєднання сучасного фасаду демократичного устрою з внутрішньою неопатримоніальною логікою його функціонування [279, с. 6]

Демократичні перетворення у посткомуністичних країнах неможливі без розширення простору політичних свобод громадян, можливостей вибору у будь-якій сфері життя – від електорального вибору до вибору зовнішньополітичного курсу. При цьому специфіка політичного вибору залежить від конкретної історичної, соціально-економічної ситуації, культурних та національних особливостей, традицій взаємодії влади та суспільства. Теорія політичного вибору має враховувати національні інтереси,

але при цьому внутрішні і зовнішні умови вибору держави мають формуватися на ґрунті визначальних трендів цивілізації, таких, як глобалізація, верховенство права, свобода вибору, політичний плюралізм, забезпечення справедливості тощо.

Сучасний політичний розвиток незалежної України переводить проблему політичного вибору у розряд найактуальніших завдань політичної науки, міждисциплінарних досліджень. Розкриття механізму політичного вибору в умовах переходу до демократії має сприяти раціоналізації політичного простору, підвищенню ефективності прийняття та реалізації владних рішень, політичного управління в цілому.

Так, Ю. Шведа виділяє наступні фундаментальні засади конкурентних виборів у ліберально-демократичних конституційних державах. До засад, що забезпечують легітимацію й одночасно визначають нормативне значення ліберально-плюралістичної демократії належать: «1) виборча пропозиція, яка з однієї сторони підлягає визначенню рівним виборчим критеріям (свобода виборчої агітації), а з іншої не може замінити рішення електорату, 2) змагання кандидатів, яке пов'язане з конкуренцією між політичними програмами, 3) рівність шансів в час виборчої агітації (кандидатів та виборчої кампанії), 4) свобода вибору, яка забезпечується таємницею голосування, 5) виборчі системи (правила переведення виборчих голосів у мандати), які не можуть бути політично некоректними або такими, що наражають на небезпеку демократичні результати виборів (через деформацію волі більшості виборців), 6) каденційність виборчого рішення (можливість та свобода не є обмеженими на майбутніх виборах через попередні прийняті рішення)» [288, с. 42].

У процесі політичного вибору наочно проглядається наявна у суспільстві та владних структурах система політичних цінностей, норм та інтересів, пануючих політичних сил, реальних політичних акторів. Політичний вибір може виступати в якості індикатора реальних політичних інтересів, що дає можливість визначити його як один із головних чинників впливу на темп та напрямки демократичних перетворень.

У ХХ столітті, одним із перших проблему політичного вибору у контексті формування публічної політики розглядав американський автор Гарольд Лассуел. Вирішуючи практичне завдання поєднання у публічній політиці впливу науки, бізнесу та бюрократії, Г. Лассуел визначив етапи у впровадженні політики, до яких включив дослідження політичної проблеми, її оцінку та вирішення [Цит. за: 180, с. 69].

На усіх етапах важлива роль належить політичному вибору – від правильної методології аналізу, врахуванні експертної думки до вибору напрямку вирішення проблеми.

Розуміння політичного вибору було поглиблено у теорії «обмеженої» раціональності Герберта Саймона [261, с. 55]. У процесі прийняття політичного рішення він виокремив вибір, як окремий раціональний крок (поряд із дослідженням проблеми та розробкою рішення), який має вирішальне значення для політики.

Подальший розвиток політичної думки, який враховував зміни у політичній реальності демократичного процесу прийняття політичних рішень та реалізації публічної політики, дозволив сформувавши раціональну модель політичного вибору, яка включає етапи визначення проблеми, формулювання реальних альтернатив її вирішення, їх раціональна оцінка (наявність ресурсів, баланс витрат та вигоди та ін.), вибір варіанту політики, впровадження політики та оцінка її результатів.

Запропонована модель «етапів» політичного вибору, з її варіаціями від Г. Лассуела та Г. Саймона до А. Вілдавські та Д. Істона зазнавала постійної критики з боку представників альтернативних підходів.

Зокрема, серед критиків можна виділити теорію Чарльза Ліндблома, відомого представника «інкременталізму». Ч. Ліндблом вважав, що ці моделі не враховують взаємоз'язку між етапами та не відображають того, як насправді діє процес здійснення політики. Вироблення політики, на його думку, це складний інтерактивний процес без початку і кінця, на який визначальним

чином впливають вибори, бюрократія, політичні партії, а також бізнес, нерівність та обмеженість політичного аналізу [235, с. 39].

Критики моделі раціонального вибору вважають, що «реальний світ значно складніший і не становить набору чітких етапів, фаз або циклів... суттєво перебільшує раціональну природу політики і створює неправдиву картину процесу, який не є конвеєрною стрічкою, де встановлення порядку денного відбувається на одному кінці, а впровадження й оцінювання – на іншому» [235, с. 87].

У процесі реалізації політичного вибору необхідно враховувати, що політика – це динамічна сфера, яка розвивається від одного етапу до іншого, вона не завжди піддається емпіричному випробуванню. Політичний вибір частіше стосується політичних еліт та бюрократії, тобто спрямований «згори – вниз» і часто не враховує громадську думку; суспільство реально може вплинути на політику під час виборчих змагань.

На сучасному етапі політична діяльність включає багато рівнів, взаємодіючих акторів, вона складається з безлічі унікальних політичних ситуацій та сфер управління, що ускладнює моделювання політичного вибору на основі раціональних принципів.

Функції конкурентних виборів. У відносно гомогенному суспільстві, без глибоких соціо-політичних поділів, яке має парламентську систему і у якому партійна система складається з малої кількості партій, вибори виконуватимуть наступні функції: легітимація політичної системи і урядування однієї партії чи коаліції партій, перенесення симпатій на особу та партію, рекрутування політичної еліти, представництво інтересів та поглядів виборців, зв'язок політичних інституцій з симпатіями виборців, мобілізація виборців на підтримку суспільних цінностей, політичних цілей та програм, інтересів політичних партій, підвищення політичної свідомості виборців через з'ясування політичних проблем та альтернатив, каналізація політичних конфліктів як способу їх подолання, формування загальної політичної волі, перенесення конкурентної боротьби у площину змагання альтернативних,

конкретних програм, формування урядів в результаті формування парламентської більшості, формування опозиції, здатної здійснювати контроль над урядом, можливість зміни влади.

У гетерогенних суспільствах з багатопартійними системами виборам вдається виконати лише деякі з зазначених функцій. Наприклад, рішення про те, хто має формувати уряд не приймається в результаті виборів, а в результаті наступних коаліційних перемовин. Однак завжди властивістю конкурентних виборів є демократична легітимація здійснення політичної влади [288, с. 7].

Особливості політичного вибору відрізняються в залежності від концепцій демократії та форм її втілення в умовах конкретної країни. Історично першою формою демократії була класична ліберальна демократія, яка пов'язувала політичний вибір із індивідуальною свободою громадянина.

Відповідно до ідеї індивідуальної свободи та політичного вибору, «ліберальна демократія на перший план ставить громадянську свободу як незалежність особистого життя індивіда від політичної влади. Забезпечення громадянської свободи ґрунтується на реалізації передусім особистих прав і свобод індивіда: права на життя й недоторканність особи, права на свободу і на спротив насильству, права на власність і вільну економічну діяльність, свобод приватного життя – недоторканності житла, таємниці листування, свободи пересування й вибору місця проживання тощо. А наявність в індивіда політичних прав і свобод надає йому можливість брати участь у здійсненні державної влади, впливати на державу з метою задоволення особистих і спільних інтересів і потреб» [291, с. 45].

Ідея представницької демократії полягає у дотриманні принципів конституційності та обмеження політичної влади, тому свобода політичного вибору громадянина проявляється не повною мірою і прямо, безпосередньо, а делегується представникам, які в процесі здійснення політичного вибору виражають цю волю і несуть відповідальність.

Для плюралістичної демократії однією із головних умов виступає вироблення механізмів балансу інтересів множинних суспільних груп через

вибір та представництво економічних, професійних, регіональних, культурних, релігійних інтересів. До проблем політичного вибору в умовах плюралістичної демократії слід віднести наступне. По-перше, дотримання принципу балансу інтересів через державну політику підтримки певних суспільних груп суперечить одному із головних принципів демократичного вибору – рівності громадян та їх свободі. По-друге, відбувається перенесення ваги політичного вибору з індивідуальних акторів до колективних – політичних партій та громадських організацій.

Концепція демократії участі, безумовно розширює простір політичного вибору та сприяє участі громадян у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, здійснення влади. Забезпечення раціональності у прийнятті рішень та реалізації політичного вибору громадянами неможливе без підвищення економічного благополуччя, освітнього та культурного рівня суспільства, залучення широких суспільних верств до вирішення державних справ. Відповідно, освічена й добре інформована громадськість здатна здійснювати ефективний демократичний контроль через механізм загальних виборів і представницьке урядування.

Концепція демократії участі передбачає, що «широке залучення освічених громадян до участі у здійсненні влади, децентралізація політичних рішень, громадський контроль над їх прийняттям сприятимуть досягненню справжньої рівності і свободи, як найважливіших засад демократії. Зважаючи на неможливість переходу до прямої демократії, прихильники партисипітарної демократії пропонують змішану форму політичної організації, в якій би поєднувались елементи прямої і представницької демократії. На їхню думку, демократія участі – це пірамідальна система з прямою демократією в основі та представницькою демократією вище від неї» [291, с. 46].

Але, незважаючи на ґрунтовні політологічні та міждисциплінарні дослідження, можна стверджувати, що проблема вибору у процесі переходу від авторитаризму до демократії не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній науковій літературі.

Український дослідник О. Фісун відзначає важливість процесів раціонально-бюрократичної трансформації та формування структур національної держави для приборкування апетитів політичних еліт і створення мінімальних умов успішної демократизації. В теорії історичного інституціоналізму, який акцентує на важливості черговості проходження тих або інших фаз розвитку, ці обставини визначаються через поняття «критичних розв'язок» (critical junctures) і «зворотних зв'язків» у політиці (policy feedbacks), а також – у ширшому контексті – «залежності від обраного шляху розвитку» (path dependency). Він зазначає, що чотирма складовими елементами переходу, який реалізовує наша країна є демократизація, маркетизація, будівництво модерної держави і громадянської нації» [279, с. 7]

Розглядаючи проблему політичного вибору саме у цьому контексті, можна виділити наступні її особливості:

- відсутність протягом тривалого історичного періоду традицій вільного політичного вибору на території України (Російська імперія, радянський період);
- патерналізм населення, сподівання на державу у вирішенні політичних та економічних питань. Широкі суспільні верстви не завжди усвідомлюють власні реальні політичні інтереси, віддаючи право формувати порядок денний для суспільства представникам невеликих, але добре організованих груп інтересів, які володіють та можуть застосовувати широкий спектр політичних технологій з метою отримання концентрованих зисків за рахунок неорганізованої та погано інформованої більшості;
- відсутність ідеологічної структурованості суспільства, боротьба не ідеологій чи програм політичного розвитку, а іміджевих виборчих технологій; Наприклад, ідея демократичного пакту еліт модифікується в Україні, компромісні угоди політичних еліт справді відбувалися, але замість народження демократії ці пакти скоріше стабілізували й консолідували різні варіанти недемократичних або напівдемократичних режимів. Тому що пострадянські пакти відбувалися навколо іншого «порядку денного», а саме

неформальної угоди щодо «захоплення держави» і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій. Пострадянські міжелітні консолідації можна розглядати як певні картельні угоди з обмеження конкуренції й видавлювання «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів, але аж ніяк не стратегічні домовленості про закріплення демократичних правил гри як єдино можливих [279, с. 7]

На кожному із етапів владного рішення політичний вибір ускладнюється об'єктивними факторами, які пов'язані із процесом переходу до демократії, становленням демократичної політичної культури. Так, на першому етапі процесу розробки та впровадження політичного рішення необхідно обрати шлях ідентифікації політичної проблеми, який є складовою урядової стратегії.

На думку української дослідниці О. Шаян, тут застосовується «аналітична процедура структуризації та формулювання політичної проблеми, яка, зазвичай, є складовою більш ширшої стратегії, що має на меті окреслити межі суспільного феномену, що розглядається, подати причини його виникнення. У результаті політичного змагання зацікавлених сторін, що виборюють право на включення до урядового порядку денного власного трактування причинно-наслідкових зв'язків та меж політичної проблеми утворюється проект політичного рішення. Етап цілепокладання становить собою політичний та інтелектуальний процес у результаті якого проблеми, що стоять у порядку денному уряду, розглядаються у першому читанні, в результаті чого за ними встановлюються цілі. Етап впровадження політичного рішення передбачає використання мультиплікаційних моделей, які часто є уніфікованими, що не дозволяє враховувати місцеву специфіку і тим самим знижує дієвість політичних рішень. Однією з найефективніших стратегій врахування місцевої специфіки є кооптація потенційних опонентів даного рішення до процесу його впровадження із урахуванням їх інтересів. Методикою, що дозволяє отримувати інформацію про наслідки впровадження політичного рішення є оцінювання» [287, с. 7].

Отже, процес політичного вибору присутній на усіх етапах політичного рішення в умовах демократичного політичного режиму: ідентифікації проблеми, обрання шляху її вирішення, цілепокладання, впровадження, оцінювання та модифікації політики.

Варто також спеціально зазначити, що у своєму аналізі різних форм патримоніалізму М. Вебер спеціально вказує на такі його різновиди, що можуть існувати в рамках досить модернізованих соціальних і політичних інститутів: наприклад, «на основі монополізації почасти найприбутковіших форм діяльності, почасти – стягування мита й зборів, почасти – оподаткування. У цьому випадку ринкова кон'юнктура, залежно від виду монополії, визначається більшою чи меншою мірою ірраціонально, а основні можливості зі стягнення прибутку концентруються в руках пана і його управлінського апарату. Капіталізм у своєму розвитку або (1) прямо гальмується за безпосереднього захоплення управління прибутковими галузями самими правлячими групами, або (2) тяжіє до політично орієнтованого капіталізму в разі, коли права на відкуп податків, чиновницькі посади, армійські постачання й урядові підряди визначаються товщиною гаманця» [279, с. 7]

Основними характеристиками неопатримоніальної моделі в посткомуністичних країнах з інверсійним типом розвитку є:

1) формування класу рентоорієнтованих (rent-seeking) політичних підприємців, які для досягнення своїх економічних цілей використовують політичні можливості злиття влади і власності;

2) приватне – тією чи іншою мірою – використання державно-адміністративних ресурсів, передусім силової й фіскальної функції держави, що застосовуються насамперед для придушення політичного опору й усунення економічних конкурентів;

3) вирішальна роль клієнтарно-патронажних відносин та зв'язків у структуруванні політико-економічного процесу, а також простору реальної політичної боротьби.

У політології під політичними підприємцями розуміють людей, які інвестують у політику різноманітні ресурси, сподіваючись повернути їх у вигляді сприятливої для них державної політики. В сучасній політико-економічній літературі поняття «rent-seeking» у широкому сенсі визначається як боротьба за політично зумовлене надання благ і привілеїв. У вузькому значенні воно означає «прагнення до прямого невиробничого прибутку», тобто присвоєння не реального, а політично зробленого надлишку у формі ренти. Значною мірою rent-seeking є одним з елементів веберівського політичного капіталізму й наслідком патримоніалізації державної public policy [279, с. 5]

Необхідною умовою розвитку політичного вибору для підвищення ефективності управління в умовах демократичного переходу виступає не лише оптимізація політичної взаємодії на макрополітичному рівні «Президент – уряд – Верховна Рада», але і розвиток місцевого самоврядування, перерозподіл повноважень між обласними адміністраціями та органами місцевого самоврядування населення, громадський контроль за діяльністю місцевого самоврядування.

Таким чином, успіх демократичних перетворень залежить не лише від діяльності політичних лідерів, становлення інститутів державної влади та інституцій громадянського суспільства, якості політичних еліт та незалежних мас-медіа. Одним із визначальних факторів у процесі переходу до демократії стає формування та інституціоналізація процедур політичного вибору та умов його реалізації.

3.3. Плюралізм політичних груп як складова демократичного політичного вибору.

Актуальність дослідження плюралізму політичних груп як основи демократичного політичного вибору обумовлена необхідністю дати наукову політологічну оцінку розвитку плюралізму як основи демократичного

політичного вибору. Процеси становлення демократичної політичної системи в Україні довели, що існує прямий взаємозв'язок між політичним плюралізмом та демократичним політичним вибором.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття відбулись масштабні політичні трансформації, пов'язані із демократизацією посткомуністичного простору загальним знаменником яких стали ослаблення авторитарних тенденцій в управлінні, поширення політичного плюралізму, демократичних політичних цінностей.

Однією із головних вимог на шляху від тоталітаризму до демократії виступає проведення регулярних вільних виборів влади, за результатами яких формується напрямок та пріоритети політичного розвитку, визначається стратегія внутрішньополітичного та зовнішньополітичного курсу.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень демократичних переходів, у тому числі – політологічних робіт на дану тематику зарубіжних та вітчизняних авторів, при вивченні політичних процесів перехідних суспільств все ще залишаються недостатньо висвітленими багато проблем концептуального та емпіричного характеру, до яких можна впевнено віднести дослідження плюралізму політичних груп як основи демократичного політичного вибору та становлення демократичної політичної системи.

У вітчизняній політичній науці проблема політичного плюралізму як основи політичного вибору лише починає входити у предметне поле теоретичних візій і тому аналізу піддаються лише окремі складові цього масштабного політичного процесу: політичні актори, конституційні основи політичного плюралізму та вибору, виборчі кампанії та технології, політичні інститути та громадські об'єднання.

Проте, очевидно, що комплексне політологічне дослідження проблеми політичного плюралізму та демократичного вибору неможливе без ґрунтовного аналізу трансформаційних процесів, ролі і місця груп інтересів та політичних партій, розвитку парламентаризму та політичної діяльності в умовах демократичної політичної системи.

На думку П. Вознюка, політичний плюралізм має бути пом'якшений консенсусом. Який гранично необхідний насамперед з огляду на проголошений курс демократизації українського суспільства та побудови правової держави. «Сучасна демократія передбачає політичний плюралізм, а останній, у свою чергу, потребує певного нормативно-правового регулювання. Боротьба інтересів та обумовлена їй перебігом політична конкуренція мають відбуватися у певних процедурних рамках, на підставі визнання легальних “правил гри” і пом'якшуватися загальнонаціональним базовим консенсусом із засадничих питань суспільного буття. Якщо ці умови не виконуються, то демократичний плюралізм стає джерелом конфліктності, дестабілізації та авторитаристських ризиків» [64, с. 5]

У той же час проблема системного бачення процесу демократичного політичного вибору, яка охоплює усю багатоманітність політичних акторів, їх комунікативну взаємодію та взаємовплив на основі наявної правової бази, на нашу думку, потребує подальшої теоретичної розробки.

Необхідно зауважити, що теорія раціонального вибору та суспільно вагомого вибору у сучасній політичній науці виступає одним з провідних напрямків суспільного знання.

Варто погодитись із П. Вознюком у тому, що «для сучасної політичної науки характерним є усвідомлення неповноцінності та неефективності згоди, не забезпеченої реальним комунікативним порозумінням. Це дозволило виокремити наступні вимоги до політичного консенсусу сучасності: 1) принципова рівність та суб'єктність учасників; 2) діалогічність обговорення предмета узгодження; 3) свідомий характер дискурсу, відсутність маніпуляції; 4) раціональність; 5) динамізм, перманентна підтверджуваність консенсусних домовленостей; 6) відкритість, максимальна публічність; 7) багаторівневість і взаємозв'язок консенсусних рівнів. Лише та згода, що відповідає всім наведеним пунктам, вважається здатною успішно здійснювати свою суспільностабілізуючу функцію» [64, с. 6].

Обмеження політичного плюралізму веде до звуження простору політичного вибору та авторитаризму, з іншого боку – різноманітні політичні групи здатні «розпорозувати» владу та замість суспільного інтересу концентровано вимагати вирішення власних проблем.

Демократична політика полягає у балансуванні між полюсами «автократії» та «анархії» з метою збереження умов для реалізації вільного політичного вибору громадянина.

Політичний плюралізм є однією із головних ознак сучасного демократичного суспільства. Він виражається у поглядах громадян, ідеологіях, програмах політичних партій та інтересах політичних та громадських груп та об'єднань.

У сучасній політичній теорії проблемі політичного вибору у широкому контексті розподілу влади, демократизації, діяльності груп тиску, політичних партій та інституцій громадянського суспільства присвячено роботи таких вітчизняних та зарубіжних авторів, як Б. Андресюк, К. Байме, В. Бебик, З. Бжезинський, С. Гантингтон, Ф. Гаск, Л. Даймонд, Р. Даль, Т. Карозерс, Л. Козер, Л. Кормич, П. Кузьмін, О. Лісничук, М. Михальченко, В. Полохало, С. Рябов, С. Наумкіна, Г. О'Доннел, М. Олсон, О. Соловійов, Д. Стоун, Д. Трумен, Д. Яковлев та ін.

В українському суспільстві за два десятиліття незалежності так і не було створено передумов демократичного політичного вибору, як серед представників політичного класу, так і серед широких суспільних верств.

Серед причин цього можна виділити протиріччя між необхідністю вирішувати завдання реалізації суспільно значущої моделі політичного розвитку та невідповідністю рівня професійної компетентності, відповідальності й моральності політичних акторів реальним цілям і завданням українського суспільства. Індивідуальні та колективні політичні актори в Україні роз'єднані в ціннісному відношенні, з ряду принципових питань внутрішньої і зовнішньої політики.

На перший план виходить суто інструментальне розуміння політичних цінностей, не відбулось усвідомлення необхідності забезпечення реального політичного плюралізму та демократичного політичного вибору.

На думку Н. Латигіної український тип посткомунізму з'являється не як перехід до демократії, а як наслідок еволюції колишньої радянської політичної системи [179, с. 30].

Варто погодитись із тим, що «В обстановці політичного протистояння, посилення розбіжностей не стільки щодо цілей і ціннісних орієнтирів змін, які відбуваються в суспільстві, скільки щодо способів їхнього досягнення, з одного боку, зростає загроза використання силових методів боротьби для відновлення соціальної і політичної рівноваги, а з іншого – самі цілі й цінності, покликані об'єднати і консолідувати суспільство, немовби відходять на другий план, підпорядковуються логіці боротьби, а не спільного творення, логіці придушення, підкорення, а не пошуку компромісу, узгодження і злагоди» [293, с. 93].

В історії політичних вчень важливість політичного плюралізму одними із перших обгрунтували давньогрецькі філософи та обстоювали політичні діячі, які розглядали відмінність політичних позицій як елемент агону (змагання), як основи політичного вибору громадян полісу. Одним із перших авторів, який відстоював необхідність політичного плюралізму був Аристотель; він виводив цей феномен з того, що «кожна спільнота переслідує певне благо».

У стародавньому світі зародилась та домінувала елітистська парадигма, представники якої стверджували пріоритет лідерів та елітних груп у процесі реалізації спільного блага, відмовляючи решті суспільства у здатності брати участь у політичному житті та управлінні державою. Так, відею Платона про те, що закон вищий за правителів, які мають бути лише слугами закону, можна трактувати як відмову від плюралізму, від політичного розвитку, монополізацію влади в руках правителів.

У роботах Н. Макіавеллі політика розуміється як сфера владних відносин, що мають власну логіку, яка не зумовлюється поняттям морального блага.

Згідно з Н. Макіавеллі утримати владу можна не лише шляхом узгодження інтересів, а, насамперед, силовим нав'язуванням позиції державця, міць якого вимірюється здатністю не допустити тиску стороннього інтересу [175, с. 83].

У працях Т. Гоббса, П. Гольбаха, Ж.-Ж. Руссо одним із головних лейтмотивів виступає ідея особистісної свободи, яка стає підґрунтям політичного плюралізму, перегляду ролі держави у формуванні спільного інтересу. Суспільний договір є відзеркаленням ідеї плюральності групових інтересів та можливості їх узгодження через впровадження спеціальних механізмів (парламент, конституції, вибори). Так, П. Гольбах формулює головне завдання політики: узгодження й об'єднання інтересів людей для спільної діяльності та досягнення єдиної мети, а також підпорядкування особистих інтересів, устремлень і забобонів людей суспільній волі з метою задоволення загальних потреб і зміцнення держави [175, с. 75].

Для античних філософів, які не розділяли суспільство та державу (поліс) вираженням та характеристикою державної влади було прагнення до «спільного блага», проте у класичних політичних доктринах лібералізму плюралістичне суспільство (республіка) протиставлялось державі (монархія), яка намагалась інтегрувати сукупність інтересів політичних суспільних груп.

У консервативних доктринах наголошувалось на тому, що держава покликана захищати народ і його волю від свавілля місцевої влади князів, а у сучасному розумінні – від влади місцевої бюрократії, партійних лідерів та груп інтересів.

У XVIII столітті проти монополії держави у політичній сфері та панування групових інтересів у політиці виступили представники утилітаризму. Зокрема, І. Бентан розглядав спільноту як фіктивне об'єднання, яка не має власного інтересу, наголошуючи на значущості та пріоритетності інтересів індивіда [45, с. 67].

На початку XIX століття Артур Фішер Бентлі першим запропонував теорію політики як боротьби груп у роботі «Процес урядування». Він стверджував, що інституції можна розглядати як групи інтересів, а діяльність

органів державної влади завжди спрямована на захист специфічних інтересів, їх нейтральність – це фікція [45, с. 68].

На думку А. Бентлі, раціональна дія здійснюється лише на основі власної вигоди, а фундаментом для політичного плюралізму виступає високий рівень горизонтальної та вертикальної мобільності. Розвиток теорії А. Бентлі продовжився у концепції неорганізованих інтересів, або загального ідеологічного консенсусу, який забезпечував демократичний розвиток суспільства за умов дотримання правил політичної гри. Такими фундаментальними правилами виступають: індивідуальна гідність особистості; чесна угода та дотримання домовленостей; демократія; егалітарні уявлення щодо матеріального добробуту [24, с. 311].

Перевагу аристократії в управлінні суспільством надавав М. Бердяєв. Щоправда, критично аналізуючи аристократію, він вказував на небезпеку її замкнутості й закритості, протиставлення народу. Одним із факторів, що унеможлиблював політичний плюралізм, виступав погляд на аристократію не лише як політичний клас, а і претензія на духовну та інтелектуальну вищість.

На думку М. Острогорського розвиток плюралізму гальмують політичні партії, які ставлять кінцевою метою своєї політичної діяльності здобуття влади, а не артикуляцію й агрегування інтересів соціальних груп [Див. детал.: 175].

Погляди українських авторів М. Драгоманова, І. Франка та М. Грушевського об'єднує ставлення до політики, як до процесу служіння народу. Так, М. Драгоманов вважав, що необхідно мінімізувати ролі держави у суспільстві та максимізувати свободу індивіда, що створює умови для розвитку політичного плюралізму. Ідеал політичного лідера, за І. Франком, полягає у вмінні трактувати та виражати інтереси народу, вести його за собою [Див. детал.: 175].

Після Другої світової війни, на хвилі критики тоталітаризму та монополії держави з'являється теорія неоплюралізму, основне положення якої зводиться до того, що держава не є ані тільки ареною здійснення конфліктів, ані лише третейським суддею, як у плюралістичних підходах школи Бентлі, а

втручається у процес конституювання груп і врегульовує умови політичного та економічного змагання.

Дослідивши теоретичний доробок представників плюралістичної теорії демократії, можна виділити наступні найбільш загальні положення даного наукового напрямку: суспільство складається з багаточисельних груп, які об'єднані особливими спільними економічними, релігійними, етнічними або культурними інтересами; групи постають головними суб'єктами політики, вони намагаються вплинути на владу; визнається конкуренція між групами за вплив на прийняття урядових рішень; в суспільстві існують різноманітні, незалежні від уряду центри влади – фірми, університети, політичні партії тощо; політична воля народу, виражена у рішеннях влади, являє собою компроміс між різними груповими інтересами; держава виступає як нейтральний арбітр між суперниками – групами інтересів, а власне державні структури децентралізовані таким чином, щоб забезпечити групам інтересів відкритий доступ до чиновників.

Р. Даль, як і інші прихильники плюралістичного суспільства, вважає його здобутком, насамперед, те, що суспільні групи мають змогу виступати на політичній арені як визнані суспільством і державою організовані сили. Чим більше є заінтересованих груп і чим частіше перетинаються їхні вимоги, кажуть плюралісти, тим краще для демократії. Адже в такій ситуації представникам заінтересованих груп доводиться постійно вести переговори, укладати союзи, досягати згоди і, відмовляючись від політики силового тиску, формувати політичну культуру компромісів [189, с. 7].

На сучасному етапі однією із найвпливовіших теорій політичного плюралізму та політичного вибору виступає теорія колективної дії Менкура Олсона. Ця теорія, «як один із варіантів раціонального вибору і пізнання та модернізована форма утилітаристського мислення демістифікує групу і повертається до індивіда як найважливішої одиниці аналізу... Уявлення, що приватні організації з'являються спонтанно і довільно як відповідь на нові різновиди необхідності, М. Олсон характеризував як анархічні. Перевага

великих груп у плюралістичній моделі не відповідала досвіду Олсона. Уявлення, що урядова політика є результатом групового конфлікту, здавалась йому прикрашанням реальності. Натомість він наголошував на владі малих груп, які завдяки кращим організаційним шансам та вдало задіяному потенціалу визиску можуть здобувати численні переваги за рахунок великих груп. Груповий підхід залишає індивідів поза увагою і тому не розглядає обрахунок приватної вигоди індивідів» [225, с. 114].

Основними теоретичними джерелами формування ідей Р. Даля є теорії представників плюралістичного напрямку дослідження демократичних процесів, що представляють американську наукову традицію, А. Бенглі, Дж. Медісона, М. Олсона, Р. Солісбері, Д. Трумена та ін., а також наукові дослідження західноєвропейських учених, які вивчали проблеми політичного конфлікту, узгодження соціальних інтересів, зокрема, Р. Дарендорфа, М. Дюверже та інших. Сам Р. Даль належить до наукової течії плюралістів, положення його теорії цілком вписуються в коло наукових позицій плюралістичного напрямку, які можна подати у вигляді наступних тез: суспільство складається з багаточисельних груп, які об'єднані особливими спільними економічними, релігійними, етнічними або культурними інтересами; групи постають головними суб'єктами політики, вони намагаються вплинути на владу; визнається конкуренція між групами за вплив на прийняття урядових рішень; в суспільстві існують різноманітні, незалежні від уряду центри влади – фірми, університети, партії тощо; політична воля народу, виражена у рішеннях влади, являє собою компроміс між різними груповими інтересами; держава виступає як нейтральний арбітр між суперниками – групами інтересів, а власне державні структури децентралізовані таким чином, щоб забезпечити групам інтересів відкритий доступ до чиновників [189, с. 8].

Теорія поліархії Р. Даля ґрунтується на дослідженні сутності, ознак та соціально-політичної ролі груп інтересів та відображає плюралістичний напрям теорії демократії: «змістовно демократія розуміється мислителем як регулятивна ідея поліархії (недосяжний взірець, що спрямовує розвиток

демократичних процесів), яка представляє собою реальний процес впровадження демократичних цінностей» [97, с. 570].

У теорії поліархії поєднується групова та елітарна складові плюралістичного суспільства, співіснування та взаємодія керуючої меншості (політичної еліти) та громадянського суспільства (політично активних громадян) забезпечується механізмами відкритого змагання між політичними елітами за посади.

Висновки до третього розділу

Таким чином, підбиваючи проміжні підсумки дослідження стуності політичного вибору у сучасних теоретико-пізнiвальных та політико-економічних умовах, слід відзначити наступне.

По-перше, головними ознаками поліархії виступають: наявність у суспільстві автономних джерел інформації, вільних та регулярних виборів, представницького характеру влади, свободи слова, можливості для громадян об'єднуватися в асоціації.

До основних культурно-історичних та соціально-політичних умов формування поліархії належать громадянський контроль над силовим примусом з боку держави, наявність сучасного динамічного та плюралістичного суспільства, консоціативна демократія в багатонаціональних державах, демократичний характер культури громадян, відсутність втручання у внутрішню політику з боку іноземної держави або групи держав.

По-друге, наявність та розвиток в українському політичному просторі достатньо великої кількості політичних партій, громадських організацій, груп інтересів (які презентують, генерують та артикулюють інтереси спільнот та лобіюють їх на державному рівні), профспілкових організацій, фінансово-промислових груп виступає важливим чинником збереження політичного плюралізму.

Проте, гетерогенність суспільства може виступати чинником дестабілізації політичної ситуації в умовах відсутності консенсусу всередині елітних груп щодо напрямку демократичних перетворень.

Наявність плюралізму ще не гарантує демократичного розвитку, необхідно забезпечити рівність можливостей та прав представників плюралістичного суспільства щодо впливу на діяльність політичних акторів та органів державної влади в Україні.

РОЗДІЛ 4

Роль політичного вибору у процесі прийняття політичних рішень

4.1. Раціональний вибір: особливості та складові.

Однією із важливих складових суспільного розвитку виступає процес раціоналізації політичної взаємодії. З раціоналізацією політики, економіки, культури, науки, права пов'язується становлення сучасного суспільства з такими ознаками, як ринкова економіка, право, інституції державної влади, політичні партії та організації, вільні мас-медіа. Історично раціоналізація усіх просторів суспільного життя виступала акселератором переходу від традиційного суспільства до модерного.

Дискусії стосовно раціоналізації політичної взаємодії активізуються у кризові періоди, коли ставиться під сумнів здатність влади знайти розумне рішення, впроваджувати ефективні економічні реформи, а у суспільстві розхитуються основи моралі та перестають діяти механізми правового регулювання.

Особливої актуальності проблема раціоналізації набуває у перехідних суспільствах. Коли зруйновано старі, не завжди ефективні, але такі звичні для більшості форми взаємодії, а от нові не вироблено, або до них ще не призвичаїлись. У цей період швидко утворюються (або відтворюються) добре організовані групи, які отримують доступ до влади, економічних, інформаційних та політичних ресурсів впливу на усі сфери суспільного життя,

згодом монополізуючи його. Такі організовані групи не мають раціональних мотивів враховувати думку неорганізованих, або гірше організованих суспільних груп. У посткомуністичних суспільствах проблема полягає ще й у відсутності демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти (у тому числі – медіаграмотності), що утворює перспективу поступового згортання демократичних реформ та зведення до мінімуму політичної участі громадян та ролі громадської думки.

Якщо поглянути у глибину століть, то можна простежити визначальну роль раціоналізації політики у формуванні полісної демократії. Так, засновника афінської демократії – «першого громадянина» – Перикла називають «великим раціоналістом». До найближчого кола інтелектуалів Перикла входив філософ Анаксагор, який ставив Розум (Нус) на найвищий рівень у системі буття. Розум править світом, надає йому завершеності та досконалості, створюючи із хаотичної суміші речей впорядкований Космос [Див. детал.: 272, с. 180-182]. Сам Перикл надавав перевагу раціональності в усьому – від релігії та війни до політичної боротьби та повсякденного життя. За часів його правління в Афінах усе повинно було робитись не під впливом емоцій чи родових зв'язків, а за «голосом Розуму», переважали безособистісні міркування законності та державного інтересу. Демократичні реформи Перикла в афінському полісі характеризувались раціоналізацією полісного життя, і, вважаючи полісну демократію історичним джерелом демократії як політичного устрою сучасності, не можна забувати, що один із її засновників був (випереджаючи свій час) раціоналістом.

Здійснюючи політологічну реконструкцію процесу раціоналізації у широкому історичному контексті, можна побачити, що він супроводжував, а часто і передував практично усім глобальним та масштабним перетворенням європейської цивілізації. Повною мірою це стосується Реформації у XVI ст., яка призвела до формування релігійного плюралізму, а згодом – до розвитку плюралізмів інших типів, формування середньовічної держави із центральною

адміністрацією та започаткований у XVII столітті розвиток сучасної науки [293, с. 18].

Для українського суспільства проблема раціоналізації актуалізується у зв'язку зі складним процесом демократичної консолідації, який передбачає раціоналізацію суспільних відносин, права, економіки, виборчої системи та виборчих процедур, поділу влади, прийняття та реалізації суспільно важливих рішень.

Теоретичні концепції, що виступають в якості методологічної основи аналізу процесу раціоналізації політичної взаємодії, характеризуються складністю та багатоманітністю, за якою не поступаються феноменам політичної реальності. Виходячи із мети даної розвідки, слід відзначити такі роботи вітчизняних та зарубіжних авторів (та лінії перетину їх наукового інтересу із проблемою раціоналізації), як Н. Автономова (типи раціональності, відмінності між Розумом та Розсудком), П. Бергер (процес секуляризації релігії), Є. Бистрицький (раціоналізація посткомуністичного суспільства), П. Бурдьє (раціональність поля науки та поля політики), Г. Вайнштейн (становлення інформаційного суспільства та його вплив на демократизацію), М. Вебер (процес раціоналізації соціальної дії), О. Вишневський (раціональність влади та громадянського суспільства), Ю. Габермас (комунікативна раціональність), О. Гаврилишин (раціональні економічні реформи у посткомуністичних країнах), Ф. Гаєк (ринкова економіка як результат раціональної взаємодії), О. Гьоффе (право і раціональність у філософському дискурсі), Б. Капустін (раціоналізація політики у процесі демократичних транзитів), Н. Луман (роль та функції цілей у соціальних системах), Є. Нікітін («спецраціональність»), М. Олсон (теорія колективної дії; раціональна організація влади, що пов'язує економіку та політичну діяльність), В. Парсонс (раціональність у прийнятті рішень у публічній політиці), Д. Растоу (моделі демократичних переходів), С. Рябов (політична освіта як засіб раціоналізації суспільства), О. Соловйов (роль раціональності у процесі медіатизації політики та розвитку політичних технологій), О. Третьак

(раціональна аргументація), Й. Шумпетер (раціоналізація та демократія), К. Ероу (теорема «неможливості»), М. Ямпольський (раціональна організація простору влади у процесі становлення європейських монархій) та ін.

Окрім згадуваних вже модерну та демократії, без раціоналізації годі уявити також процеси секуляризації (за М.Вебером – «розчаклування» світу), лібералізації економічного, фінансового, політичного, медійного просторів, плюралізації, становлення та розвитку правової держави та громадянського суспільства, професійного управління (бюрократії), науки та освіти, технічного прогресу, культури та спорту.

Раціоналізація не обов'язково пов'язується із позитивними наслідками для суспільства, загрози тотальної раціоналізації усіх сфер суспільного життя можна уявити завдяки літературним творам-антиутопіям, таким, як «Ми» М. Замятина, «1984» Дж. Оруела та ін. Враховуючи реальний політичний досвід тоталітарних суспільств ХХ століття, не варто недооцінювати небезпеки побудови раціонального тоталітарного суспільства, яке не залишає місця свободі, моральності, випадку.

Проте, сучасне демократичне суспільство характеризується плюралізмом саме розсудкових доктрин. Це, на думку Дж. Ролза є нормальним наслідком функціонування людського розуму в рамках вільних інституцій конституційно-демократичного устрою [258, с. 11].

Раціоналізація суспільних відносин пройшла ряд етапів розвитку, її розуміння пов'язано із тим, на вирішення яких суспільно важливих завдань було спрямовано метод раціональності. Так, раціональність протиставлялась вірі (Середньовіччя), схоластиці, метафізиці, догматизму (Просвітництво), емпіризму (таким його формам, як інтуїтивізм, сенсуалізм, ірраціоналізм), націоналізму та тоталітаризму. У сучасному світі раціональність приймає нові виклики – медіатизацію політики, загрози інформаційній безпеці, поява нових глобальних економічних та політичних акторів (транснаціональних корпорацій та ін.). Адекватна відповідь передбачає не відмову від раціоналізації суспільних

відносин, а пошук та використання механізмів раціональності для створення умов ефективного протистояння цим загрозам.

Сучасна політична теорія враховує обмеженість теорій раціональності, положення яких ґрунтуються на моделі „економічної людини”, однією із переваг даного підходу виступає усвідомлення взаємопов’язаності політичних реформ та ринкової економіки, сприйняття демократії як надійного механізму підтримки ринкової конкуренції та обмеження ірраціональності у процесі переходу від індивідуальної раціональності до розробки та впровадження колективних рішень.

Процес раціоналізації передбачає раціональне формулювання мети суспільного розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат та вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів та оцінювати ситуацію в цілому. Раціонального актора пропонується розуміти як людину, що має ресурси, є обмеженою, але разом з цим, очікує, оцінює і максимізує – RREEMM (resourceful, restricted, expecting, evaluating, maximizing man) [24, с. 188].

Проблемність раціоналізації політичної взаємодії на сучасному етапі розвитку цивілізації обумовлена наступними взаємопов’язаними чинниками.

По-перше, становлення глобального комунікативного простору, що трансформує соціальну, політичну та економічну реальність. Фактично спостерігається цілковита зміна характерних ознак реальності, яку можна порівняти із процесами переходу від аграрного суспільства до індустріального. Розвиток та ускладнення суспільних відносин, зростаюча кількість перехресних ліній соціальних дій призводить до виникнення нових, нестандартизованих ситуацій, які потребують відповідних засобів аналізу та ефективних дій, які не спираються на традиції. Комунікативний простір створює нові форми взаємодії у сфері публічної влади, призводить до зростання відкритості і транспарентності політичних інститутів і політики в цілому та надає громадянам технологічну можливість брати участь в обговоренні суспільно-політичних проблем. Реальне різноманіття інтересів та плюралізм цілей,

характерне для демократичного суспільства вимагає раціональності як уміння представити, узгодити та перевести інтереси у площину аргументованого дискурсу. Демократія змушує урядовців працювати без монополії на інформацію, яка виступала одним з основних ресурсів державної влади, а отже, і без «монополії на істину». У сучасному світі завдяки електронним мас-медіа та Інтернет зростає швидкість розповсюдження інформації, що сприяє децентралізації влади та послаблює вертикальні моделі політичної організації. Разом із тим у розвитку комунікацій можна побачити ефективний засіб забезпечення зворотного зв'язку, участі громадян у формуванні політичного порядку денного.

По-друге, політична проблема перетворення раціоналізації індивідуальних дій акторів у вироблення раціональних колективних рішень. Моделі, що пояснюють процес прийняття рішень з точки зору раціональності (раціонального вибору), такі як модель «економічної людини» та «раціональної організації» (М. Вебер) відходять у минуле. Для прийняття рішення, яке можна було б назвати раціональним, потрібна повна, вичерпна інформація, а це неможливо в сучасних умовах – не через брак інформації, а через її надмірність. Розуміння раціонального вибору у сучасних умовах представлено теорією суспільно вагомого вибору в умовах інформаційного і темпорального дефіциту. Суттєвими є складнощі, які виникають в процесі перетворення раціональних рішень і дій індивідуумів у колективні рішення і дії. М. Олсон і його послідовники стверджують, що такий перехід від індивідуальної до колективної раціональності є недосяжним. Тут криється теоретична основа для тверджень, згідно з якими політичному життю внутрішньо притаманна ірраціональність саме через необхідність перетворення індивідуальних переваг у колективні, щоб стали можливими колективні рішення і дії.

По-третє, зміна парадигм соціально-економічного та політичного пізнання. У сучасних пізнавальних умовах переосмислюється і зазнає критики віра у всевладдя людського розуму, занепад «духу Просвіти», що у свій час забезпечив теоретичне обґрунтування пріоритету економічної

цілераціональності. Якщо концепція модерну виходила з домінування цілераціональності (інструментальний розум), то тепер суспільство повинно вирішувати проблеми, породжені самою модернізацією, традиційні джерела солідарності мають бути замінені рефлексивним конструюванням соціальних зв'язків і нормативних угод. Розуміння лінійної моделі прогресу, що надала такий потужний поштовх модернізації і спиралась на універсальність раціональності, видозмінювалось в процесі становлення модерного та постмодерного суспільств. Відповідно, змін зазнають й рефлексії щодо раціоналізації суспільних відносин, пов'язаних із плюралізацією раціональності.

По-четверте, проблема демократії, яка сьогодні залишається єдиною формою правління, здатною перетворювати індивідуальні раціональні дії на раціональну суспільну політику. Проте, залучення широких суспільних верств до процесу вироблення політики ускладнює (кількісно і якісно) процедуру раціонального політичного вибору, а одна із сучасних загроз демократії – медіатизація політики – змінює систему представництва громадських інтересів. Процес медіатизації у політичному та соціальному просторі спричиняє появу феноменів «віртуальної реальності», «реальної віртуальності», «віртуальної демократії» та «віртуальної політики».

По-п'яте, проблема раціоналізації політичних дебатів. Аргументація, деталізація правил та форм публічних дискусій, їх складність, витонченість та елегантність свідчать про зрілість демократій. Навпаки, спрощення суспільних проблем, популізм, демагогія, схильність до монологу, або й уникнення дебатів, їх ігнорування свідчать про елімінування раціональності з політичного простору. Конфлікти, які виникають у процесі переведення індивідуальних раціональностей у колективну, можуть бути вирішені в умовах демократії, тому що вони стають відкритими. Демократія утворила дієвий механізм політичного обговорення (іншою мовою – політичних торгів), довела свою здатність забезпечити економічний розвиток країни через створення конкурентного політичного середовища.

Для України актуалізація проблеми раціоналізації пов'язана із власними особливостями та складовими розвитку, що впливають на становлення демократії, як процесу узгодження індивідуальних цінностей для вироблення колективної раціональної дії та підвищення ефективності здійснення колективного раціонального вибору на користь суспільства в цілому. Слід відзначити наступні чинники:

– країна переживає трансформаційний період, рухаючись від посткомунізму до демократії. Посткомуністичну ситуацію можна розуміти як перетин економічних та політичних факторів, які у комплексі не зазнали структурних змін. У посткомуністичних умовах замість ринкової раціоналізації витрат має місце ерозія інституційної лінії між державою і ринком, держава поділяється на управлінсько-політичний і комерційний сектори. Ринок сегментовано на ряд напіввідкритих організованих ринків капіталу, що захоплюються апаратами партій і держави, здатних одержати контроль над конкретним сегментом суспільних фондів. Підприємці у посткомуністичних країнах не стали сильною прореформаторською групою. Скоріше, вони використовували політичний вплив для посилення своїх позицій, перетворившись у потужні монопольні групи. Головним їхнім пріоритетом були й залишаються пільги й привілейований доступ до нових сфер бізнесу, прибуток, а не конкурентний ринок і всеохопний інтерес;

– набувають ваги такі характерні ознаки політичної взаємодії, як централізація влади, нерозвиненість горизонтальних політичних комунікацій, відсутність в інформаційному просторі позиції, яка б репрезентувала не вузькогрупові, а інтереси суспільства;

– загроза медіатизації політики, зведення її до рівня мас-медійного шоу з розігруванням смислу та беззмістовними діалогами. Це призводить до виникнення нових викликів представникам мас-медіа (перетворення суспільно важливої інформації на товар, відсутність структурних змін у відносинах держава – мас-медіа, перетворення політики на медіа-процес). Відсутність раціонального аргументованого діалогу у мас-медіа не тільки ускладнює

взаємодію між політичними акторами, а і вводить новий важливий фактор у політичну комунікацію – мовчання населення.

Найпопулярнішими докорами, що висувають проти економічної науки, є ігнорування ірраціональності життя й реальності та намагання втиснути нескінчене різноманіття явищ у сухі раціональні схеми й убогі абстракції. На ці звинувачення австро-американській економіст і філософ Людвіг фон Мізес відповідає наступним чином: «Більш абсурдних звинувачень неможливо собі уявити. Як і будь-яка інша галузь науки, економічна теорія може розвиватися тільки до тих меж, де діють раціональні методи. Потім вона зупиняється, виявивши, що наштовхнулася на кінцеву даність, тобто явище, яке не може (по крайній мірі на сучасному етапі розвитку знання) бути розкладено далі. Поняття раціональності виявляється настільки складним для наукового аналізу, наскільки простим це поняття здається з точки зору буденної свідомості» [208, с. 88]

На шляху свого розвитку економічна думка не одноразово уточнювала поняття раціональності. Був час, коли категорія «раціональність» в економічній науці не використовувалась. Так, у Адама Сміта раціоналізм в явному вигляді ніде не згадується, а лише розуміється неявно. Для А. Сміта учасник ринку керується у своїх діях лише власною вигодою, дотримується своїх власних інтересів. Уявлення, що людина у своїй діяльності дотримується лише власного егоїстичного інтересу і не повинна звертати увагу на національні, культурні, релігійні традиції чи авторитети, лягло в основу моделі «економічної людини», яка служить традиційною методологічною основою при дослідженні проблем економіки.

В моделі економічної людини орієнтація на власний інтерес поступилась місцем раціоналізму. Замість людини, яка у своїх діях керується власним інтересом, в економічній літературі використовується інше формулювання – раціональний індивід або суб'єкт економічної діяльності, який приймає раціональне рішення. Як вважає О. Уільямсон, в економічній науці можна виділити три основні форми раціональності: сильна форма раціональності -

максимізація, напівсильна – обмежена раціональність, і слабка – органічна раціональність [208, с. 90].

Максимізація – ця форма раціональності, що передбачає вибір найкращого варіанту серед усіх існуючих. Даний принцип взятий на озброєння неокласичною теорією. «Людина економічна» має повну та досконалу систему пріоритетів, яка дає їй можливість завжди впевнено здійснювати вибір серед можливих альтернатив. Її не турбує обмеження власних обчислювальних можливостей, вона володіє усією необхідною для прийняття рішень інформацією. Її здібностей, знань, волі вистачає на єдино правильне рішення. Згідно з неокласиками можна уявити людину як досконалу істоту, яка повністю контролює себе та власні вчинки, спрямовані виключно на досягнення корисності. Вона не звертає увагу на уподобання та переваги інших людей, які якимсь чином можуть вплинути на її рішення, а також виходить із припущення про відсутність зв'язку між метою та засобами.

Концепція максимізації корисності в економічній теорії інколи виглядає у формі критерію ефективності. Критерій ефективності передбачає вибір з усіх доступних індивідові альтернатив тієї, котра забезпечить найбільший прибуток. Цей підхід передбачає, з одного боку, максимізацію доходів, а з іншого, мінімізацію витрат, що розглядаються одночасно у такий спосіб, щоб різниця між ними була максимальною. Однак на практиці виявляється, що оцінка ефективності може бути надзвичайно складним завданням. Герберт Саймон наводить наступні причини, за якими прибуток не може вважатися єдиним критерієм для оцінки діяльності бізнесових організацій. По-перше, існують труднощі, пов'язані з вибором оптимального співвідношення між короткотерміновими та довготерміновими прибутками. По-друге, ще з більшими проблемами доводиться стикатися, коли компанії сегментують-ся і запроваджують для кожного підрозділу власний рахунок прибутків та збитків. Тоді оцінка трансакцій між різними підрозділами починає становити серйозні проблеми. По-третє, у кожній компанії існує чимало підрозділів, внесок яких у

прибуток організації є непрямим і оцінити їх внесок у загальний прибуток досить важко [208, с. 91].

Обмежена раціональність – це напівсильна форма раціональності, яка передбачає, що суб'єкти в економіці прагнуть діяти раціонально, проте у дійсності мають таку можливість лише в обмеженому ступені. Саймон вважає, що обмежена раціональність відповідає такій поведінці людей, «коли вони прагнуть «достатньо доброго» результату, оскільки неспроможні досягти максимального» [261, с. 61].

Запропонована Г. А. Саймоном модель обмеженої раціональності є конструктивною заміною поняття «максимізації за умов визначеності», хоча неоінституціоналісти не відмовляються і від оптимізаційних методів. Обмежена раціональність означає лише те, що інформація також має ціну, і тоді в моделі обмеженої раціональності можуть застосовуватись стандартні максимізаційні методи аналізу [261, с. 62].

На прийняття рішення суб'єктом господарської діяльності впливають також зовнішні фактори. Особливе значення при цьому належить соціальним та політичним інститутам. Люди не будуть інвестувати у майбутнє, якщо приватна власність погано охороняється, а суди неефективні або корумповані. Часто це називають соціальним капіталом, що вимагає інвестицій. Індійський економіст А.-К. Сен показав, що економічний розвиток варто розуміти як розширення людських можливостей й свобод, а не тільки як отримання більшої кількості грошей [283, с. 16].

Від раціонального індивіда вимагається прийняття рішень не лише на основі екстраполяції тенденцій розвитку в минулому, а й на основі аналізу майбутніх можливостей. Дану вимогу містить у собі теорія раціональних очікувань. Згідно з цією теорією економічні агенти займаються збиранням та обробкою інформації, щоб мати можливість діяти у відповідності з очікуваннями, сформованими на основі отриманої інформації. Не зважаючи на сильні сторони теорії раціональних очікувань, її слабким місцем є припущення високої освіченості середнього агента економічних відношень [208, с. 92]

Своєрідним продовженням теорії раціональних очікувань є теорія ендогенного зростання. Агенти тут представлені як раціонально мислячі індивіди, здатні приймати далекоглядні, не залежні від часу оптимізуючі рішення на підставі аналізу доступної інформації. На цьому етапі модель ендогенного зростання враховує теоретичні досягнення останніх десятиріч, а саме, наявність асиметричної інформації, досягнення нової інституціональної економічної теорії, та передбачає компенсування провалів ринку. Новим у цій теорії є те, що в цій теорії робиться акцент на поясненні технічного прогресу у процесі економічного зростання.

Хоча теорія ендогенного зростання є доволі «молодою», вона розвивалась у 90-х роках минулого сторіччя, – це зовсім не означає, що уявлення про раціональність набуло досконалого та довершеного вигляду.

Сучасні способи аналізу – теорія ігор, раціональних очікувань, портфеля цінних паперів і суспільного вибору – виходять з того, що учасники економічних відносин діють в основному раціонально. В межах сучасних методів аналізу допускається, що агенти економічних відношень можуть бути погано проінформовані або помилятися, але при цьому продовжують переслідувати свій інтерес і їх поведінка є очікуваною і передбачуваною. Деяка доля непередбачуваності або обмежена раціональність ще допускаються, але при цьому повинні мати місце і елементи передбачуваності, тобто ненормальність або обмежені розумові здібності повинні бути передбачуваними, щоб економісти змогли пояснити дані форми поведінки за допомогою тих чи інших моделей. Сучасні моделі раціонального вибору, в основі яких лежить уявлення, що суб'єкти господарської діяльності весь час прагнуть максимізувати свій прибуток, складають плідну парадигму для опису економічного життя.

Проте, існують і певні обмеження, пов'язані із застосуванням моделі раціонального вибору. Виходячи із раціонального вибору, не можна пояснити цілі області людського існування, на що звертає увагу сучасний французький філософ П. Бурдьє. Він пише: «Цілі області людського існування, а саме сім'я,

мистецтво, література, наука і навіть у деякій ступені бюрократія залишаються в основному непричетні цьому прагненню до збільшення матеріального прибутку. Так і в самому економічному полі ринкова логіка так ніколи і не змогла повністю замінити неекономічні фактори виробництва або споживання (наприклад в домашній економіці). Обмін ніколи повністю не зводився до його економічної сторони і, як нагадує Е. Дюркгейм, кожен договір містить позадоговірні пункти» [208, с. 93]

Реальне життя людини відбувається в багатовимірному просторі, поряд із матеріальним чинником воно містить фізіологічні, творчі, духовно-матеріальні, політичні й інші складові. Сучасний ринок бере до уваги не тільки економічну свободу, але і певні соціальні, екологічні, правові та етичні вимоги до поведінки суб'єктів господарювання.

В традиційній економічній думці: «Найпершим завданням тут виступає пояснення та обґрунтування базисної відмінності між горизонтом мислення економіки, що володіє реальною владою з претензією на абсолютне панування та етико-практичною доцільністю. Звичайно, це поле для роздумів і полеміки економічної та етичної думки. Економічна наука не може самостійно охопити весь спектр цих проблем, їй бракує етико-філософських категорій, адже вона обмежена парадигмою, у якій за основу взята категорія економічної раціональності. Прихильники даного підходу загострюють свою увагу на критиці економізму. Під економізмом розуміється специфічний погляд на господарювання, що передбачає відокремлення, абсолютизація та нормативне перебільшення економічної точки зору. Значення такої критики є надзвичайно важливою задачею. За Ульріхом, – це є критика найостаннішої і, можливо, найвпливовішої та великої ідеології усіх часів. Під цим кутом зору, як правило, розглядаються два конкретні, елементарні етичні питання життєвої доцільності економіки, а саме – питання про сенс господарства з позиції забезпечення доброго життя та питання про легітимність соціально-економічних відношень з точки зору соціальної справедливості» [208, с. 94].

В умовах демократизації загострюється конфлікт між індивідуальною та суспільною раціональністю. Індивід може раціонально діяти у своїх власних інтересах («має мотив до торгів»), але, як продемонстрував Менкур Олсон, це не призводить до раціоналізації суспільства. У великій групі людей кожний учасник отримає дуже незначну частку вигоди від дії, у якій він бере участь з метою задоволення інтересу групи, а отже, не має мотивів для вступу до простору інтеракції. Більше того, раціональна поведінка індивіда полягає у тому, щоб самому увійти до групи, яка не платить, і щоб інші увійшли до групи, яка сплачує витрати. Однак така гра не враховує довготривалу перспективу, за якої найбільшу вигоду приносять саме дії згідно «всеохопних інтересів» (їх М. Олсон протиставляє вузькогруповим). Аби ринкова економіка призводила до економічного успіху необхідно виконати дві політичні умови. По-перше, умова гарантованих індивідуальних прав. По-друге – відсутність грабіжництва (не лише порушення прав індивіда, конфіскація власності та невиконання контрактів, а лобювання інтересів окремих груп, які отримують преференції за рахунок бюджету) [225, с. 147].

Таким чином, раціональність колективної дії не є сумою індивідуальних раціональностей, для забезпечення демократичного розвитку необхідно визначити суспільний інтерес. Проте конфлікти можуть бути глибокими, стосуватись багатьох сфер суспільного життя – від політики, ідеології та економіки до релігії, мови та національної ідентичності. Це виступає однією із основних проблем раціоналізації у посткомуністичних суспільствах, створює ґрунт для спекуляцій з боку різних політичних сил та руйнує згоду щодо суспільного інтересу.

Повною мірою це стосується посткомуністичних суспільств, які повинні прийняти ризики політичних та економічних перетворень на шляху до консолідованої демократії та продовжити пошук раціональної моделі прийняття та впровадження суспільно важливих рішень, раціоналізації політичної взаємодії.

Проблеми функціонування демократії як типу політичного режиму полягають у забезпеченні розподілу влади, регулярних та вільних виборчих змагань, розвитку системи партійного представництва, громадянського суспільства та самоорганізації. Вони ґрунтуються на раціональних засадах організації влади та суспільства, які наявні у політичній реальності демократичних країн.

У перехідний період в суспільстві достатньо активними є добре організовані групи, які отримують доступ до влади, економічних, інформаційних та політичних ресурсів впливу на усі сфери суспільного життя, згодом монополізуючи його. Такі групи не мають раціональних мотивів враховувати думку неорганізованих, або гірше організованих суспільних груп, суспільства в цілому.

Перехідний період можна розуміти як перетин економічних та політичних факторів, які у комплексі не зазнали структурних змін. У посткомуністичних умовах замість ринкової раціоналізації витрат має місце ерозія інституційної лінії між державою і ринком, коли змішуються управлінсько-політичний і комерційний сектори держави. Підприємці у посткомуністичних країнах не стали сильною прореформаторською групою. Скоріше, вони використовували політичний вплив для посилення своїх позицій, перетворившись у потужні монопольні групи.

У посткомуністичних суспільствах проблема полягає ще й у відсутності демократичних традицій вільного вибору, недостатньому рівні політичної культури та освіти (у тому числі – медіаграмотності), що утворює перспективу поступового згортання демократичних реформ та зведення до мінімуму політичної участі громадян та ролі громадської думки.

Демократизація передбачає пошук механізмів вирішення одного із головних завдань: перетворення раціональних дій індивідуальних та колективних політичних акторів на колективну раціональну дію із задоволення суспільного інтересу. Використовуючи метафору Адама Сміта, можна стверджувати, що протягом останніх двадцяти років «невидима рука ринку» так

і не з'явилась, а процес конструювання демократії на пострадянському просторі засвідчив, що для переходу до демократії потрібно «дві руки». Очевидно, це пов'язано із появою суспільного класу олігархів – «максимізаторів» влади, прибутку, ресурсів, які діють у дусі класичної економічної раціональності.

Відкритим залишається питання: яким чином спрямувати раціональні дії егоїстичних акторів на забезпечення всеохопного інтересу? При чому зробити це необхідно в рамках гарантування демократичних прав і свобод громадян. Обмеження свободи призведе до альтернативи демократії – авторитаризму та диктатурі, коли монополізація влади лише зростає. Логіка автократа, як і олігархії, полягає в ігноруванні суспільного інтересу, турботі про збереження влади (в умовах автократії вона стосується ще й вирішення проблеми спадковості) та максимізації власного ресурсу.

Із цим пов'язана ще одна практична проблема: визначення суб'єкта, здатного в умовах демократичного переходу зберегти високий рівень довіри суспільства для реалізації суспільного інтересу без монополізації влади та обмеження економічних та політичних свобод. Можливо, йдеться про харизматичного лідера, політика–популіста, колективних, або інституційних акторів – громадянське суспільство, політичні партії, мас-медіа, церкву, армію, інтелігенцію тощо?

Враховуючи досвід недолугого планування за радянських часів, концентрації влади у руках номенклатури та інших радянських «максимізаторів» вигоди, досвід реформ після ропадку СРСР, можна припустити, що саме у питанні щодо змісту реформ та їх суб'єкту концентровано виражається сутність сучасних викликів для демократії на пострадянському просторі.

Процес демократизації політичної взаємодії нерозривно пов'язаний із раціоналізацією суспільних відносин. Розвиток науки, права, ринкової економіки, представницьких політичних інститутів, незалежних медіа, не в останню чергу є наслідком секуляризації, десакралізації та раціоналізації політичного світу.

У теоретичному вимірі ці процеси відображено у концепції політичного ринку, представники якої говорять про схожість суспільних механізмів формування політики та ринку, про раціональність як фундаментальну основу поведінки економічних та політичних акторів. Демократія, у такому сенсі, виступає як ринковий механізм, що забезпечує політичну конкуренцію та, в кінцевому підсумку, примирення або встановлення балансу інтересів політичних акторів.

Політичний ринок перетворює інтереси суспільних груп у політичні вимоги завдяки змаганням між політичними акторами та реалізуються після здобуття ними електоральної підтримки з боку громадськості. Теорія політичного ринку представляє інтерпретацію політичного процесу як взаємодії вільних та автономних індивідів, кожний з яких переслідує власний раціональний інтерес, будь-то виборець, посадова особа, журналіст, депутат.

Розуміння раціонального вибору у мінливих політичних умовах в умовах інформаційного і темпорального дефіциту представлено теорією суспільно вагомого вибору. Навпаки, такі популярні у минулому столітті теорія раціональної організації та модель *Homo economicus* вже не є законодавцями наукової моди.

У роботах Г. Алмонда та С. Верби висувається гіпотеза щодо раціональних громадян, активна участь яких у політиці ґрунтується на інформованості, аналітичності та раціональності. Представники теорії суспільного вибору К. Ероу, Дж. Бюкенен, Г. Таллок, М. Олсон вважають, що процес демократизації передбачає раціональне формулювання мети суспільного розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат та вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів та оцінювання ситуації в цілому.

Демократія у сучасному світі залишається єдиною формою правління, яка зберігає можливість перетворювати індивідуальні раціональні дії на раціональну публічну політику в інтересах суспільства.

Конфлікти, які виникають у процесі переведення індивідуальних раціональностей у колективну, можуть бути вирішені в умовах демократії, тому що вони стають відкритими. Демократія утворила дієвий механізм політичного обговорення (політичних торгів), довела свою здатність забезпечити економічний розвиток країни через створення конкурентного політичного середовища.

Лауреат Нобелівської премії (2002 р.) Вернон Сміт вважає, що у кожній людині є «відчуття ринку», яке стосується прийняття рішень та формування лінії поведінки у економічних та політичних питаннях. Проте, раціональність носить фрагментарний характер у ситуаціях, які характеризуються:

- недостатньою інформованістю акторів;
- маніпулюванням з боку мас-медіа;
- впливом середовища (родини, колективу);
- сформованими історично культурними та політичними традиціями;
- регіональним поділом країни та переважаючими регіональними ідентифікаціями;
- темпоральним дефіцитом у здійсненні вибору.

У процесі модернізації демократичні погляди визначались у протистоянні із широким спектром політичних позицій: абсолютизмом, теократизмом, бюрократією, харизматичними лідерами, тоталітаризмом, авторитаризмом, імперіалізмом та ін. При цьому утверджуються демократичні принципи розподілу влади, виборчого права, самоврядування, світський характер держави та освіти.

Суттєвими є складнощі, які виникають в процесі перетворення раціональних рішень і дій індивідуумів у колективні рішення і дії. Так, М.Олсон і його послідовники стверджують, що такий перехід від індивідуальної до колективної раціональності є майже недосяжним. В умовах демократизації загострюється конфлікт між індивідуальною та суспільною раціональністю. Індивід може раціонально діяти у своїх власних інтересах («має мотив до торгів»), але, як продемонстрував М.Олсон, це не призводить

до раціоналізації суспільства: «Більшість суспільств, незважаючи на незчисленість своїх ринків, не відзначаються ні високими доходами, ні швидким економічним розвитком... Для того, щоб досягти швидкого економічного зростання чи високого рівня доходів, суспільство має отримувати користь від взаємовигідних транзакцій, які, наприклад, передбачають позичання і надавання у позику та придбання на термін, тобто не є самодостатніми. Така вигода може отримуватись тільки від державно або соціально обумовлених ринків. Суспільство також потребує доходів від правомісного виробництва... від виробництва, що вимагає гарантування прав власності... гарантування контрактних прав...» [225, с. 160]. Висновок М. Олсона, актуальний для пострадянських країн? полягає у тому, що низькі доходи населення обумовлені незахищеністю індивідуальних прав людей з боку держави.

У великій групі людей кожний учасник отримає дуже незначну частку вигоди від дії, у якій він бере участь з метою задоволення інтересу групи, а отже, не має мотивів для вступу до простору інтеракції. Більше того, раціональна поведінка індивіда полягає у тому, щоб самому увійти до групи, яка не платить, і щоб інші увійшли до групи, яка сплачує витрати. Однак така гра не враховує довготривалу перспективу, за якої найбільшу вигоду приносять саме дії згідно «всеохопних інтересів» (їх М. Олсон протиставляє вузькогруповим). Через такий мотив до «безбілетництва» для виникнення колективної дії у більшості галузей чи груп потрібно багато часу.

Для того, аби демократія та ринкова економіка породжували економічний успіх, необхідно гарантування чітко визначених індивідуальних прав та «відсутності грабіжництва». М. Олсон виділяє два типи «грабіжництва»: 1) порушення автократом прав підданих і конфіскації власності; 2) грабіжництво через лобіювання, яким встановлюються вигідні для груп особливих інтересів законодавчі норми, а також встановлюються ціни і норми оплати праці за рахунок картелізації чи змови [225, с. 160].

Для успішного переходу до демократії необхідно виконати фундаментальну умову – держава повинна вирішувати завдання із забезпечення верховенства права та гарантування розвитку ринків, тобто діяти раціонально відповідно до власних функцій.

Приватна власність не існує без держави, отже – демократичні переходи неможливі без раціональної держави. Усі інші політичні актори покликані виконувати допоміжні функції, їх завдання – тиснути на державу, контролювати задля підвищення ефективності її діяльності. Звичайно, не можна недооцінювати роль інституцій громадянського суспільства, незалежних медіа та політичних партій у демократизації. Але теорія суспільного вибору створює більш реалістичну модель переходу, у якій тільки держава здатна забезпечити перехід до демократії.

Для України актуалізація проблеми раціоналізації пов'язана із власними особливостями та складовими розвитку, що впливають на становлення демократії, як процесу узгодження індивідуальних цінностей для вироблення колективної раціональної дії та підвищення ефективності здійснення колективного раціонального вибору на користь суспільства в цілому.

Набувають ваги такі характерні ознаки політичної взаємодії, як централізація влади, нерозвиненість горизонтальних політичних комунікацій, відсутність в інформаційному просторі суспільних медіа, які повинні репрезентувати не вузькогрупові позиції, а інтереси суспільства. Парадокс полягає у тому, що віра у владу, патерналізм, політична пасивність громадян є необхідними елементами політичного процесу і також можуть відігравати позитивну роль. Таким чином, в умовах раціональної держави, яка здійснює демократичні перетворення, характеристики, що вважались перешкодою демократії, можуть виступити акселератором демократичних перетворень.

4.2. Електоральний вибір як засіб підвищення ефективності державного управління.

Демократизація політичних відносин, плюралізація політичного простору створює умови для залучення громадськості до процесу формування та прийняття політичних рішень. Механізм демократичної взаємодії влади та суспільства передбачає зростання ролі політичних рішень та вибору у політичному процесі.

Досвід адміністративно-командної системи, яка існувала за радінських часів продемонстрував її неефективність для вирішення суспільно важливих проблем, проте засвідчив і здатність до збереження впливу в українському суспільстві.

Про це свідчить сучасна структура державного управління у посткомуністичних країнах (Росія, Україна, Білорусь, Казахстан), існування «партій влади», залежності мас-медіа від бюрократичних та олігархічних груп.

У теоретичному вимірі політичні рішення та вибір досліджувались з позицій різних сфер наукового знання. Теорія політичних рішень та політичного вибору носить міждисциплінарний характер, її аналіз представлений у політологічних, правових, соціологічних, економічних та психологічних візіях. Проблеми політичних рішень та вибору досліджуються у роботах таких зарубіжних та вітчизняних авторів, як М. Вебер, В. Парсонс, Г. Колбеч, Г. Ласуел, П. Розанвалон, М. Олсон, Дж. Б'юкенен, К. Гаджиєв, С. Телешун, О. Соловійов, В. Пугачов, С. Наумкіна, В. Духневич, Г. Дилігенський, В. Казміренко, Б. Кухта, М. Головатий, М. Михальченко, В. Цвих, В. Бунь, Д. Яковлев та ін.

Усі дослідження політичного рішення та політичного вибору виходять із того, що це динамічний складний процес, який починається із аналізу наслідків попередніх рішень для суспільства, а закінчується модифікацією публічної політики. Проте, через складність внутрішніх та зовнішніх факторів політичного рішення (самого предмету аналізу та зміни політичної ситуації) у політичні науки відсутній єдиний підхід до алгоритму вироблення універсального політичного рішення.

Дослідження політичного рішення здійснюються у рамках інституційного підходу та неінституціоналізму, нормативного підходу, теорії раціонального вибору та теорії суспільно вагомого вибору, психологічних теорій, комунікативного та ситуативного підходів.

Виділяють такі види реалізації політичних рішень, як популізм, елітизм, консерватизм, демократизм, радикалізм.

Процес формування, прийняття та реалізації політичних рішень виступає механізмом відтворення політичної системи, який покликаний вирішувати важливі суспільні завдання. Баланс сил у суспільстві, розподіл влади багато у чому залежить від центрів прийняття політичних рішень, засобів та умов їх реалізації. Так, «Політична система підтримує зв'язок і будує свої відносини із зовнішнім середовищем через політичні рішення та дії, спрямовані на їхню реалізацію, вони є основним фактором, що характеризує якість взаємин політичної системи та суспільства із зовнішнім середовищем, результатом її діяльності, за яким оцінюється ефективність функціонування основних політичних інститутів суспільства, підтверджуються або спростовуються претензії політичних сил та еліт на здійснення влади. Вироблення й прийняття політичних рішень становлять механізм перетворення суспільних вимог і визначають розподіл владних ресурсів у суспільстві з метою рішення політично значимих проблем» [24, с. 165].

Можна виділити наступні типи політичних рішень:

- закони, накази та постанови органів державної влади та вищих посадових осіб;
- рішення органів місцевого самоврядування;
- політичні рішення громадян (передусім – голосування під час виборчих кампаній, загальнонаціональних та місцевих референдумів);
- рішення політичних партій, організацій та об'єднань.

Порівняно із іншими типами рішень, політичні рішення характеризуються публічністю, масштабністю (стосуються усього суспільства), ресурсним дефіцитом і умовами невизначеності (через складність соціальної

системи), спрямованістю на певну соціальну та політичну проблему. За ступенем раціоналізації виділяють раціональні, емоційні та інтуїтивні політичні рішення. За рівнем прийняття політичні рішення поділяються на стратегічні (приймаються вищим керівництвом держави), тактичні (стосуються конкретних питань діяльності політичного інституту), оперативні рішення, які стосуються поточних питань, що вимагають негайного ситуативного реагування [24, с. 166].

На межі ХХ–ХХІ століть спостерігається зростання уваги до проблем державного управління, усвідомлення його як окремого виду діяльності й самостійної галузі науки. Цьому сприяли значні зміни на політичній карті світу, зокрема виникнення нових незалежних держав, їх прагнення втілити у життя найкращі здобутки минулого та попередити повторення помилок у процесі своєї розбудови. Серед них і Україна, політична еліта якої активно вивчає світовий історичний і сучасний досвід, передусім високорозвинутих європейських країн, та власні традиції державотворення з метою побудови демократичної, соціальної, правової держави.

Процес становлення державності в Україні набув сталого й безповоротного характеру. У зв'язку з цим усе більша увага приділяється питанням розвитку науки і практики управління суспільними системами й процесами, насамперед розробленню та впровадженню нових ідей і підходів, спрямованих на підвищення ефективності державно-управлінської діяльності. Підтвердженням цього є перехід до стратегічного управління соціально-економічним розвитком країни, посилення роботи з підвищення якості й систематизації правотворчої діяльності, а також увага до механізмів підготовки і прийняття державно-політичних рішень.

У зв'язку з вищезазначеним підвищення ефективності державного управління останнім часом пов'язується з удосконаленням існуючих і розробленням нових методів і процедур прийняття й реалізації управлінських рішень, застосуванням сучасних засобів їх підтримки. Теорія прийняття рішень сформувалася протягом кількох десятків років у рамках досліджень у сфері

науки управління. Вона охоплює різні напрями, підходи, концепції та ідеї. Отримані при цьому теоретичні та методологічні напрацювання не втрачають своєї актуальності й використовуються на практиці та в наукових дослідженнях як сучасного менеджменту, так і державного управління. В цьому контексті проблема вдосконалення підготовки й прийняття державно-політичних рішень залишається однією з найактуальніших у соціально-гуманітарних студіях. Перспективи її дослідження зумовлюють численність і неоднорідність управлінських циклів, ситуацій, суб'єктів та об'єктів управління, різноманітних зв'язків між ними, здебільшого неможливість однозначного визначення критеріїв їх ефективності, а також динаміки змін зазначених факторів у процесах розвитку.

Все це й визначає необхідність з'ясування особливостей процесу та демократичних механізмів підготовки і прийняття державно-політичних рішень. Тим паче, що для України в сучасних умовах реструктуризація і наповнення змістом системи державного управління є чи не найважливішою проблемою. А це, в свою чергу, потребує цілеспрямованого поєднання зусиль теоретиків і практиків.

Здійснений аналіз дозволив з'ясувати, що специфіка державного управління полягає в його спрямуванні на унікальний об'єкт, яким виступає

суспільство в цілому, в охопленні значного масштабу діяльності соціальних суб'єктів; в монополії на встановлення норм права; у значному впливі політичних факторів на рішення державних органів. Ці та інші особливості державного управління насамперед виявляються при реалізації стратегічних рішень, що стосуються проблем державного рівня, зокрема при розробці стратегії розвитку держави, нормативно-правового, програмно-цільового та організаційного забезпечення відповідної політики.

Доведено, що становлення управління як окремої наукової галузі об'єктивно призвело до формування теорії прийняття рішень. Відповідно до цього розвивається тенденція щодо виокремлення теорії прийняття рішень державного рівня. Незважаючи на важливість і значну кількість таких рішень у

державно-владній діяльності, досі не виділені та не узагальнені теоретико-методологічні напрацювання щодо їх формування. Під останнім розуміється сукупність різних аспектів їх підготовки та прийняття, зокрема, формалізаційного, проблемного, системно-ситуаційного, змістовного, функціонального та процедурного характеру.

Аналіз сукупного досвіду розвинених західних країн засвідчує, що важливими складовими державної політики на сучасному етапі є:

1) висока ступінь участі держави в процесі накопичення капіталу, створення конкурентоздатних галузей промисловості, спрямування державних капіталовкладень на розширення і модернізацію тих галузей господарства, капіталовкладення в які для приватних компаній не є привабливими через тривале повернення коштів і низьку прибутковість; розробка на основі відпрацьованих урядом країни стратегічних цілей довгострокових, на 5, 10 і більше років, планів-прогнозів соціально-економічного розвитку, які дозволяють ефективно використовувати науковий потенціал і практичний досвід підприємців та фахівців при розробці великих стратегічних концептуальних документів, закладають основу прийняття конкурентних управлінських рішень на загальнодержавному рівні; залучення до процесу розробки загальнодержавних планів соціально-економічного розвитку країни всіх урядових закладів, науково-дослідних організацій, значного кола найбільш досвідчених фахівців і експертів; використання в довгостроковому програмуванні магістральних моделей, які чітко вказують на опорні точки макроекономічної збалансованості для кожного періоду розвитку країни й інформація про які доступна не тільки органам державного регулювання, а й практично кожній фірмі і кожному підприємству (Японія);

2) розробка і введення в дію «системи контролю виконання», основне завдання якої полягає у визначенні фактичних результатів шляхом контролю за досягненням цілей; розробка бюджету на нульовій основі, відповідно до якої кожна програма повинна щорічно розглядатися та затверджуватися заново («з нуля») і оцінюватися за критеріями необхідності, результативності та

ефективності; розробка і застосування математичних моделей для обґрунтування рішень по державних програмах, що включають реконструкцію міст, розвиток транспорту, освіти, охорони здоров'я, житлового будівництва, боротьбу зі злочинністю, проблеми в сільському господарстві та в сфері використання природних ресурсів; розподіл відповідальності бізнесу і держави за результати національного економічного розвитку (США);

3) взаємодія основних форм власності (державної, кооперативної і приватної), внаслідок чого забезпечується: наявність органів державного регулювання економікою і її складовими частинами; курс на конкурентоздатність і експорт продукції; використання досвіду централізованого планування розвитку економіки на далеку і середню перспективи; розвиток кооперативного сектору; стимулювання зайнятості, яка гарантує людям роботу, прибуток, збереження кваліфікації, допомагає уникнути депресії і деградації; розвиток виробництва і сфери послуг на основі поєднання і взаємодії приватної, державної і кооперативної форм власності, при визначальній ролі держави в розподілі благ серед усіх громадян держави; економічна і соціальна політика скорочення розривів у доходах високо- і низькооплачуваних верств населення, для чого використовується продумана державна податкова політика; розгалужена і цілеспрямована політика на ринку праці по забезпеченню повної зайнятості (не нижче 98 %); гармонізація рівня життя всіх груп населення (Швеція);

4) консенсус всіх внутрішньополітичних сил (політичних партій, профспілок, підприємців, громадських організацій), які заради порятунку держави і суспільства, запобігання конфліктів укладають угоду з основних питань внутрішньополітичного життя; введення загальнодержавного, галузевого і регіонального планування; трипартизм (державна, профспілки, асоціації підприємців) в управлінні економікою на всіх рівнях, встановлення на цій основі демократичного контролю за економікою, надходженнями в держбюджет і його витратами; наявність соціальної програми перерозподілу доходів на користь середнього класу на основі приватної і державної власності;

збільшення витрат на наукомісткі види виробництва; справедливий розподіл доходів між центром і регіонами (Іспанія).

Результативність, ефективність і якість управлінських рішень досягаються тільки за умови дотримання певної послідовності їх підготовки, прийняття та реалізації. Узагальнений досвід процесу підготовки і прийняття державно-політичних рішень з урахуванням потреб, можливостей і перспективного розвитку української реальності орієнтує на проходження наступних етапів: усвідомлення (формулювання) проблеми (виявлення ознак, тенденцій, фактів, що свідчать про її зародження, розвиток чи існування); формулювання державно-політичного рішення (врахування пропозицій, вивчення й оцінювання різних варіантів вирішення проблеми); внесення рішення до порядку денного (процедурне оформлення); процес набуття законного статусу у вигляді нормативно-правового акта, постанови, розпорядження; механізм впровадження політики в життя шляхом створення рекомендацій, визначення організацій чи органів для забезпечення ефективного вирішення проблеми, нагромадження ресурсів, фінансів і кадровий добір; оцінювання результатів політики (в тому числі визначення її наслідків).

Успіх на кожному окремому етапі не означає автоматично перехід до наступного етапу, оскільки ми є свідками постійної зміни політичних поглядів, пріоритетів, орієнтирів чи ситуацій у суспільстві (особливо це характерно для сьогоденної України), що на практиці означає призупинення чи переорієнтацію (зміну цілі) процесу аналізу на будь-якому етапі (незалежно від кількості та якості аналізу і значення вихідного матеріалу – порад-рекомендацій). Однією з найважливіших проблем в умовах процесу демократизації, що захопив у своє силове поле від початку 90-х років минулого століття і Україну, є з'ясування характеру діяльності суб'єктів політики, оскільки саме вони визначають, хто є головним, хто другорядним, а хто статистом на політичній арені. Структура суб'єкта підготовки державно-політичного рішення включає три елементи: 1) суб'єкт влади; 2) експерти чи експертні організації, які безпосередньо беруть участь у прийнятті рішення;

3) засоби масової інформації, які беруть опосередковану участь в ухваленні рішень.

Політична діяльність детермінована інтересами суб'єктів політики. Політичний інтерес – це спрямованість дій суб'єкта політики на постановку й досягнення політичної мети залежно від можливості вирішення того чи іншого політичного завдання. Він постає вирішальним мотивом, що мобілізує суб'єкта політики на боротьбу за збереження чи зміну певних умов і форми його політичної діяльності. Безсумнівно, що державно-політичне рішення є реалізацією політичного інтересу. Тому, розглядаючи процес його підготовки та прийняття, необхідно враховувати механізм соціальної діяльності взагалі, під яким розуміють реалізацію інтересів. У зв'язку із зазначеним процес розвитку державно-політичного рішення від постановки й до прийняття та реалізації слід розуміти як здійснення політичного інтересу.

Підготовка й розробка державно-політичного рішення змінюється етапом прийняття, який не є простим актом голосування й підтвердження рішення, а є складною системою відносин, дій, цінностей. В цій системі ідея законності все більше починає визнаватися основою демократії, легітимність і справедливість рішень – важливим чинником позитивного сприйняття й виконання державно-політичних рішень. Суспільство з готовністю сприймає ідею законності лише через ідею легітимності, й обов'язок теоретиків і політиків полягає у використанні цього каналу для утвердження демократичних цінностей.

Варто погодитись із українським автором Ю. Мирошніченком у тому, що «Політичні й економічні реформи можуть здійснюватися тільки через законні рішення. Забезпечення подальшого розвитку процесу демократичної законотворчості в Україні неможливе без уміння державної влади керувати результатами прийнятого рішення, ситуацією, яка створюється рішенням. Важливо впливати на ситуацію, конструювати політичне середовище так, щоб прийняття рішення з необхідністю вимагало продовження законотворчості, планування та прогнозування майбутніх державно-політичних рішень як логічних наслідків рішень, раніше прийнятих» [209, с. 76].

В залежності від зовнішніх умов політичні рішення приймаються:

– в умовах визначеності, коли можна розрахувати наслідки рішення. Такі ситуації рідко трапляються у політичній реальності;

– рішення в умовах ризику (можна приблизно розрахувати ймовірність наслідків рішення);

– рішення в умовах невизначеності, коли невідома більшість параметрів для прийняття політичного рішення. Це характерно для нестабільних політичних систем, які знаходяться у перехідному стані.

У конкретному політичному рішенні перетинаються інтереси різноманітних громадських, політичних, економічних акторів, відзеркалюються переваги та недоліки політичної системи в цілому, суспільні проблеми тощо. Вибір політичного рішення із наявних альтернатив є однією із важливих складових політичної діяльності. Від виваженості рішення, його раціональності та відповідності політичній реальності залежить успіх політичного актора, репутація політичних інститутів, передусім – органів державної влади та місцевого самоврядування.

Політичне рішення виступає центральним елементом політичного управління, тому що включає процес ідентифікації проблемного поля, постановку завдань, вибір напрямку дій та політичної програми, практичні кроки із реалізації рішення. Політичний вибір полягає у необхідності забезпечити механізм узгодження та реалізації різноспрямованих інтересів політичних акторів, підвищенні ефективності політичної взаємодії, впровадженні відповідної політики, яка знаходить підтримку більшості населення.

Інтерпретація політичного рішення, як технологічного ланцюжка послідовних дій, відкриває можливості для постановки питання про політичний вибір, як складову політичного рішення на кожному етапі його формування, прийняття та реалізації, як інтелектуального продукту.

Політичне рішення, як свідомий вибір серед наявних альтернатив напрямку політичних дій, включає багато елементів, головними з яких є ідентифікація наявної проблеми, формулювання мети рішення, визначення

альтернатив та політичний вибір. Політичні рішення мають відповідати наступним вимогам: наукова обґрунтованість, реальність втілення, політична цільова спрямованість, визначеність, законність, обов'язковість виконання, економічність, конкретність, зрозумілість. Обмеження вибору поділяються на зовнішні та внутрішні. До останніх належить наявність ресурсів (фінансових, матеріальних, інформаційних, владних, технологічних, інтелектуальних та ін.) для формування та реалізації політичного рішення. Зовнішні обмеження вибору полягають в існуючій політичній та правовій системі, дії політичних опонентів та конкурентів, ситуація в країні (регіоні).

Однією із розповсюджених політичних практик у посткомуністичних країнах стало використання адміністративного ресурсу в управлінні електоральним процесом, який спотворює політичний вибір громадян.

На думку М. Бучина, «адміністративний ресурс – це наявність у суб'єкта виборчого процесу у силу його приналежності до влади, додаткових ресурсів, які дозволяють йому здійснювати законний чи незаконний вплив на виборчий процес і волевиявлення виборців з метою досягнення особистих чи групових цілей... адміністративний ресурс притаманний лише недемократичним (або ж частково демократичним) державам, які стоять на шляху переходу від недемократичного політичного режиму до демократії, і є одним із головних чинників, які перешкоджають побудові демократії в цих країнах» [51, с. 4].

До основних суб'єктів адміністративного ресурсу в Україні відносять: Президента України, Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, силові структури, органи судової влади.

Доведено, що використанню адміністративного ресурсу сприяє наявність мажоритарної виборчої системи та низький рівень розвитку ЗМІ.

Виявлено основні політичні наслідки використання адміністративного ресурсу під час виборів: створення міфу про всесильність адміністративного ресурсу, що призводить до суспільної апатії; порушення законодавства, формування культури правового нігілізму; потрапляння суб'єктів виборчого

процесу у нерівні умови під час виборів; неврахування інтересів значної частини суспільства, відчуження і маргіналізація багатьох громадян; зниження іміджу держави на міжнародній арені; використання коштів державного бюджету для ведення власної виборчої кампанії, що призводить до падіння життєвого рівня населення; зниження конкуренції, виникнення політичного та економічного монополізму та ін.

Адміністративний ресурс є антидемократичним явищем, яке негативно впливає на процес формування демократичних цінностей, нівелює поняття вільних, чесних, змагальних виборів, сприяє появі у державі авторитарних тенденцій, несе в собі загрозу демократії. Тому завданням українського суспільства є нейтралізація впливу адміністративного ресурсу на хід виборів, вироблення ефективних протидій даному явищу у демократичній площині.

До основних способів нейтралізації адміністративного ресурсу належать: побудова виборчої кампанії на основі критики влади; вдосконалення законодавства; проведення виборів на основі пропорційної виборчої системи; побудова розвинутого громадянського суспільства; креативність дій та мобільність у прийнятті рішень; участь у роботі виборчих комісій міжнародних спостерігачів та спостерігачів від громадських організацій; розвиток незалежних та незаангажованих ЗМІ; освітня діяльність, спрямована на формування високого рівня політичної культури громадян і представників влади; контроль за фінансуванням виборчих кампаній;

Можна виділити три основні види адміністративного ресурсу, кожен з яких містить різноманітні форми прояву цього явища: прямий адміністративний тиск на виборців, порушення владою виборчого законодавства; адміністративний тиск на опонентів та тих, хто їх підтримує; використання адміністративного ресурсу для ефективної побудови власної виборчої кампанії.

Якщо перші два різновиди адміністративного ресурсу є виключно протизаконними і часто малоефективними, оскільки можуть призвести до

протилежащих результатів, то третій спосіб використання адміністративного ресурсу перебуває на межі порушення закону і є найбільш ефективним [51, с. 5].

Важливість політичного рішення для політичної системи важко переоцінити. Політичні рішення реалізують інтереси конкретних політичних акторів, виступають дієвим засобом вирішення політичних конфліктів, ресурсом влади. При цьому варто погодитись із М. Олсоном у тому, що «... політичні лідери за демократії так само керуються власними егоїстичними інтересами, як і автократи, у своєму прагненні перемогти, спираючись на підтримку більшості» [225, с. 29].

Представники нормативного підходу розглядають політичні рішення як раціональні дії у відповідності до визначених заздалегідь процедур, послідовність яких сприяє постановці оптимальних політичних цілей та застосуванню ефективних засобів їх реалізації. Такий дослідницький підхід пов'язується із основними положеннями теорії раціонального вибору та суспільно вагомому вибору (public choice theory).

Процес раціоналізації політичного рішення передбачає раціональне формулювання мети суспільного розвитку, пошук найбільш ефективних засобів її досягнення, калькуляцію витрат та вигід від реалізації певної стратегії, врахування поведінки інших акторів та оцінку ситуації в цілому. Раціонального актора пропонується розуміти як людину, що має обмежені ресурси, очікує, оцінює і максимізує вигоду – *greem* (resourceful, restricted, expecting, evaluating, maximizing man) [65, с. 188].

Політичне рішення, за такого розуміння представляє сукупність дій, вибір рішення та оптимальний результат, для забезпечення аналізу якого використовуються методи математичного моделювання. В цілому, однією із важливих проблем у теорії раціонального вибору виступає проблема (політична за своєї сутністю) перетворення раціоналізації індивідуальних дій акторів у вироблення раціональних колективних рішень.

Моделі, що пояснюють процес прийняття рішень з точки зору раціональності (раціонального вибору), такі як модель «економічної людини»

(Homo economicus) та «раціональної організації» (М. Вебер) відходять у минуле.

Так, «Для прийняття рішення, яке можна було б назвати раціональним, потрібна повна, вичерпна інформація, а це неможливо в сучасних умовах – не через брак інформації, а через її надмірність. Розуміння раціонального вибору у сучасних умовах представлено теорією суспільно вагомого вибору в умовах інформаційного і темпорального дефіциту. Суттєвими є складнощі, які виникають в процесі перетворення раціональних рішень і дій індивідуумів у колективні рішення і дії. М. Олсон і його послідовники стверджують, що такий перехід від індивідуальної до колективної раціональності є недосяжним. Тут криється теоретична основа для тверджень, згідно з якими політичному життю внутрішньо притаманна ірраціональність саме через необхідність перетворення індивідуальних переваг у колективні, щоб стали можливими раціональні колективні рішення і дії [293, с. 189].

Відповідно до позиції представників теорії раціонального вибору, політичні актори підтримують лише ті рішення, які підвищують їх рейтинг та дозволяють покращити шанси на обрання. Політичний ринок розуміється як конкуренція за вплив на прийняття рішень щодо розподілу ресурсів. Застереження полягає у тому, що в умовах демократії можливе формування, прийняття та реалізація політичного рішення в інтересах добре організованих груп лобістів, які не представляють суспільство, а діють у відповідності із вузькогруповими завданнями. Це відбувається тому, що лобісти використовують усі методи впливу (засоби масової інформації, компромат, підкуп, організовані демонстрації, мітинги тощо) задля того, щоб чинити тиск на процес прийняття політичного рішення і компенсувати усі витрати в разі його реалізації.

Ситуаційний підхід до визначення сутності та характеристик політичного рішення полягає у врахуванні мінливості політичної ситуації та модифікації рішення у відповідності до цього. Представники цього теоретичного напрямку (зокрема, Г. Саймон) вважають, що реальні політичні проблеми та шляхи їх

вирішення настільки складні, що їх неможливо описати за допомогою кількісних характеристик, та обрахування вигоди, які використовують у теорії раціонального вибору. У процесі прийняття рішень більш оптимальним вважається метод «гілок», поступове здійснення «малих кроків», які враховують нестабільність політичної системи, мінливість політичної реальності та непередбачуваність наслідків політичних кроків. Цей підхід передбачає порівняння альтернатив і обрання рішень у короткотерміновій перспективі, з послідовним впровадженням змін для вирішення певної проблеми. Це дозволяє уникнути великих ускладнень, пов'язаних із помилковим політичним вибором та виправити його еволюційним шляхом.

Глибоке осмислення такої науково-практичної проблеми сучасного політичного управління, якою виступає розробка та впровадження політичного рішення у демократичних суспільствах з метою запозичення, адаптації та органічного інкорпорування даних теоретичних надбань у політичну практику України, є одним з найактуальніших завдань вітчизняних вчених і політиків.

Необхідно зауважити, що теорія прийняття рішень у західній політології на сьогодні є одним з провідних напрямків суспільного знання. Можна констатувати, що особливо продуктивно дану наукову проблему розробляли у рамках системної, функціональної та біхевіористичної методологій.

У вітчизняній політичній науці зазначене наукове питання лише починає входити у предметне поле теоретичних розвідок і тому аналізу піддаються лише окремі суб'єкти політики, окремі категорії політичної науки. Приділено значну увагу дослідженню трансформаційних процесів, ролі і місцю груп інтересів у процесі здійснення державної політики, розвитку багатопартійності, парламентаризму, громадянського суспільства тощо.

Сучасні дослідники виходять з того, що необхідність прийняття та впровадження політичних рішень закономірно постала із утворенням перших держав у найдавнішу добу історії. Вперше проблему розробки та впровадження політичних рішень системно аналізували мислителі Стародавньої Греції, зокрема Арістотель.

Теоретичне осмислення та понятійна розробка даної проблематики активно ведеться на сучасному етапі. Так, Р. Роуз вбачає у політичному рішенні фактор, що спроможний у разі вірного застосування законсервувати небажані модерністські тенденції. Д. Ронг теоретично поглиблює визначення політичного рішення, надаючи останньому чітких кваліфікаційних ознак. Французькі політологи трактують поняття «політичне рішення» через призму інституціоналізму, в якій рішення розуміється як наказ, а основним регулятором виступають санкції. Ж. Б. Дюроссель визначає політичне рішення як дію інформованого суб'єкта влади зі співвідношення та реалізації своєї мети у спілкуванні з рівноправними за вихідними умовами суб'єктами влади інших державних утворень.

На сьогодні сформувався два теоретичних концепти, які певною мірою дозволяють зрозуміти процес прийняття політичних рішень: описовий, що представлений дискурсивною, прирідною, постпозитивістською та концепцією «достатньо доброго рішення» і нормативний.

Серед теорій, що займаються пошуками шляхів поєднання переваг як нормативного, так і описового підходів щодо вивчення процесу прийняття політичних рішень, особливе місце належить політичному аналізу. На думку К. Едварда, політичний аналіз може зменшити складність проблеми до керованих масштабів за допомогою визначення тих її елементів, стосовно яких існує або може бути отримана інформація.

На етапі формулювання політичної проблеми та встановлення політичного порядку денного відбувається ідентифікація причин та структурування політичної проблеми, після чого зі всіх наявних у суспільстві проблем відбирається деяка їх кількість для вирішення. Головними суб'єктами даного етапу виступають політичні партії, громадські організації та експерти. Розділ містить методики формулювання політичних проблем розроблені Л. Палом та В. Данном. Перший науковець – Л. Пал пропонує враховувати при визначенні та формулюванні політичної проблеми такі фактори як: причинність, що передбачає отримання інформації щодо того, чому існує дана

проблемна ситуація; жорсткість, котрий має на меті отримання кількісних показників стосовно того, який відсоток населення зачіпає, або може зачепити дана проблема; чисельність, сенс якого полягає у отриманні даних щодо ключових моментів впливу у межах всього населення; фактор новизни вимагає відповіді на питання чи є дана проблема новою чи повторюваною.

Другий науковець – В. Данн пропонує чотирифазову схему. Перша фаза – «проблемний пошук», передбачає визначення кількості респондентів, які формулюють або аргументують проблему; друга фаза – «формулювання проблеми» ґрунтується на використанні умоглядних конструкцій, які походять від «поширеного ідеолого-популярного міфа» і визначають проблему конкретно у «основних і найзагальніших ознаках»; третя фаза – «ідентифікація технічних особливостей проблеми» полягає у поданні за допомогою математичних символів широкого спектру результатів досліджень; четверта фаза – «осмислення проблеми». Сенс заключної фази полягає в аналізі інформації про наслідки політики. Складовою частиною другого розділу є запропонована Л. Палом схема, що пояснює природу чинників, які впливають на встановлення урядового порядку денного. Науковець пропонує такий перелік чинників: структурні тиски, інституційні процеси, непередбачувані події. Увага концентрується також на стратегіях, що їх використовують політичні організатори з метою включення корпоративних інтересів до урядового порядку денного.

Американська дослідниця Д. Стоун ототожнює ці стратегії із певними типами каузальних історій. До них належать політичні наративи про: випадкові причини (природні лиха урагани), що позбавлені мети у своїй основі; обумовлені причини, які трактують проблеми або збитки як прямі наслідки навмисних дій людини; механічні причини, до яких належать речі, що сплановані, запрограмовані чи навчені людьми. Відповідь на питання, який саме політичний аргумент буде покладено в основу майбутнього політичного рішення, дає схема, запропонована Д. Вілсоном, що базована на способі розподілу так званих «добрих» та «поганих» ефектів серед людей, що у свою

чергу обумовлює участь або неучасть організацій у вирішенні питання. Вчений вживає терміни «вигоди» й «збитки», щоб змалювати добрі та погані ефекти, а також терміни «концентровані» та «розсіяні», щоб передати інтенсивність або силу політичних ефектів. Різні типи ефектів створюють низку політичних суперечок, результат яких може бути спрогнозований.

На етапі висунення і оцінки політичних альтернатив уряд, виходячи із політичної кон'юнктури, може керуватися такими критеріями, як дієвість, тобто спроможність даного проекту політичного рішення досягти запланованої мети; технічна ефективність, її мірою служать сукупні суспільні витрати (державні і приватного сектора); політична ефективність, що обумовлюється низкою корпоративних інтересів правлячої групи; політична здійсненність, сенс якого полягає у вірогідності сприйняття даної політичної альтернативи вирішальними дійовими особами політико-адміністративного процесу.

Розділ містить аналіз способів підвищення ефективності впровадження прийнятих рішень. На думку Д. Стоун, найпоширенішими причинами невпровадженості політичних рішень виступають: двозначність, суперечливість їх положень або відсутність адекватних механізмів їх реалізації. Задля унеможливлення невпровадженості політичних рішень у демократичних суспільствах використовується метод планування нормотворчості, створення та систематичне оновлення проблемноорієнтованих нормативно-правових баз.

Д. Веймер та Е. Вайнінг виокремлюють два рамкові підходи для послідовного аналізу етапу втілення рішень: форвардне планування- написання сценарію та зворотнє планування. Дані операції є необхідними але недостатніми умовами забезпечення здійсненності політичного рішення. Велику роль на етапі впровадження відіграють механізми, що дозволяють пристосовувати політику до місцевих інтересів шляхом кооптації потенційних політичних опонентів. Завершальною складовою етапу впровадження політичного рішення є оцінювання наслідків. К. Вайс визначає оцінювання як систематичну оцінку операцій або результатів програми чи політики у

порівнянні з комплексом явних і неявних стандартів, з метою вдосконалення програми чи політики.

На сьогодні сформувалися дві основні частини теорії прийняття рішень: нормативна, в якій досліджується як саме слід приймати політичні рішення та описова, яка акцентує теоретичну увагу на тому, як саме окремі індивіди та суспільні групи їх приймають.

За всієї множинності та нечіткості трактування в сучасній політології проблеми політичного рішення можна виділити наступні підходи: проблема політичного рішення майже завжди присутня і вивчається у теоріях демократії, у нормативній позитивістській і системній методологіях політичне рішення розуміється як найважливіший канал впливу влади на суспільство. Політичні рішення мають власні кваліфікаційні ознаки. Первинним елементом процесу розробки та впровадження політичного рішення є аналітична процедура структуризації та формулювання політичної проблеми, яка, зазвичай, є складовою більш ширшої стратегії, що має на меті окреслити межі суспільного феномену, що розглядається, подати причини його виникнення. У результаті політичного змагання зацікавлених сторін, що виборюють право на включення до урядового порядку денного власного трактування причинно-наслідкових зв'язків та меж політичної проблеми утворюється проект політичного рішення. Широкі верстви населення не завжди здатні усвідомлювати справжні інтереси та проблеми, тим самим надаючи можливість промовляти від їх імені з мовчазної згоди представникам організованих інтересів, які застосовують широкий спектр технік з метою отримання концентрованих зисків за рахунок неорганізованої на неадекватної інформованої більшості.

Етап цілепокладання становить собою політичний та інтелектуальний процес у результаті якого проблеми, що стоять у порядку денному уряду, розглядаються у першому читанні, в результаті чого за ними встановлюються цілі.

Етап впровадження політичного рішення передбачає використання мультиплікаційних моделей, які часто є уніфікованими, що не дозволяє

враховувати місцеву специфіку і тим самим знижує дієвість політичних рішень. Однією з найефективніших стратегій врахування місцевої специфіки є кооптація потенційних опонентів даного рішення до процесу його впровадження із урахуванням їх інтересів. Методикою, що дозволяє отримувати інформацію про наслідки впровадження політичного рішення є оцінювання [287, с. 7].

Теорія прийняття рішень органічно поєднує аналіз усіх елементів процесу прийняття політичного рішення: мети рішення, динаміку зовнішнього середовища, рівні організації (ієрархію), формулювання та вибір альтернатив, реалізацію рішення та модифікацію політики.

Визначення місця та ролі політичного вибору у структурі політичного рішення залежить від наступних факторів:

- вибір рішення залежить від вибору політичного курсу, встановлення пріоритетів політичного розвитку;
- оцінки наслідків та результатів альтернативних політичних рішень;
- врахування передбачуваних елементів політичного рішення;
- вироблення гіпотез щодо невідомих елементів та наслідків рішення, які можуть проявитись після його прийняття.

На етапі формування альтернатив вирішення суспільної проблеми важливим є вибір мети рішення та відбір необхідної для прийняття рішення інформації. Одна із вимог до ефективного політичного рішення – його своєчасність, тобто вибір оптимального часу для прийняття рішення. На етапі безпосереднього прийняття (ухвалення) політичного рішення основним елементом виступає вибір однієї із наявних альтернатив. Тут розглядаються максималістська, нейтральна та мінімально можлива альтернативи. На вибір альтернативи впливають такі технологічні детермінанти, як директивність, адресність, законність, наявність ресурсів для реалізації, логічність, можливість контролю. Після реалізації рішення необхідно обрати напрямки модифікації політики.

Таким чином, на всіх етапах формування, прийняття та реалізації політичного рішення визначальна роль належить процедурам політичного вибору.

4.3. Мережева організація політики та політичний вибір інформаційної доби.

Всеохоплюючі зміни у соціальній, політичній, економічній, науково-технічній сферах сприяють зростанню у політичному процесі значення акторів третього сектору, численних груп інтересів, які беруть участь у формуванні політичних курсів та програм, впливають на особливості процесів як формального, так і неформального прийняття та реалізації політичних рішень державних органів влади, утворюють специфічні умови для політичного вибору.

Можна стверджувати, що під впливом становлення інформаційної доби та мережевої організації політичного протсору трансформуються сутність та механізми політичного вибору. За таких умов актуалізується питання підвищення ефективності діяльності та взаємодії політичних акторів (як публічних, так і непублічних), у зв'язку з необхідністю спільного використання обмежених ресурсів задля реалізації суспільних цілей.

Проблема осягнення впливу зазначених процесів на політичний вибір полягає в тому, що існуючі концепції та підходи (плюралістичні та корпоративістські або некорпоративістські) до вивчення взаємодії державних органів влади та груп інтересів не завжди забезпечують отримання задовільних наукових результатів через методологічну «вужкість» та постійну мінливість форми та змісту відносин між різними типами акторів.

До сучасних та актуальних підходів може бути віднесений мережевий підхід, в основі якого лежить поняття політичної мережі. Мережевий підхід, пройшовши недовгий шлях розвитку, все ще не отримав достатньо визначеного статусу у науковому середовищі як на Заході, так і на вітчизняних теренах. На

сьогоднішній день мережеві дослідження в політичній науці оформилися, з одного боку, як окремий напрямок у сучасному структуралізмі, насамперед, у вигляді мережевого аналізу, а з іншого – як політична теорія, що стосується вивчення ознак політичних мереж [43, с. 5].

У політичній теорії варто відзначити таких представників мережевого підходу, праці яких стосуються проблеми мережевої організації політики та впливу мереж на політичний вибір інформаційної доби, як К. Анселл, І. Афанасьєв, Дж. Бейдернікл, Т. Бьорцель, Ю. Брандес, Дж. Рааб, Б. Коулман, Е. Пьорл, В. Пугачов, К. Дінгверт, К. Даудінг, Г. Фолкнер, М. Кастельс, А. Касца, Т. Браунінгер, Д. Марш, М. Савард, Л. Пал, Дж. Річардсон, Р. Роуз, Дж. Шнейдер, С. Віліс.

Одним із теоретичних джерел мережевого підходу виступає парадигма постмодерну, зокрема ідеє мікрофізики влади (М. Фуко), симулякрів (Ж. Бодрійяра), різоми (Ж. Дельоза та Ф. Гватаррі), які було проаналізовано у попередніх підрозділах дисертаційного дослідження. Представники мережевого підходу активно використовують методологічні здобутки теорії раціонального вибору, теорії ігор, критичного та постмодерного дискурс-аналізу, неоінституціоналістських підходів та ін.

У потскомуністичних країнах політичні мережі відіграють роль компенсаторів нерозвинених політичних інститутів, які забезпечують доступ до державних органів влади, сприяють виробленню стійких ідентифікаційних механізмів та забезпечують захист мережевим акторам, особливо у специфічних умовах акцій протесту, революцій та перебування в опозиції [263].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. політичні мережі набувають ознак формалізації та стають об'єктом пильної уваги науковців (Д. Марш, Д. Родс, Н. Енгель). Більшість з них відзначали, що основне призначення мережі – це комунікація. Природа мережі пояснювалася через аналіз поведінки основних акторів та мотивів, які вони переслідують, вступаючи в мережу. Стати учасником мережі спонукають ті переваги, які особи чи організації отримують, взаємодіючи у такий спосіб. А це – збільшення доступу до інформації, знань і

фінансових ресурсів; отримання додаткових публіцитних капіталів та легітимаційних ресурсів; зменшення ризиків шляхом координації та співробітництва. Наприкінці 90-х років мережі активно проникають у систему публічного управління.

Поширенню мережевої форми взаємодії зумовлює, з одного боку, існуюча система інформаційних технологій, яка більш адекватно відповідає новим організаційним, економічним і соціальним реаліям та стає інструментом створення нової системи управління. З іншої – соціальні фактори, які сприяють підвищеній вимогливості громадськості до діяльності урядових структур; перекладання на уряд вирішення зростаючих суспільних проблем. Відбуваються процеси, які характеризуються високим ступенем частоти контактів уряду та громадськості. Мережевий підхід до публічного управління зумовлюється такими факторами, як складністю взаємовідносин між різними соціальними групами, високим рівнем суспільних потреб та очікувань, значним зниженням рівня довіри населення центральним органам державної влади. Вважається, що у жодній системі взаємовідносин так не зближується урядові структури з громадськими та бізнес організаціями, як це має місце у мережах.

Поняття «політична мережа» у політичній науці та державному управлінні є чи не єдиним місцем концентрації згод науковців, незалежно від того інституційні чи ціннісно-моральні позиції вони відстоюють. За основу береться розуміння принципів внутрішньої будови та складових елементів мережі, таких як: політичні актори, політичні інтереси, владні відносини, колективні дії, сумісні позиції. Теорія політичних мереж формувалася як раз у той період, коли сильні позиції займали новий менеджмент, теорія ринку та системні підходи до аналізу управління. Щоб отримати право на існування, теорія мереж мала продемонструвати, що вона несе якісно нове розуміння політичних процесів, а самі мережі представляють нову модель управління. Звідси постійне підкреслення в аналізі політичних мереж значення публічної складової, акцентування на свідомих взаємодіях акторів у виробленні та реалізації політичних рішень, домінування спільного інтересу над приватним.

Ще у другій половині 50-х років ХХ ст. американський учений Дж. Фріман, досить близько підійшов до того, щоб окреслити політичну мережу. Так, досліджуючи політичні процеси, зокрема процеси прийняття державних та управлінських рішень, він указує на існування певних управлінських субсистем, представлених взаємодією бюрократії, урядовців та зацікавлених груп. Сам же мережевий аналіз публічної політики та державного управління, як метод дослідження відбувся набагато пізніше і пов'язаний з іменами таких дослідників, як Д. Марш, Р. Родс, Ф. Шарпф, П. Кеніс, Л. О'Туул. Основними їх науковими переконаннями стало розуміння того, що сучасні суспільства характеризуються функціональною диференціацією і частковою автономністю суспільних підсистем. Приватні актори розпоряджаються важливими ресурсами та відповідно все частіше залучаються до встановлення формування державної політики та мають можливості впливати на процеси управління через мережевий механізм.

У наукових роботах про політичні мережі досліджуються питання відносин між групами інтересів та державою. У публічній політиці наукове поняття «група інтересів» охоплює реальність, яку надзвичайно важко визначити. У широкому значенні цього поняття (на відміну від його вузького значення як певної організації, яка спеціально створюється для того, щоб впливати на політичну владу задля реалізації власних інтересів), «група інтересів» означає певну сутність, що представляє інтереси якої-небудь частини суспільства у певному соціальному просторі. Така група, як актор, намагається впливати не лише на політичну владу, але також на інші групи чи на громадську думку в цілому. Держава у такому разі акумулює запити, що надходять від груп інтересів, при цьому її адміністративні і політичні структури самі можуть трансформуватися у такі групи [235, с. 174]

Політичні мережі формуються у різних секторах політики сучасної держави і представляють собою комплекс структурних взаємовідносин між політичними інститутами та суспільством. Процес прийняття політичного рішення автор розглядає як фрагментований і розділений на різні «проблемні

мережі» («issue network»), які складаються з значної кількості «активістів» («policy activists»), компетентних у сфері даної публічної політики, а також включають представників груп інтересів, державного апарату, академічних кіл, незалежних експертів. Створення таких мереж пов'язане з проблемами, які торкаються різних акторів, що зв'язані між собою спільними інтересами і спільним розумінням поставлених задач.

Л. В. Сморгунов відзначає, що мережевий підхід змінює розуміння держави як основного агента політики, на противагу ідеї домінуючої ролі держави у виробленні політики, мережа привносить розуміння ролевої рівності держави та її інститутів поряд з іншими політичними акторами у виробництві політичних рішень [265, с. 104]. Держава у концепції політичних мереж втрачає свою відносну незалежність у політиці, так як змушена вступати у взаємодію з іншими агентами політики та обмінюватися з ними своїми ресурсами.

Наприкінці 90-х років різні концепції політичних мереж (Марк Тетчер, Девід Ноук, Франц Уран Паппі, Джері Бродбент) були пов'язані з різними моделями аналізу процесу прийняття політичних рішень. Достатньо відчутним виявився вплив інституційних теорій на обґрунтування концепції політичних мереж. Але, якщо М. Марч і Родс вказують на домінування саме інституційної складової політичних мереж, то Д. Ноук зауважує на значенні для політичній мережі не стільки самих системних акторів, скільки взаємовідносин, які між ними формуються [Цит. за: 265, с. 105]. Можна стверджувати, що в умовах мультимедійного суспільства відбуваються процеси фрагментації влади, публічна політика починає формуватися не лише формальними урядовими структурами, які володіють офіційним політичним статусом, а й рядом неформальних структур. Характер сучасної публічної політики засвідчує й те, що політична влада поступово починає набувати нового змісту, який демонструє сукупність формальних політичних структур (законодавча, виконавча, судова; політичні партії, урядові структури тощо) та сформованих на основі мережевих зв'язків неформальних інститутів (інституту партнерства, інституту патрімоніалізму, тощо – в залежності від ступеню демократичності

суспільства). Політична мережа характеризується не лише взаємозалежностями між включеними організаціями, континуальною взаємодією між учасниками мереж, яка забезпечується обміном ресурсами, узгодженими цілями, а й визначеними «правилами гри», які забезпечують необхідний рівень довіри.

Основні напрацювання науковців засвідчують, що у теорії мереж сформувалися дві наукові школи, які використовують мережевий підхід як методологію дослідження публічних політик. Англосаксонська школа зосереджує увагу на вивченні мережевих взаємодій держави і груп інтересів. Німецька школа розглядає політичні мережі передусім як нову форму державного управління, яка якісно відрізняється від ієрархічної та ринкової.

Ще на початку нинішнього століття достатньо помітними були зміни політичних процесів, які призвели до ускладнення державної політики. Її вироблення почало характеризуватися залученням до прийняття державно-владних рішень різних акторів. Мережа починає відігравати ключову роль в політичній практиці стає свідомо цілеспрямовано впроваджуваною формою організації державного управління.

Створення мережі – процес достатньо довготривалий і, якщо про це ще десять років назад не наважувалися говорити, то зараз є достатньо рекомендацій щодо конструювання мереж.

Налагодити інформаційні потоки та сформування на їх основі сталі канали передачі інформації, розподілити функціональні обов'язки між учасниками мережі у досягненні суспільно значимих цілей, сформувати спільні норми та критерії оцінки ефективності роботи учасників мережі, запустити механізм обміну ресурсами (у тому числі й інтелектуальними), які знаходяться у розпорядженні учасників мережі та сформувати спільні, налагодити систему формальних та неформальних комунікацій – це основні завдання від вирішення яких залежить функціональність мережі.

Особливістю мереж публічної політики є те, що вони представляють модель управління публічними справами, яка пов'язує державу та громадянське суспільство. Сама структура представлена комплексом державних, громадських

організацій, приватних осіб, які мають певний спільний інтерес та формується з метою досягнення згод у процесі обміну ресурсами, якими володіють актори. Незважаючи на можливий нерівномірний розподіл інформаційних ресурсів, учасники свідомо беруть на себе зобов'язання вступити у взаємодію, визнають ресурсну залежність та сповідують культуру консенсусу. Відповідно всі актори є рівними у формуванні спільного рішення (дана проблема в теорії мереж отримала назву «проблема горизонтальної нерівності»). Практично всі дослідники публічних політичних мереж підтримують ідею, що основним для існування мережі є дотримання таких «правил гри», як прагматизм, пріоритетність національних інтересів, прийняття рішень через форум обговорення тощо.

Цікавим є питання створення управлінських мереж. Управлінські мережі потребують поетапного створення:

- перший етап передбачає створення регулюючих систем, в яких державні структури будуть відігравати ключову роль; трансформування бюрократичного апарату у гнучкий механізм з високим рівнем підзвітності; впровадження системи електронного уряду;

- другий етап передбачає формування лояльності до тих організацій, які долучаються до виконання державної місії, означення потенційних способів фінансування некомерційного сектору;

- третій етап включає формування системи інформаційно-комунікаційного забезпечення, яка передбачає збір інформації з мінімальними фінансовими витратами, широке її розповсюдження в режимі on-line;

- четвертий етап – це передача суб'єктам мережі права приймати рішення у вирішенні тих чи інших задач.

Найбільшим відображенням принципів публічного управління є модель – мережевий уряд (Networked Government), який є ініціатором формування публічно-приватної мережі (Public-Private Networks) та здійснює управління мережею (Government by Network). До основних характеристик мережевого уряду відносяться здатність приймати інноваційні рішення та швидко

встановлювати нові контакти, здійснювати селективний відбір учасників мережі; здатність до стратегічного мислення та гнучкість. Публічно-приватна система є частиною мережі з надання публічних послуг та відображає нові форми управлінської діяльності у сферах перетинання суспільно значимих потреб та інтересів. Публічно-приватна мережа, яка формується для забезпечення ефективності управління. Її особливістю є те, що вона, по-перше, формується, як правило, на договірній основі з приватними та некомерційними організаціями. По-друге, уряд завжди виступає ініціатором створення мережі. По-третє, уряд може бути обмеженим у фінансових можливостях, але повинен мати достатній вплив, щоб координувати та узгоджувати дії учасників мережі, повинен надавати послуги та сприяти створенню належних умов для виконання іншими суб'єктами завдань, відповідно до цілей публічної політики.

За такої моделі уряд обов'язково здійснює функції управління мережею, через організацію процесу координування та узгодження дій між основними учасниками мережі. Хоча тут варто відзначити, що управління публічними мережами – питання достатньо дискусійне серед науковців. Публічні політичні мережі є самоорганізованими та достатньо фрагментованими утвореннями, відслідкувати їх організаційну будову, як правило, практично не можливо. Коли мова йде про управління, маються на увазі політичні мережі, пов'язані із реалізацією політики та надання послуг, де уряд відіграє ключову роль. Неспроможність уряду зрозуміти природу певної політичної мережі та виявити головних акторів, може призвести до невдач реалізації політики.

Мережева структура проявляє себе досить нерівномірно і відсутня у тих сферах, які потребують швидкості прийняття рішень та підпорядкування єдиній волі (наприклад, силові структури). Між тим мережі активно формуються у галузевих секторах. Найчастіше це зумовлено такими факторами, як: існування галузевої системи державних і недержавних утворень, гостре відчуття ресурсної залежності, наявність спільного інтересу.

Відкритим залишається питання принципів просторово-територіального розгортання політичних мереж. Якщо теоретики схиляються тієї точки зору,

що територіальний фактор (виокремлення місцевого, регіонального, національного, наднаціонального рівнів) не є визначальним для формування таких мереж, то практика показує, що на початковому етапі формування мережевої системи управління, основним є рівень місцевого самоврядування. Такі тенденції є наявними і в Україні, проблеми з реалізацією програми створення е-уряду, спонукають представників місцевого самоврядування об'єднуватися за мережевим принципом.

До основних задач таких мереж відноситься виявлення та розповсюдження найкращих практик у всьому діапазоні задач, які ставляться перед органами місцевої влади та реалізація принципу субсидіарності, шляхом зняття з держави функцій з надання тих публічних послуг, які можуть надаватися на місцевому рівні, шляхом розширення прав і можливостей органів місцевого самоврядування.

Важливо, знову ж таки, акцентувати увагу на тому, що в теорії політичних мереж конструюються взаємовідносини не стільки між державою і громадянським суспільством, як інституційними утвореннями та системними акторами, скільки між державними управлінськими структурами, громадськими некомерційними організаціями, приватними фірмами та бізнес-асоціаціями. Таким чином публічні мережі управління включають адміністративні структури та структури, які залучені до створення нового публічного порядку формування та реалізації державної політики. Такі мережі можуть бути як формальними, так і неформальними; міжгалузевими, міжурядовими; національними, локальними (регіональними, місцевими). Х. Брайнтон та М. Прован класифікують мережі публічного управління за такими типами:

– мережі поширення інформації. Основним завданням такої мережі – прийняття адекватних рішень через покращення комунікаційних контактів та співробітництво;

– мережі з надання послуг. Завданням такої мережі є досягти максимального задоволення потреб громадян у тих сферах, де уряд немає достатніх ресурсів, щоб надавати такі послуги;

– мережі з вирішення проблем. Завданням такої мережі є вирішення проблем пов'язаних з надзвичайними ситуаціями;

– мережі соціального капіталу. Завданням є накопичення соціального капіталу через реалізацію таких соціальних проектів як, наприклад, боротьба з наркоманією [265, с. 106].

Досить часто управління через мережі переслідує також мету скорочення бюджетних витрат та перекладення надання деяких послуг на інших акторів. Перехід від системи розподілу державних ресурсів, до системи обміну ресурсами між учасниками мережі робить дану модель управління досить привабливою. Між тим американська практика та практика створення урядових мереж у Великобританії, показала, що впровадження мережевої системи управління, де в якості цілі політики переслідуються конкретна задача або вирішення конкретної проблеми, робить мережу досить фінансово затратною, неефективною та нетривалою, так як не досягається ефект мережі як самоорганізуючої системи.

Мережеве управління скоріше відповідає принципам «good governance». Мережеві структури найкраще адаптуються у суспільствах з достатнім рівнем політичної культури та розвинутими ринковими відносинами, де визрівають об'єктивні потреби у такій трансформації, а саме: необхідність доповнення бюрократичних процедур гнучкою системою управління; необхідність формування бюрократичних програм на основі соціальних ініціатив; необхідність переходу від бюрократичних рішень до формування ринку рішень. Дослідники відзначають, що уряд, хоч і надалі продовжує нести відповідальність за прийняті рішення, проте й інші гравці, які й складають мережу, відчувають власну причетність до розробки політики. Саме розподіл відповідальності спонукає акторів діяти солідарно та вести пошук оптимальних рішень.

Одними з основних передумов переходу на мережевий принцип управління є здатність до стратегічного бачення цілей політики урядом,

здатність пропонувати оптимальні тактичні дії акторам та визначати їх ролі в мережі.

Важливою умовою реалізації ефективного мережевого управління є: зняття обмежень стосовно доступу до урядової інформації; накопичення знання та можливість його використання всіма учасниками мережі; дотримання правил та готовність нести відповідальність за результати. Така структура полегшує координацію і являється відносно дієвою. Не останню роль в ефективності мережі відіграють механізми фінансового контролю, здійснювані державою, які повинні бути прямими, а не фрагментованими та опосередкованими. Як необхідні, але недостатні умови ефективності мережі, визначаються ресурси та фактор загальної стабільності. Фінансові, організаційні, інформаційні ресурси, влада та легітимність визначають місце акторів у мережі та стратегії, що вони використовують у досягненні цілей. Безперечно внутрішня забезпеченість ресурсами, робить мережу потенційно ефективною, але й їх обмеженість ще не означає потенційну неефективність, так як цінними є ресурси не самі по собі, а їх обмін.

При відсутності загальноприйнятого критерію оцінки мережі, встановлюються такі рівні оцінювання:

– оцінка на рівні співтовариств. На цьому рівні мережі повинні оцінюватися у відповідності до внеску щодо задоволення інтересів членів співтовариства у межах якого створювалася мережа;

– оцінка на рівні мережі. Основним показником є стійкість самої мережі – наявність сталої групи агентів та наявність широких вільних та неофіційних зв'язків;

– оцінка на організаційному рівні – накопичення внутрішнього капіталу, яке посилює у агентів мережі відчуття необхідності підтримки саме такої форми взаємодії.

Загальноприйнятим є твердження, що наслідком процесу глобалізації стане перетворення людства на єдину структурно-функціональну систему. Ознакою системи є організація за принципом ієрархії, для якого притаманне

забезпечення життєдіяльності системоутворюючих елементів та блоків за допомогою інших елементів та блоків. Щодо сучасного світу, то не викликає сумніву очевидна нерівність між високорозвиненими країнами Заходу та іншими країнами. Отже, спостерігаємо, з одного боку, інформаційне суспільство, де все більше влади має так звана «датакратія», тобто люди або інституції, які володіють великим масивом інформації (інакше кажучи, інформаційною владою), та інші суспільства, які в більшій чи меншій мірі відстають від розвинених країн.

Глобальні закономірності і тенденції інформаційного суспільства, що зараз формується, визначаються переважно інтересами та можливостями країн так званого „золотого мільярда” і впливають на життя інших країн. Нинішня ієрархічна система базується на гегемонії Заходу у різних сферах: інформаційній, валютно-фінансовій, військово-політичній.

На різних етапах свого розвитку людська цивілізація породжувала різні системи цінностей та власні міфи. Сьогодні це роблять мас-медіа, кіно, масова література. Ці компоненти корелюють одне з одним та утворюють системну картину світу. Кожна країна у всі часи мала власні соціально-ціннісні системи, які визначають подальший її розвиток, в тій чи іншій мірі гарантують її самозбереження. Такі системи утворюють віртуальний простір, тобто сукупність соціальних, культурних, ціннісних чинників, котрі можуть суттєво впливати на реальність: створювати її, підтримувати, а можуть і руйнувати. Віртуальний простір може бути рушійною силою змін у соціальній системі. Якщо цей простір не може задовольняти вимог, що висувуються суспільством, то настає так звана „втома” віртуальної системи, і цей процес призводить до змін у ній.

Серед можливостей подальшого розвитку системи окреслюються такі: 1) руйнація системи та її заміна новим варіантом віртуальності; 2) збереження старої системи шляхом її трансформації; 3) повне відмежування від старих політичних гравців та старої віртуальності; 4) ритуалізація старого віртуального простору, яка є реакцією на його вичерпаність.

Головним конфліктом та рушійною силою процесу глобалізації є антогонізм між штучним (і, в першу чергу, в інформаційних суспільствах – віртуальним) та природним компонентами сучасних цивілізацій. Процеси формування віртуального простору інформаційних суспільств відбуваються так швидко в історичному плані, а трансформації такого простору та його впливу на життя окремих країн у добу глобалізації є настільки непередбачуваними з точки зору сучасного знання людства, що перед ним постало завдання створення нового світобачення на основі синергетичної інтеграції релігії, науки та культури.

Межа ХХ-ХХІ століть характеризується новими політичними, економічними, культурними процесами і тенденціями, які поступово набули глобальних масштабів. Можемо спостерігати складні реалії сучасного світу з його непередбачуваною політичною динамікою та економічними і соціальними трансформаціями. Нинішні глобальні трансформації значно мірою зумовлені тим, що людство вступає в інформаційну еру, якій притаманні складні процеси комунікаційної революції, інформаційних та психологічних війн, що суттєво впливають на встановлення світового порядку.

У глобальних медіа-імперіях акумулюється величезна економічна влада, яка починає впливати на соціальне та політичне життя окремих країн і регіонів, на міжнародні відносини, міжнародну політику. Вже можна говорити про специфічні форми існування мас-медіа і міжнародних відносин – це медіа-дипломатія і віртуальна дипломатія та мережова дипломатія.

Отже, стратегії трансформацій віртуального простору за цією ознакою можемо поділити на: цивілізаційно-орієнтовані; культурно-орієнтовані; релігійно-орієнтовані; політично-орієнтовані; мотиваційно-орієнтовані; когнітивно-орієнтовані, вузькоіндивідуально-орієнтовані [134, с. 100]

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій призводить до трансформації багатьох напрямків життєдіяльності людини: політичної, економічної, соціальної, культурної та інших сфер. Перетворення торкнулися і

засобів масової інформації. Традиційні ЗМІ поступово доповнюються або навіть замінюються новими мережевими медіа-ресурсами.

Загальновідомо, що ЗМІ – це частина політичної системи, окремий політичний інститут, який має унікальну властивість впливати на людей і маніпулювати громадською думкою, а також система взаємопов'язаних елементів, котрі пронизують суспільство і можуть відображати інтереси і держави, і партій, і окремих колективів. Цим визначенням можна охарактеризувати і мережеві ЗМІ, але їх особливість полягає у тому, що інформація розповсюджується не традиційними каналами, а за допомогою мережових мультимедійних технологій.

Більшість вчених аналізують інтернет-ЗМІ у наступних ракурсах: особливості розповсюдження інформації, переваги та недоліки порівняно з традиційними ЗМІ, взаємозалежність інтернет-ЗМІ та преси, радіо, телебачення традиційного типу.

Під мережевим засобом масової інформації розуміється сукупність інформаційних повідомлень та матеріалів, які розміщуються в електронній формі в Інтернеті або інших мережах, періодично оновлюються та призначаються для невизначеного кола осіб [271]. Вони схильні до оновлення інформації практично у режимі онлайн, тому з ними за оперативністю наданої інформації не може конкурувати жодний представник традиційних засобів масової інформації [271].

Нові медіа та Інтернет у політичній комунікації приймають на себе багато напрямків традиційних ЗМІ, в тому числі успішно здійснюють функції агітації, пропаганди й організації. Інтернет як комунікативний майданчик та простір, де існують медіа-продукти, може замінити традиційні ЗМІ. Він виконує комунікаційну, інформаційну, мобілізаційну, партисипаційну, інтеграційну і навіть рекреаційну функції.

Традиційні ЗМІ опановують інтернет-простір з метою збереження старої та створення нової аудиторії, тому вони не завжди бувають правдивими і часто виявляються «кривим дзеркалом життя» [201, с. 248]. Використання

традиційними ЗМІ мережевих технологій для поширення інформації та розвиток самостійних інтернет-видань створюють умови для безпрецедентного плюралізму думок та свободи слова, тому в українських умовах Інтернет є серйозною альтернативою офіційним джерелам інформації, які, як правило, контролюються з боку держави [201, с. 249].

Із народженням нового виду засобів масової інформації виникає і новий напрямок журналістики – інтернет-журналістика. Феномен журналістики у стилі онлайн, що виник на межі ХХ-ХХІ ст., отримав широке визнання у відповідній літературі. Вважається, що «інтернет-журналістика – це особливий різновид журналістики, при якому первинним та основним полем поширення інформації є глобальна мережа Інтернет» [201, с. 249].

Як свідчить практика, мережеві та друковані ЗМІ дійсно активно взаємодіють між собою. Пояснюється це тим, що журналісти мережевих засобів масової інформації – здебільшого представники традиційних ЗМІ, які або працювали у друкованих виданнях, або й досі працюють там. Інтернет і зокрема мережева преса слугують професійним журналістам одним із головних джерел оперативної інформації. Взаємозалежність традиційних та мережевих ЗМІ пояснюється ще й тим, що традиційні журнали та газети часто висвітлюють актуальні проблеми віртуального життя, а інтернет-видання надають інформацію про проблеми суспільства, культури тощо, які ніяк не стосуються віртуальної реальності.

Зазначені переваги сприяють активному розвитку мережевих засобів масової інформації, онлайн-версій традиційних ЗМІ, а також до того, що у медійному просторі все більшу роль починають відігравати новини та сюжети із кіберпростору. Можна з упевненістю сказати, що на сьогодні Інтернет є найбільш оперативним медіа-ресурсом. У той же час висока оперативність мережевих ЗМІ може призвести до ненавмисних перекручувань інформації, яка передається [201, с. 250].

Інтернет-ЗМІ можна поділити на три основні групи: оригінальні ЗМІ, клони та гібриди, котрі відрізняються між собою у питанні інформаційних

підходів (характері оновлення новин та їх упаковки, маркетингових стратегій тощо) та у питанні використання інтернет-технологій (інтерактивних можливостей, гіпертекстових посилань тощо). Клони, як правило, повністю копіюють друковані видання у структурі, наборі рубрик, текстових форматах, а публікуються частіше за все або одномоментно, або із деяким запізненням. Гібриди (модифіковані онлайн-версії традиційних видань) виходять у вигляді електронного варіанту конкретного друкованого видання зі своїм власним режимом роботи та форматом. Матеріали у гібридних інтернет-ЗМІ часто наповнюються гіпертекстовими посиланнями на інші інтернет-ресурси, що дозволяє значно розширити інформаційне поле. Оригінальні інтернет-видання не мають друкованих аналогів і характеризуються наступними якостями: публікація матеріалів у режимі нон-стоп; посилання на інші джерела; вільний доступ до архівів; інтерактивна взаємодія з читачами тощо [201, с. 251].

Можна виділити й інші типи інтернет-ЗМІ, до яких належать суто мережеві видання (які виходять лише в Інтернет) та мережеві версії традиційних офлайнових ЗМІ. Крім цього Інтернет-ЗМІ поділяються за типом свого змісту на новинні, коментарійні, змішані; за приналежністю – на державні, медійні, незалежні, ЗМІ, які належать політичним групам або бізнес-структурам.

Одним із синтезованих ЗМІ спеціалісти вважають інтернет-радіо, оскільки воно об'єднує у собі риси радіо, як аудіального ЗМІ, та Інтернету з його візуальними можливостями. Можна припустити, що цей синтезований засіб масової інформації набув нових якостей і став розвиватися за своїми законами, що дозволило багатьом дослідникам визначити його як новий різновид ЗМІ. Сьогодні радіо в Інтернеті можна розділити на дві основні групи, які мають принципові відмінності: мережеві радіостанції, які не мають аналогу офлайн, і версійні сайти традиційних радіостанцій.

Інтернет-телебачення – це спеціальні сайти, які виконують основне завдання – поширення суспільно значущої масової інформації переважно

аудіовізуального типу, яке здійснюється через відеофайли або файли перегляду передач у реальному часі.

Класифікація Інтернет-ЗМІ може здійснюватися за різними критеріями. Відповідно, типів мережевих засобів масової інформації існує досить велика кількість, які потребують більш ретельного вивчення. Серед перспектив подальших розвідок можна виділити такі: детальний опис кожного типу Інтернет-ЗМІ та аналіз їх функціонування в умовах трансформації українського суспільства [201, с. 252].

Мережі публічної політики змінюють суть поняття ефективності управління. Ефективність мереж публічної політики часто оцінюється за якістю задоволення суспільних потреб, до яких долучають такі параметри як транзакційні витрати, тобто ті затрати, які були спрямовані на підтримку координації учасників мережі чи витрати, які супроводжують агентів взаємодії (витрати збору та обробки інформації; витрати проведення переговорів та прийняття рішення, витрати контролю тощо).

Висновки до четвертого розділу

Таким чином, підбиваючи підсумки аналізу ролі політичного вибору у процесі прийняття політичних рішень, визначення особливостей раціонального вибору у інформаційну добу та трансформацій політичного вибору у процесі переходу до мережевої організації політичного простору можна зробити наступні висновки.

По-перше, визначення місця та ролі політичного вибору у структурі політичного рішення залежить від вибору політичного курсу, встановлення пріоритетів політичного розвитку, оцінки наслідків та результатів альтернативних політичних рішень, врахування передбачуваних елементів політичного рішення, вироблення гіпотез щодо невідомих елементів та наслідків рішення, які можуть проявитись після його прийняття.

По-друге, узагальнення концепцій політичних мереж у теорії публічної політики та управління дає підстави виокремити два основних напрями, які вказують на предметне розмежування, що має місце при аналізі поняття «політична мережа»: мережі прийняття політичних рішень та мережі політики. Перші – розкривають відносини між управлінськими, громадськими та бізнес структурами та охоплюють взаємодію таких акторів політики, як парламентські партії урядових міністрів, асоціацій бізнесу, профспілок, професійних спільнот, груп суспільних інтересів. Другі – це мережі надання публічних послуг. Ці мережі відображають нові форми управлінської діяльності у сфері задоволення публічних потреб та інтересів.

ВИСНОВКИ

У сучасному світі, під впливом глобалізаційних процесів набувають нового змісту фундаментальні засади політичної взаємодії, такі як політичний вибір, політична суб'єктність, суверенітет, правові норми, інститути тощо. Водночас, демократія та ринкова економіка залишаються найбільш ефективними соціально-політичними системами. Намагання прийняти виклики постсучасності з боку демократичних інститутів ілюструється такими концепціями, як «урядування» (governance), глокалізація, медіатизація.

Формування простору політичного вибору, механізмів раціонального прийняття політичних рішень у демократичних країнах залежить від взаємодії інституцій влади та громадянського суспільства.

Трансформації посткомуністичних країн, які покликані знайти адекватні відповіді на виклики постіндустріального, інформаційного суспільства, що стає реальністю у країнах консолідованої демократії та визначає політичну перспективу у світовому масштабі. Можна стверджувати, що реалізація демократичного переходу неможлива без заміни традиційних засобів адміністрування та державного управління, що спираються на правила і авторитет влади, який підкріплено потенціалом здійснення насильницьких дій (М. Вебер) на «м'які» форми реалізації, що використовують інформацію, комунікативні механізми взаємодії та конкуренцію державних послуг.

Одним із нових напрямків економічних досліджень виступає теорія суспільного вибору, яка виходить з передумови, що методи аналізу ринкової поведінки індивіда універсальні. Їх можна застосувати до будь-якої зі сфер, де людина повинна зробити вибір. Саме тому, економічні дослідження, послідовно використовуючи принципи класичного лібералізму і методи мікроекономічного аналізу, активно втрутились у політичне, соціальне та правове поле аналізу. Таке втручання отримало назву «економічного імперіалізму»: критикуючи державне регулювання, представники теорії суспільного вибору зробили

об'єктом аналізу не вплив кредитно-грошових і фінансових заходів на економіку, а сам процес прийняття урядових рішень.

Основна передумова економічної теорії суспільного вибору полягає в тому, що люди діють у політичній сфері, реалізуючи особисті інтереси, і що немає непереборної межі між бізнесом і політикою. Ця теорія послідовно викриває міф про державу, у якої немає ніяких інших цілей, крім турботи про суспільні інтереси. Таким чином, теорія суспільного вибору вивчає різні способи і методи, за допомогою яких індивіди використовують урядові установи у своїх власних інтересах.

Демократичне урядування неможливе без вільного, раціонального вибору громадян, які визначають напрямки та темп перетворень. Демократичний вибір у процесі взаємодії влади та громадян виступає дієвим механізмом політичного контролю, підвищення ефективності діяльності оргнаів державної влади.

Разом із тим вибір оптимальної моделі взаємодії влади та суспільства обумовлений такими чинниками сучасного політичного процесу, як:

- маркетизація (заміна традиційних бюрократичних командно-адміністративних механізмів ринковими);
- орієнтація держави на надання послуг, орієнтованих на споживача та створення умов для вибору послуг;
- децентралізація управління, наближення центру прийняття рішень до громади;
- підвищення відповідальності за результати урядування, оцінка ефективності уряду результатами для безпосереднього споживача державних послуг.

Процес формування політичного вибору, пройшовши ряд історичних етапів, сьогодні обумовлений наступними факторами.

По-перше, політичний фактор, який полягає у необхідності створення демократичних політичних інститутів, становленні громадянського суспільства, модернізації економіки.

По-друге, соціальний фактор. Усі країни вирішують серйозні соціальні проблеми, що виникають при переході від індустріального суспільства до інформаційного.

По-третє, економічний чинник, важливість якого обумовлена економічною кризою, проблемами світової фінансової системи.

По-четверте, інституційний фактор: національні уряди стають частиною глобальної економіки і глобальної політичної системи та вимушені конкурувати з глобальними політичними та економічними акторами. При цьому збільшується вплив і значення неурядових організацій.

Таким чином, виникає нова конструкція, за якої політична і розпорядча влада все більше концентрується на глобальному (наднаціональному) та локальному (регіональному) рівнях.

У теоретичних підходах щодо аналізу політичного вибору на зміну теорії раціонального вибору, з її положеннями «економічного егоїзму», приходять теорія суспільного вибору (Дж. Бюкенен, М. Олсон та ін.), де одним із головних положень виступає орієнтованість політичних акторів на стратегічну взаємодію.

Це актуалізує необхідність відтворення класичних політологічних доктрин та підходів до розуміння сутності політичного вибору з метою кращого розуміння сучасної політичної структури та передбачення майбутніх трансформацій політичної взаємодії, ролі та функцій політичного вибору.

Феномен електорального вибору передбачає спеціально організовану ситуацію, певні визначені умови, коли суб'єкт робить вибір із запропонованих організаторами виборів альтернатив (кандидатів та партій). Структура готовності до здійснення свідомого політичного вибору охоплює три компоненти: когнітивний (усвідомлення об'єкта), афективний (емоційна оцінка об'єкта) і поведінковий (послідовна поведінка щодо об'єкта).

На етапі формування альтернатив вирішення суспільної проблеми важливим є вибір мети рішення та відбір необхідної для прийняття рішення інформації. Одна із вимог до ефективного політичного рішення – його

своєчасність, тобто вибір оптимального часу для прийняття рішення. На етапі безпосереднього прийняття (ухвалення) політичного рішення основним елементом виступає вибір однієї із наявних альтернатив. Тут розглядаються максималістська, нейтральна та мінімально можлива альтернативи. На вибір альтернативи впливають такі технологічні детермінанти, як директивність, адресність, законність, наявність ресурсів для реалізації, логічність, можливість контролю. Після реалізації рішення необхідно обрати напрямки модифікації політики.

Таким чином, на всіх етапах формування, прийняття та реалізації політичного рішення визначальна роль належить процедурам політичного вибору.

Механізм впливу комунікативних процесів на здійснення електорального вибору складається з таких етапів, як формування в індивіда стану готовності до дії або сприймати інформацію певним чином, пошук додаткової інформації про соціально-політичну ситуацію, ситуацію виборчих перегонів, про окремих політиків чи кандидатів, політичні партії і сили, прийняття рішення, перевірка прийнятих рішень на вірогідність і можливість реалізації у конкретній соціально-політичній ситуації.

В основі формування оціночного ставлення до електорального процесу, до альтернатив електорального вибору знаходяться комунікативні процеси, які визначають особливості сприйняття, обробки інформації, приймання електорального рішення тощо. При цьому певні політичні вподобання починають формуватися задовго до початку виборчої кампанії.

Одним із визначальних чинників, які обумовлюють сутність та характеристики політичного вибору на даному етапі розвитку, виступає експансія технологічного функціонування, яке утворює нові стандарти, а також уніфікує та систематизує процес політичного вибору, політичну взаємодію в цілому.

Вплив технологічного удосконалення засобів передачі та отримання інформації найбільше відчутний у політичних комунікаціях, які стають більш

динамічними, глобальними, відкривають нові можливості інтерактивного спілкування за допомогою інтеграції та передачі текстової та аудіовізуальної інформації. Безумовно, це позитивно впливає на процес політичного вибору. Проте, з іншого боку, ці можливості не завжди реалізуються, а комунікація (зокрема, політична) не стає більш змістовною.

Можна стверджувати, що сучасний політичний процес характеризується найвищим темпом політичних змін, які часто випереджають формування загальноновизнаних (що принципово важливо з точки зору демократичного розвитку), ефективних механізмів для оптимальної взаємодії та дії суб'єктів, політичних акторів і учасників в умовах становлення інформаційного суспільства та глобалізації.

Повною мірою це стосується процесу політичного вибору: його умови мінливі, правила політичної боротьби швидко змінюються через зростання обсягу інформації, а вплив зовнішнього (міжнародного) середовища зростає.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абельс Х. Интеракция, идентификация, презентация. Введение в интерпретативную социологию / Х. Абельс. – СПб.: Алетейя, 1999. – 272 с.
2. Адорно Т. Исследование авторитарной личности / Т. Адорно. – М.: Академия исследований культуры. 2001. – 416 с.
3. Акрамова А. Т. Учение И. Берлина о политической свободе, либерализме и плюрализме: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / А. Т. Акрамова; Башкирский гос. ун-та. – Уфа, 2009. – 23 с.
4. Алексеева Т. А. Личность и политика в переходный период: проблемы легитимности власти / Т. А. Алексеева // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 58-65.
5. Алексеева Т. А. Современные политические теории / Т. А. Алексеева. – М.: РОССПЭН, 2000. – 479 с.
6. Алескеров Ф. Выборы. Голосование. Партии / [Ф. Алескеров, П. Ортешук]. – М.: Академия, 1995. – 208 с.
7. Алексеенко І. В. Національні держави в умовах глобалізації світу (політичні і правові аспекти): [Монографія] / І. В. Алексеенко. – К.: Ніжин: ТОВ «В-во «Аспект-Поліграф», 2006. – 360 с.
8. Алмонд Г. А. Политическая наука: история дисциплины / Г. А. Алмонд // Политическая наука: новые направления; под ред. Р. Гудина и Х. Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 69-104.
9. Амелин В. Выборы – институт свободы или инструмент подавления? / В. Амелин // Избирательные технологии и избирательное искусство. – М., 2001. – С. 25-37.
10. Андреев С. С. Политическое сознание и политическое поведение / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – 1993. – № 8. – С. 36-38.
11. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 288 с.

12. Андрианов М. С. Эмоциональная составляющая политической культуры (На примере анализа цветовосприятия школьниками образов политических деятелей) / М. С. Андрианов // Политические исследования. – 1997. – № 2. – С. 106-117.
13. Анохина Н. В. Методология построения объяснительных и прогнозных моделей исхода выборов в России / Н. В. Анохина // Принципы и практика политических исследований. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 209-218.
14. Ансель Кріс Мережевий інституціоналізм [Електронний ресурс] // Oxford Handbook of Political Institutions; пер. [Андрусів В.](#) – Р. 75-89. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost35229>
15. Антанович Н. Ганс Моргентау: реалистическая теория международной политики [Электронный ресурс] / Н. Антанович, Е. Достанко // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2000. – № 1. – Цифровая библиотека по философии : [сайт]. – Режим доступа: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001087/st000.shtml>
16. Арендт Х. Массы и тоталитаризм / Х. Арендт // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 24-31.
17. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; пер. с француз. – М.: Текст, 1993. – 262 с.
18. Аронсон Э. Р. Эпоха пропаганды: механизмы убеждения повседневное использование и злоупотребление / Э. Аронсон, Э.Р. Пратканис. – Спб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 384 с.
19. Артемов Г. Мотивация электорального выбора [Электронный ресурс] / Г. Артемов // Политический анализ. Доклады Центра эмпирических политических исследований СПбГУ. – СПб.: Из-во С.-Петербургского университета, 2000. – Вып. 1. – Режим доступа: <http://library.sociology.kharkov.ua/books/politanaliz/content.html>
20. Аткинсон Э. Б. Лекции по экономической теории государственного сектора / Э. Б. Аткинсон., Дж. Э. Стиглиц. – Москва: Аспект-пресс, 2000. – 248 с.

21. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность / М. Н. Афанасьев – М.: Центр конституционных исследований МОНФ, 1997. – 301 с.
22. Ахременко А. С. Пространственное моделирование электорального выбора: развитие, современные проблемы и перспективы / А. С. Ахременко // Политические исследования. – 2007. – № 1. – С. 153-167.
23. Бабкіна О. В. Політологія: [підручник] / О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
24. Байме К. Політичні теорії сучасності / К. Байме; пер. з нім. М. Култаєвої, М. Бойченка. – К.: Стилос, 2008. – 396 с.
25. Балабан Р. В. Теорія виборчої системи / Р. В. Балабан. – К., 2007. – 112 с.
26. Балакирева Н. Ю. Информационное пространство политики современной России: формирование сетевой организации: [монография] / Н. Ю. Балакирева. – Орел : Изд-во ОРГАС, 2006. – 227 с
27. Балашова А. Н. Технология избирательной кампании в западной политической науке / А. Н. Балашова // Вестник Московского университета. Сер. 12. Политические науки. – 2000. – № 2. – С. 62-79.
28. Балл Г. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки / Г. Балл // Соціальна психологія. – 2005. – № 1 (9). – С. 3-13.
29. Бальцерович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох / Л. Бальцерович. – М.: Наука/Урао, 1999. – 352 с.
30. Барсукова С. Ю. Вынужденное доверие сетевого мира / С. Ю. Барсукова // Политические исследования. – 2001. – № 2. – С. 52-61.
31. Баскакова Ю. М. Моделирование политической реальности: количественные аспекты: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Баскакова Юлия Михайловна. – Саратов, 2006. – 18 с.
32. Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал – 1994. – № 4. – С. 69-81.

33. Башкирова Е. И. Трансформация ценностей российского общества / Е. И. Башкирова // Политические исследования. – 2000. – № 6. – С. 51-65.
34. Бебик В. Політологія: наука і навчальна дисципліна: [підручник] / В. М. Бебик. – К.: Каравела, 2009. – 496 с.
35. Безносков М. А. Сучасні трансформаційні процеси (порівняльний соціологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / М. А. Безносков; Харк. держ. ун-т. – Х., 1999. – 17 с.
36. Бекешкіна І. Е. Становлення електоральної соціології в Україні та традиція вивчення виборчої поведінки у країнах розвинутої демократії / І. Е. Бекешкіна // Вестник Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина; серия «Социологические исследования современного общества: методология, теория, методы». – 2000. – № 492. – С. 48-53.
37. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории / Г. С. Беккер. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 672 с.
38. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман; пер. с англ. Е. Руткевич; Моск. филос. фонд. – М.: Academia-Центр; Медиум, 1995. – 323 с.
39. Бианки В. А. Практика и психология регионального партстроительства / В. А. Бианки, А. И. Серавин. – СПб.: «Копи-Парк», 2006. – 148 с.
40. Білоусов С. А. Об'єктивна основа і суб'єктивні фактори електорального вибору населення в умовах суспільства, що трансформується (на матеріалах Південно-Східного регіону України): автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / С. А. Білоусов ; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 19 с.
41. Бляхер Л. Е. Властные игры в кризисном социуме: преобразование российской институциональной структуры / Л. Е. Бляхер // Политические исследования. – 2003. – № 1. – С. 63-73

42. Богдановская И. Ю. «Электронное государство» / И. Ю. Богдановская // *Общественные науки и современность*. – 2004. – № 6. – С. 105-111.
43. Богуславська К. О. Мережевий підхід у дослідженні зв'язків політичних акторів: автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / Богуславська Катерина Олександрівна ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2008. – 16 с.
44. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: [монографія] / М. А. Бойчук. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.
45. Болтански Л. Социология критической способности / Л. Болтански, Л. Тевено // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2000. – Т. 3. – № 3. – С. 66-83.
46. Бугаєв С. Право національних меншин на політичне представництво: актуальні проблеми забезпечення в Україні / С. Бугаєв // *Вибори та Демократія*. – 2005. – № 1 (3). – С. 68-73.
47. Булкина И. В. Проблема политического управления в концепции Гарольда Д. Лассуэла / И. В. Булкина // *Человек, сообщество, управление*. – Краснодар, Кубанский университет, 2000. – № 3-4. – С. 71-87.
48. Бунь В. Електоральний вибір: суть та основні складові / В. Бунь // *Вісник Львівського університету: філософські науки*. – 2008. – Вип. 11. – С. 192-201.
49. Бурдьє П. Начала / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с.
50. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
51. Бучин М. А. Ресурси виборчої кампанії та особливості їх використання в Україні: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / М. А. Бучин; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2007. – 16 с.
52. Бычков А. А. Обоснование и кризис имперской идеи в XIV веке: Данте Алигьери, Уильям Оккам и Марсилий Падуанский: дис. ... канд. полит. наук:

23.00.01 / Бычков Александр Александрович; Российская Академия Наук
Институт философии. – М., 2008. – 173 с.

53. Бьюкенен Дж. Конституция экономической
политики / Дж. Бьюкенен // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 104-113.

54. Бьюкенен Дж. М. Сочинения. Конституция экономической политики.
Расчет согласия. Границы свободы / Дж. М. Бьюкенен; пер. с англ. / Фонд
экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. М. и др.: Серия: «Нобелев-
ские лауреаты по экономике», Том 1. – М.: Таурис Альфа, 1997. – 560 с.

55. Бьюкенен Дж. Расчет согласия. Логические основания конституционной
экономики / Дж. Бьюкенен, Г. Таллок // Дж. Бьюкенен. Сочинения. – М.: Таурис
Альфа, 1997. – С. 97-186.

56. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. –
808 с.

57. Вебер М. Харизматическое господство / М. Вебер // Социологические
исследования. – 1988. – № 3. – С. 139-147.

58. Вейнгаст Б. Политические институты с позиции концепции
рационального выбора / Б. Вейнгаст // Политическая наука: новые направления.
– М.: Вече, 1999. – С. 181-196.

59. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Д. С. Ковриженка, Лабораторія
законодавчих ініціатив. – К.: ФАДА, ЛТД, 2006. – 156 с.

60. Вибори в Україні: Європейський вимір. – К., 2001. – 72 с.

61. Вибори. Громадянин. Демократія // Основи демократії. [посібник]; за заг.
ред. А. Колодій. – К., 2002. – С. 349-366.

62. Викторова З. С. Сетевой подход как методология исследования процесса
принятия государственных решений: автореф. дис. ... канд. полит. наук:
23.00.01 / З. С. Викторова; Московский государственный университет
им. М. В. Ломоносова. – М., 2009. – 22 с.

63. Вилков А. А. Избирательные технологии: проблема эффективности и
политических последствий / А. А. Вилков // Власть. – 2003. – № 4. – С. 17-19.

64. Вознюк П. Консенсус як принцип сучасної демократії: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / П. Ф. Вознюк; Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 14 с.
65. Вступ до політичної аналітики: [навч. посіб.] / За заг.ред. С. О. Телешуна. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – 220 с.
66. Выборы в посткоммунистических обществах: проблемно-тематический сборник. – М: ИНИОН РАН, 2000. – 184 с.
67. Гавра Д.П. Исследование политических ориентаций / Д. П. Гавра, Н. В. Соколов // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 66-77.
68. Гаврилов, Г. А. Некоторые особенности выборов по многомандатным избирательным округам / Г. А. Гаврилов // Политические исследования. – 2006. – № 4. – С. 102-109.
69. Гавриш С. Парламентаризм на чолі суспільного прогресу / С. Гавриш // Віче. – 2001. – № 7. – С. 3-13.
70. Гантінгтон С. Ф. Зіткнення цивілізацій та межа світу [Електроний ресурс]/ С. Ф. Гантінгтон // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 1998. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/n14texts/hanting.htm>
71. Гашицький О. В. Проблеми імплементації міжнародних стандартів у сфері забезпечення виборчих прав громадян у законодавство України / О. В. Гашицький, І. С. Шапоренко // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – С. 338-352.
72. Гегель Г. В. Ф. Система наук. Часть первая. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель. – СПб. – 2002. – 463 с.
73. Гельман В. Демократия избыточная или недостаточная? (Вновь о природе политической системы современной России) / В. Гельман // Pro et contra. – 1998. – Т. 3. – № 4. – С. 166-172.
74. Гельман В. Я. «Transition» по-русски: Концепции переходного периода // Общественные науки и современность / В. Я. Гельман. – 1997. – № 2. – С. 64-81

75. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В.Я. Гельман // Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 17-25.
76. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 704 с.
77. Гозман Л. Я. Политическая психология / Л. Я. Гозман, Е. Б. Шестопап. – Ростов-на Дону: Феникс, 1996. – 448 с.
78. Голосов Г. В. «Партия власти» и российский институциональный дизайн (теоретический анализ) / Г. В. Голосов, А. В. Лихтенштейн // Политические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6-15.
79. Голосов Г. В. Партийные системы России и стран Восточной Европы: генезис, структура, динамика // Г. В. Голосов. – М.: Весь Мир, 1999. – 152 с.
80. Голосов Г. В. Факторы электорального успеха в одномандатных округах // Первый электоральный цикл в России, 1987-1993 гг. / Г. В. Голосов, Ю. Д. Шевченко. – М.: Весь мир, 2000. – С. 130-151
81. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д. В. Гончаров. – М., 1997. – 206 с.
82. Гончарук Т. З історії виборчого руху галицьких українців на рубежі XIX-XX ст. / Т. Гончарук // Нова Політика. – 1998. – № 1. – С. 25-27.
83. Горбатенко В. Постмодерн і трансформаційні цінності людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 3-13.
84. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. – К.: Генеза, 2006. – 395 с.
85. Городецкий А. Об основах институциональной трансформации (теоретический аспект) / А. Городецкий // Вопросы экономики. – 2000. – № 10. – С. 118-123.
86. Гостев С. Л. Общественно-политические организации радикально-националистического толка: их электорат и роль в современном политическом процессе / С. Л. Гостев // Вестник Московского университета. Сер. 12, Политические науки. – 1999. – № 2. – С. 50-63.

87. Грачев Г. В. Манипулирование личностью: способы и технологии информационно-психологического воздействия / Г. В. Грачев, И. К. Мельник. – М.: Алгоритм, 2002. – 288 с.
88. Грин Д. Объяснение политики с позиций теории рационального выбора: почему так мало удалось узнать? / Д. Грин, И. Шапиро // Современная сравнительная политология: хрестоматия. – М.: МОНФ, 1997. – С. 295-323.
89. Гринстайн Ф. Личность и политика / Ф. Гринстайн // Социально-политические науки. – 1991. – № 10. – С. 67-74.
90. Грофман Б. Теория Даунса и перспективы развития политэкономии / Б. Грофман // Политическая наука: новые направления / Под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Кпингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 670-689.
91. Гугнін Е. А. Топологічні характеристики електорального поля України : дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Е. А. Гугнін; Гуманітарний ун-т «Запорізький ін-т держ. та муніципального управління». – Запоріжжя, 2007. – 201 с.
92. Гудков Л. Институциональные дефициты как проблема постсоветского общества / Л. Гудков, Б. Дубин // Мониторинг общественного мнения. – 2003. – № 3(65). – С. 33-52.
93. Гулыга А. В. Что такое постсовременность? / А. В. Гулыга // Вопросы философии. – 1988. – № 12. – С. 154-167.
94. Гуриев С. М. Три источника – три составные части экономического империализма / С. М. Гуриев // Общественные науки и современность. – 2008. – № 3. – С. 134-141.
95. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Политические исследования. – 1999. – № 1. – С. 10-25.
96. Далтон Р. Дж. Сравнительная политология: микроповеденческий аспект // Политическая наука: новые направления / Р. Дж. Далтон; под ред. Р. Гудина и Х.-Д. Клингеманна. – М.: Вече, 1999. – С. 309-329.

97. Даль Р. Демократичні трансформації / Р. Даль // Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 563-574.
98. Данненберг А. Избирательная система Испании: 30 лет после крушения диктатуры : [Электронный ресурс] А. Данненберг // О Выборах. – Режим доступа: http://www.media-pres.ru/journal_o_vyborah/arhiv/
99. Девятко И. Ф. Социологические теории деятельности и практической рациональности / И. Ф. Девятко. – М.: «Аванти плюс», 2003. – 336 с.
100. Дегтярев А. А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений / А. А. Дегтярев // Политические исследования. – 2003. – № 1. – С. 159-171.
101. Дейк ван Т. А. Язык. Познание. Коммуникация / Дейк ван Т. А. – Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
102. Дем'яненко М. І. Прозорість виборчого процесу як важливий фактор чесних виборів / М. І. Дем'яненко // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – С. 45-52.
103. Демократические переходы: варианты путей и неопределенность результатов: круглый стол // Политические исследования. – 1999. – № 3. – С. 30-33.
104. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Г. Конончук, О. А. Ярош, С. А. Горобчишина. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 80 с.
105. Денисова Т. Н. Коротко про історію, теорію і практику американського постмодернізму [Електронний ресурс] / Т. Н. Денисова // Сучасна американська література: проблеми вивчення та викладання: [навчальний посібник]. – Ч.: вид-во ЧДУ, 2002. – С. 5-60. – Режим доступу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/185/5.pdf>
106. Дешко Т. Інструментарій аналізу виборчих систем / Т. Дешко // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2005. – Т. 45. – С. 50-55.

107. Джагарян А. А. Выборы как демократическая форма постановки целей государственного управления / А. А. Джагарян // Журнал о выборах. – 2007. – № 1. – С. 23-27.
108. Дилигенский Г. Г. Индивидуализм старый и новый (Личность в постсоветском социуме) / Г. Г. Дилигенский // Политические исследования. – 1999. – № 3. – С. 5-16.
109. Дмитрук Д. А. Соціокультурні чинники прийняття політичних рішень (проблеми, структура, моделі): дис. ... канд. соціолог. наук : 22.00.04 / Д. А. Дмитрук; НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 202 с.
110. Доган М., Пеласси Д. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси. – М.: ИСПИ РАН, 1994. – 272 с.
111. Доцяк І. Українські вибори в системі суспільно-політичних трансформацій / І. Доцяк // Вісник Прикарпатського університету; політологія. - Вип. 1. – 2006. – С. 11-14.
112. Дубин Б. От инициативных групп к анонимным медиа: массовые коммуникации в российском обществе / Б. Дубин // Pro et Contra. – 2000. – С. 31-60.
113. Духневич В. М. Вплив міжособової комунікації на готовність до політичного вибору / В. М. Духневич // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. ст.; АПН України, Ін-т соц. та політ психології. – К.: Міленіум, 2008. – Вип. 19 (22). – С. 196-204.
114. Дьякова Е. Г. Массовая политическая коммуникация в теории установления повестки дня: от эффекта к процессу / Е. Г. Дьякова // Политические исследования. – 2003. – № 3. – С. 109–119.
115. Дюжев Д. В. Информационное общество: государственно-правовые проблемы / Д. В. Дюжев, Э. Ф. Смеричевский // Человеческое измерение современной эпохи: материалы I Междунар. науч. конф. (17-18 сентября 2004 г.):. – Мариуполь, 2004. – С. 56-59.

116. Елисеев С. М. Выйти из «Бермудского треугольника»: о методологии исследования посткоммунистических трансформаций / С. М. Елисеев // Политические исследования. – 2002. – № 6. – С. 71-82.
117. Євдокимова І. А Соціальний ризик в період трансформації суспільства: до розробки спеціальної соціологічної теорії: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / І. А. Євдокимова; Харк. держ. ун-т. – Х., 1999. – 16 с.
118. Європейський демократичний доробок у галузі виборчого права: Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету Міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи: пер. з англ. / за ред. Ю. Ключковського. – Вид. 2-е, випр. і доповн. – К., 2009. – 500 с.
119. Жарова А. К. Интернет, глобализация и международное право / А. К. Жарова // Общественные науки и современность – 2004. – № 6. – С. 97-104.
120. Жеребецький Є. Вибори у Польщі / Є. Жеребецький // Вибори та демократія. – 2005. – № 3. – С. 89-95.
121. Завершинский К. Ф. Когнитивные основания политической культуры: опыт методологической рефлексии / К. Ф. Завершинский // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 19-30.
122. Завершинский К. Ф. Концепт легитимности как дискурсивная основа анализа политической культуры / К. Ф. Завершинский // Принципы и направления политических исследований : сб. материалов конф. и мероприятий, провед. РАПН в 2001 г. / Рос. ассоц. полит. науки ; [сост. М. В. Ильин]. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 119-125.
123. Загальна декларація прав людини [Текст]. – К. : Право : Українська Правнича Фундація, 1995. – 12 с.
124. Задорин И. Средства массовой информации и электоральное поведение россиян / И. Задорин // Россия в избирательном цикле 1999-2000 годов. – М.: Гендальф, 2000. – С. 208-221.

125. Закон України від 05.03.1999 № 474-XIV «Про вибори Президента України» // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 54. – 25 березня.
126. Закон України від 17.11.2011 № 4061-VI «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 10-11. – С. 73.
127. Закон України від 18.03.2004 № 1630-IV «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» // Урядовий кур'єр. – 2004. – № 364. – 6 квітня.
128. Закон України від 25 березня 2004 р. «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 27-28. – С. 366.
129. Закон України від 6 квітня 2004 р. «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 30-31. – С. 382.
130. Заляев Р. И. Избирательные системы и их возможности в реализации демократического принципа политического представительства / Р. И. Заляев // Проблемы политической науки. – Казань, 1994. – С. 98-119.
131. Заславская Т. И. Постсоциалистический трансформационный процесс в России / Т. И. Заславская // Вестник РГНФ. – 1998. – № 3. – С. 132-148.
132. Затонский В. А. Дебюрократизация выборов и активность электората: проблемы и возможные пути их решения / В. А. Затонский // Власть. – 2003. – № 4. – С. 42-43.
133. Здравомыслов А. Г. Рациональность и властные отношения / А. Г. Здравомыслов // Вопросы социологии. – 1996. – Вып. 6. – С. 7-70.
134. Зернецька О. Трансформації віртуального простору та парадигми впливу мас-медійних дискурсів / О. Зернецька, П. Зернецький // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3 (12). – С. 100-107
135. Ильин М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий / М. В. Ильин. – М.: РОССПЭН, 1997. – 432 с.

136. Ильин М. В. Российский выбор: сделан, отсрочен, отменен? / М. В. Ильин // Политические исследования. – 2003. – № 2. – С. 157-163.
137. Имидж лидера. Психологическое пособие для политиков / Под ред. Е. В. Егоровой-Гантман. – М.: Об-во «Знание» России, 1994. – 264 с.
138. Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 6-32
139. Иноземцев В. За пределами экономического общества / В. Иноземцев. – М.: Academia – Наука, 1998. – 640 с.
140. Истон Д. Политическая наука в Соединенных Штатах: прошлое и настоящее / Д. Истон // Современная сравнительная политология : Хрестоматия. – М. : МОНФ, 1997. – С. 9-30.
141. Іщенко О. М. Концептуальні засади дослідження політичних механізмів соціального регулювання інститутів влади / О. М. Іщенко // Політологічний вісник. – 2004. – Вип. 17. – С. 103-110.
142. Іщенко О. М. Політичні механізми регулювання владних відносин в умовах трансформації українського суспільства: історико-політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / О. М. Іщенко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
143. Казміренко В. П. Особистісне прийняття відповідальності в політичному виборі // Наук. студії із соц. та політ. психології: зб. ст.; АПН України, Ін-т соц. та політ психології. – К.: Міленіум, 2003. – Вип. 7 (10). – С. 186–198.
144. Камаралі Г. В. Перспективи й особливості розвитку держави в інформаційну добу / Г. В. Камаралі // Вісник ДонНУЕТ; серія Гуманітарні науки. – 2010. – № 2(46). – С. 111-119.
145. Капустин Б. Г. Либеральные ценности в сознании россиян / Б. Г. Капустин, И. М. Клямкин // Политические исследования. – 1994. – № 1. – С. 68-93.
146. Качанов Ю. А. Агенты поля политики: позиции и идентичность / Ю. А. Качанов // Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2. – С. 103-112.

147. Кертман Г. Разделение властей или властный монолит? / Г. Кертман // Десять лет социологических наблюдений. – М.: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – С. 283-302.
148. Кертман Г. Л. Катастрофизм в контексте российской политической культуры / Г. Л. Кертман // Политические исследования. – 2000. – № 4. – С. 6-18.
149. Кіс Т. Виборчі системи та їхні політичні наслідки / Т. Кіс // Нова Політика. – 1996. – № 2. – С. 22-33.
150. Кіссе А. Виборча система як засіб врегулювання етнічних конфліктів / А. Кіссе // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 107-115.
151. Ключев О. Трансформаційні перетворення та електоральні процеси: постановка проблеми та український досвід / О. Ключев // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – Вип. 10. – С. 95-103.
152. Ключковський Ю. Про дотримання рівності виборців в умовах мажоритарної виборчої системи / Ю. Ключковський // Вибори та Демократія. – 2005. – № 2 (4). – С. 25-27.
153. Кныжова З. З. Концептуальные основы презентации власти: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Кныжова Зарина Закиевна; Саратовский государственный университет им. Н. Г. Чернышевского. – Саратов, 2009. – 175 с.
154. Ковалевський В. Основні напрями досліджень інформаційних інтеракцій у політичній сфері / В. Ковалевський // Наукові записки: збірник; сер. «політологія і етнологія». – К.: ІПіЕНД, 2003. – Вип. 24. – С. 171-182.
155. Ковлер А. И. Демократия и участие в политике: Критические очерки истории и теории / А. И. Ковлер, В. В. Смирнов. – М.: Наука, 1986. – 192 с.
156. Ковриженко Д. Шляхи удосконалення Закону України «Про вибори народних депутатів України» в контексті досвіду попередніх виборів / Д. Ковриженко // Парламент. – 2005. – № 2. – С. 5-25.

157. Козловски П. Культура постмодерна: общественно-культурные последствия техн. развития / П. Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
158. Козюбра М. Выборчий процесс, право, правосуддя / М. Козюбра // *Вибори та Демократія*. – 2005. – № 2(4). – С. 4-10.
159. Колюх В. В. Інституціональні чинники політичної стабільності в демократичному суспільстві: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. В. Колюх; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
160. Комаровский В. Демократия и выборы в России: теория и история вопроса / В. Комаровский // *Социологические исследования*. – 1996. – № 6. – С. 18-31.
161. Конвенция о стандартах демократических выборов, избирательных прав и свобод в государствах – участниках Содружества Независимых Государств: Документы и материалы / Отв. ред. В. И. Лысенко. – М.: РЦОИТ, 2008. – 528 с.
162. Кондорсе. Про вибори. – Львів, 2004. – С. 123-129.
163. Коноплева А. А. Политическое участие граждан в условиях реформирования российского общества: автореферат дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / А. А. Коноплева. – Орел : ОРАГС, 2001. – 22 с.
164. Конституции государств Европейского Союза / Под ред. Л. А. Окунькова. – М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 816 с.
165. **Константинова Т. В. Політичний вибір як об'єкт міждисциплінарних досліджень: історія та сучасність / Т. В. Константинова //**
166. **Константинова Т. В. Політичний вибір: місце та роль у процесі прийняття політичних рішень / Т. В. Константинова //**
167. Константинова Т. В. Плюралізм політичних груп як основа демократичного політичного вибору / Т. В. Константинова // *Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Вип. 47*. – Одеса, 2013. – С. 49-57.
168. Константинова Т. В. Теорія політичного вибору як складова ліберальної доктрини Сутність та характеристики політичного вибору за

демократії / Т. В. Константинова // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. праць. Вип. 48. – Одеса, 2013. – С. 58-66.

169. Короткова Н. В. Гарольд Лассуэлл. Методология исследования проблем политики / Н. В. Короткова // Политическая наука. Политическая наука на рубеже веков. – М.: ИНИОН РАН, 2000. – № 4. – С. 155-178.

170. Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів / Л. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4(7). – С. 99-105.

171. Кравченко С. А. Социология: парадигмы и темы / С. А. Кравченко, М. О. Мнацаканян, Н. Е. Покровский. – М.: МГИМО-УНИВЕРСИТЕТ, 1997. – 404 с.

172. Крауч К. Постдемократия / К. Крауч; пер. с англ. Н. В. Эдельмана. – М.: Изд. дом Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2010. – 192 с.

173. [Кремень, В. Г.](#) Вибори до Верховної Ради України: досвід та уроки / В. Г. Кремень. – К. : Нац. ін-т стратег. досліджень, 1994. – 70 с.

174. Кресіна І. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми / І. Кресіна, Є. Перегуда. – К., 2003. – 368 с.

175. Кузьмин П. В. Политическая деятельность: теория и практика в современной Украине: [монография] / П. В. Кузьмин. – Симферополь: «Оригинал – М», 2007. – 456 с.

176. Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / [под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона]. – М.: Московская Школа Политических исследований, 2002. – 320 с.

177. Лавринович О. Конституційне забезпечення народовладдя в Україні / О. Лавринович // Віче. – 2000. – № 2. – С. 3-11.

178. Лавринович О. Проблема недійсності виборів / О. Лавринович // Право України. – 2000. – № 6. – С. 84-85.

179. Латигіна Н. Базові параметри демократії / Н. Латигіна // Вибори та демократія. – 2008. – № 4 (18). – С. 29-36.

180. Латигіна Н. Шляхи та структурні фази демократизації суспільства / Н. Латигіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2 (11). – С. 68-77.
181. Латов Ю. Политика – обмен или обман? [Электронный ресурс] / Ю. Латов Неприкосновенный запас. – 2003. – № [2\(28\)](#). – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/latov.html>
182. Левада Ю. А. От мнений к пониманию: социологические очерки 1993-2000 / Ю. А. Левада. – М.: Московская школа политических исследований, 2000. – 576 с.
183. Левчик Э. Г. Типы политического поведения населения / Э. Г. Левчик // Социологические исследования. – 1997. – № 12. – С. 24-33.
184. Ледяев В. Г. О сущностной оспариваемости политических понятий / В. Г. Ледяев // Политические исследования. – 2003. – № 2. – С. 86-95.
185. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий / А. Лейпхарт // Политические исследования. – 1995. – № 2. – С. 135-146.
186. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1988. – 536 с.
187. Лисовский С. Ф. Избирательные технологии: история, теория, практика / С. Ф. Лисовский, В. А. Евстафьев. – М.: РАУ-Университет, 2000. – 320 с.
188. Лінц Х. Дж. Переваги парламентаризму / Х. Лінц // Глобальне відродження демократії: за ред. Л. Даймонда і М. Ф. Платтнера. – Львів, 2004. – С. 207-211.

189. Ліпковська-Надеїна Н. А. Теорія поліархії Р. Даля: концептуальні засади та практика: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Н.А. Ліпковська-Надеїна; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 17 с.
190. Мазур О. Г. Виборчі системи: світовий досвід / О. Г. Мазур. – Луганськ : СУДУ, 1999. – 36 с.
191. Макарычев А. С. Принципы и параметры общественного выбора (исследования вирджинской школы) / А. С. Макарычев // Политические исследования. – 1995. – № 4. – С. 184–186.
192. Макеев С. Легітимність політичних домагань у виборчій кампанії / С. Макеев // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 31-37.
193. Максutow А. Г. Политическая коммуникация в контексте и перспективе сетевой теории: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / А. Г. Максutow; Северо-Кавказская академия государственной службы. – Ростов-на-Дону, 2009. – 22 с.
194. Малкин Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – 2-е изд. – М.: SPSL «Русская панорама», 2000. – 480 с.
195. Мангейм Д. Б. Политология. Методы исследования / Д. Б. Мангейм, Р. К. Рич. – М.: Весь Мир, 1997. – 544 с.
196. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М.: Юрист, 1994. – 693 с.
197. Маркуш М. Відповідальність за порушення виборчого права / М. Маркуш // Вибори та Демократія. – 2005. – № 2 (4). – С. 113-115.
198. Мартинов А. Ю. Футурологічні сценарії глобальної перспективи / А. Ю. Мартинов // Нова парадигма: альманах наукових праць. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 28. – С. 152-160
199. Марчак О. М. Демократичний транзит у посткомуністичних країнах: теоретико-методологічні й прикладні аспекти. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / О. М. Марчак; Одесский гос. экономический ун-т. – О., 2007. – 215 с.

200. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Политические исследования. – 2000. – № 4. – С. 38-59.
201. Медведчук М. Основні різновиди мережевих засобів масової інформації / М. Медведчук // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 248-253.
202. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Политические исследования. – 1998. – № 2. – С. 6–38.
203. Мельвиль Л. Ю. Так что же случилось с «российским выбором»? / Л. Ю. Мельвиль // Политические исследования. – 2003. – № 4. – С. 161-164.
204. Мережі та мережеві війни: Майбутнє терору, злочинності та бойових дій / За ред. Дж. Арквілли, Д. Ротфельда. – К.: Києво-Могилянська акад., 2005. – 350 с.
205. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Политические исследования. – 2002. – № 1. – С. 6-17.
206. Мильчакова Н. Игра по правилам: «общественный договор» Джеймса Бьюкенена / Н. Мильчакова // Вопросы экономики. – 1994. – № 6. – С. 114-121.
207. Минаков П. А. Публичная власть: политологический аспект: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Минаков Павел Анатольевич; Башкирский государственный университет. – Уфа, 2007 – 198 с.
208. Мініч П. Категорія економічної раціональності у сучасній економічній теорії та межі її застосування / П. Мініч // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2008-2009. – № 14-15. – С. 88-93.

209. Мірошніченко Ю. Р. Організаційно-правові засади підготовки та прийняття державно-політичних рішень / Ю. Р. Мірошніченко. – Харків: Фактор, 2004. – 224 с.
210. Молчанова А. Л. Коммуникативное поведение электората как основа политического выбора: автореф. дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / А. Л. Молчанова; Государственный университет управления. – М., 2005. – 20 с.
211. Морозова Е. Г. Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии / Е. Г. Морозова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 247 с.
212. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. – 480 с.
213. Мусиенко Т. В. Интегративная модель рационального выбора Р. Лейн [Электронный ресурс] / Т. В. Мусиенко // Открытая библиотека научных сборников по гуманитарным дисциплинам. – Режим доступа: http://ms-solutions.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=147:2010-01-18-11-27-26&catid=38:2010-01-15-12-09-51&Itemid=206
214. Мусіяка В. Головна мета суспільства і держави / В. Мусіяка // Вибори та демократія. – 2005. – № 3. – С. 30-33
215. Нежданов Д. В. «Политический рынок» как метафора современных политических исследований: автореф. дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Нежданов Денис Викторович; Ин-т философии и права УрО РАН. – Екатеринбург, 2008. – 21 с.
216. Нежданов Д. В. Политический маркетинг: вчера, сегодня, завтра / Д. В. Нежданов. – СПб: Питер, 2004. – 162 с.
217. Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції / О. Нельга // Нова Політика. – 1999. – № 6. – С. 2-10.
218. Нечаев В. Д. Когнитивные революции и институциональные изменения / В. Д. Нечаев // Политические исследования. – 2002. – № 5. – С. 6-19.

219. Нолен Д. Избирательные системы / Д. Нолен // Технология и организация выборных кампаний: зарубежный и отечественный опыт. – М., 1993. – С. 54-62.
220. Нуреев Р. Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора / Р. Нуреев // Нобелевские лауреаты по экономике. Джеймс Бьюкенен. – М: ТАУРУС АЛЬФА, 1997 – С. 447-482
221. Нуреев Р. Институционализм: прошлое, настоящее, будущее / Р. Нуреев // Вопросы экономики. – 1999. – № 1. – С. 125-131.
222. Нуреев Р. М. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики / Р. М. Нуреев // Вопросы экономики. – 2000. – № 6. – С. 126 – 145.
223. Общество и политика: Современные исследования, поиск концепций / Под ред. Большакова В. В. – Спб.: Изд-во Спб. ун-та, 2000. – 512 с.
224. Олейник А. Н. Издержки и перспективы реформ в России (институциональный подход / А. Н. Олейник // Истоки.– М.: Высшая школа экономики, 1998. – Вып. 3. – С. 124-165.
225. Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / М. Олсон; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 174 с.
226. Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп / М. Олсон. – М.: Фонд экономической инициативы, 1995. – 165 с.
227. Ольшанский Д. В. Политический PR / Д. В. Ольшанский. – Спб.: Питер, 2003. – 544 с.
228. Ордешук П. Эволюция политической теории Запада и проблема институционального дизайна / П. Ордешук // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 24-36.
229. Ореховский П. А. Зрелость социальных институтов и специфика оснований теории общественного выбора // Вопросы экономики. – 2011. – № 5. – С. 75-88.
230. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: АСТ, 2001. – 509 с.

231. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. Павленко. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – 256 с.
232. Панарин И. Н. Информационная война и выборы / И. Н. Панарин. – М.: Городец, 2003. – 416 с.
233. Пантин В. И. Ритмы общественного развития и переход к постмодерну / В. И. Пантин // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 3-13.
234. Парламентські вибори в Європейському Союзі / Д. С. Ковриженко, Д. М. Котляр, А. М. Євгенієва, Г. П. Асланян, В. М. Замніус. – К.: Міленіум, 2002. *– 116 с.
235. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсонс; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.
236. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
237. Патнэм Р. Процветающая комьюнити, социальный капитал и общественная жизнь / Р. Патнэм // Международная экономика и международные отношения. – 1995. – № 4. – С. 77-86.
238. Патрушев С.В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // Зарубежная политология в XX столетии: сб. науч. трудов (Политическая наука). – 2001. – № 2. – С. 5-30.
239. Петрінко В. С. Вплив «Політики» Арістотеля на становлення і розвиток європейської політичної думки: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / В. С. Петрінко; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Л., 2003. – 20 с.
240. Жирнов Н. Ф. [Политические идеи консерватизма в наследии эдмунда Бёрка: преемственность и развитие: автореф. дис. ... д. полит. наук; 23.00.01/ Н. Ф. Жирнов; Российская академия государственной службы при Президенте Российской Федерации. – М., 2009. – 32 с.](#)
241. Поліщук І. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики / І. Поліщук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 137-146.

242. Полохало В. Политология посткоммунистических обществ в Украине и России. К методологии политического анализа / В. Полохало // Политические исследования. – 1998. – № 3. – С. 3-15.
243. Полтерович В. М. Институциональные ловушки и экономические реформы / В. М. Полтерович. – М.: Российская экономическая школа, 1998. – 37 с.
244. Постол О. Є. Постмодернізм як сучасна суспільно-політична реальність / О. Є. Постол // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2011. – № 4. – С. 242-247.
245. Почепцов Г.А. Глобальні проекти: конструювання майбутнього / Г. А. Почепцов. – К.: Укр. Центр політич. менеджменту, 2009. – 212 с.
246. Примуш М. Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності / М. Примуш // Віче. – 2003. – № 10. – С. 47-52.
247. Прокопчук І. І. Ціннісне та інституційно-владне забезпечення політичної свободи в умовах демократії: політологічний аналіз творчої спадщини Алексіса де Токвіля: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / І. І. Прокопчук; НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К., 2001. – 16 с. Прокопчук І. І. Сутність та структура свободи / І. І. Прокопчук // Людина і політика. – 2000. – № 1. – С. 30-35.
248. Пугач В. Г. Феномен бюрократії в трансформаційному суспільстві: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / В. Г. Пугач; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – 16 с.
249. Пушкарева Г. В. Политическое поведение: теория, методология и практические возможности когнитивного подхода: автореф. дис. ... д. полит. наук : 23.00.01 / Пушкарева Галина Викторовна; Московский государственный университет им. М. Ломоносова. – М., 2004. – 26 с.
250. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

251. Радаев В. В. Новый институциональный подход: построение исследовательской схемы / В. В. Радаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2001. – Т. IV. – № 3. – С. 109-130.
252. Радченко О. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві / О. Радченко. – Харків, 2006. – 244 с.
253. Радченко О. В. Інституційна взаємодія народовладдя та органів державної влади у виборах 2004 р.: дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Радченко Олександр Віталійович; Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України. – Х., 2004. – 219 с.
254. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растоу // Политические исследования. – 1995. – № 5. – С. 5-15.
255. Рибачук М. Ф. Політичні партії в Україні та виборчий процес / М. Ф. Рибачук // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – С. 62-78.
256. Ролз Дж. Політичний лібералізм / Дж. Ролз; пер з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. – 382 с.
257. Романюк А. Партії та електоральна політика // А. Романюк, Ю. Шведа; упоряд. Романюк А., Скочиляс Л. – Львів: ЦПД, 2005. – 152 с.
258. Ротар Н. Основні форми участі громадян України у передвиборчих кампаніях як механізм засвоєння цінностей демократії / Н. Ротар // Науковий Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. – 2008. – Вип. 9. – С. 154-159.
259. Рузавин Г. И. Противоречия рационального выбора / Г. И. Рузавин // Противоречие и дискурс; отв. ред. И. А. Герасимова. – М. : ИФ РАН, 2005. – С. 97-107
260. Рябов С. Політичні вибори: [навчальний посібник] / С. Рябов. – К. : Тендем, 1998. – 96 с.
261. Саймон Г. А. Теория принятия решений в экономической теории и науке о поведении / Г. А. Саймон // Теория фирмы. – Л., 1995. – С. 54-72.

262. Салмин А. М. Современная демократия: очерки становления / А. Салмин – М.: Ad Margenim, 1997. – 447 с.
263. Ситник С. В. Мережева структура публічної політики та управління / С. В. Ситник // Державне управління: удосконалення та розвиток [Електронний ресурс] – 2011. – № 5 – Режим доступу: <http://www.dy.nayka.com.ua>.
264. Скоблик Н. В. Контроль громадян над лідерами в теорії демократії Р. Даля.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Н. В. Скоблик; Львів. нац. ун-т імені Івана Франка. – Л., 2005. – 20 с.
265. Сморгунов Л. В. Сетевой подход к политике и управлению / Л. В. Сморгунов // Политические исследования. – 2001.– № 3.– С. 103-113.
266. Современная западная философия: [словарь] / Сост.: В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М.: Политиздат, 1991. – 414 с.
267. Соловьев А. И. Политическая коммуникация: к проблеме теоретической идентификации / А. И. Соловьев // Политические исследования. – 2002. – № 3. – С. 5-19.
268. Сото Э. де. Загадка капитала: почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире / Эрнандо де Сото. – М.: Олимп-Бизнес, 2001. – 263 с.
269. Співак В. І. Політичні партії, виборчі блоки партій, їх правова культура у виборчому процесі / В. І. Співак // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики. – К., 2001. – С. 78-87.
270. Ставнійчук М. Вибори в умовах політичної реформи / М. Ставнійчук // Віче. – 2003. – № 3. – С. 3-10.
271. Стиглер Дж. Дж. Экономическая теория информации / Дж. Дж. Стиглер // Вехи экономической мысли. Теория фирмы. – СПб., 1995. – 534 с.

272. Суриков И. Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин: учебное пособие по спецкурсу для исторических факультетов / И. Е. Суриков. – М.: РФСОН, 2009. – 256 с.
273. Тейлор Ч. Мультикультуралізм і «політика визнання» / Ч. Тейлор. – К.: Альтерпрес, 2004. – 172 с.
274. Тертичний О. Камо грядеши? До мережевої демократії, звичайно ж! [Електронний ресурс] / О. Тертичний // Українська правда. – 2010. – 26 листопада. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/11/26/5601111/>
275. Третяк О. А. Політична аргументація як засіб раціоналізації політичної комунікації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / О. А. Третяк; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2004. – 16 с.
276. Узун Ю. В. Проблема гражданского общества и особенности его развития в современной Украине / Ю. В. Узун // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса: Астропринт. – 1998. – Вип. 3-4. – С. 132-136.
277. Урнов М. Ю. Экономический империализм глазами политолога / М. Ю. Урнов // Общественные науки и современность. – 2009. – № 4. – С. 126-138.
278. Фармер М. Рациональный выбор: теория и практика / М. Фармер // Политические исследования. – 1994. – № 3. – С. 47-58.
279. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / О. Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4–7.
280. Хайек Ф. фон. Общество свободных / Ф. фон Хайек. Перевод с англ. А. Кустарева. Под. ред. Ю. Колкера. Предисловие к пояснению к русскому изданию Э.Батлера. – London: Overseas publ. interchange, 1990. – 309 с.
281. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
282. Цебелис Дж. В защиту теории рационального выбора / Дж. Цебелис // Современная сравнительная политология: Хрестоматия. / Ред. Г. В. Голосов, Л. А. Галкина. – М., 1997. – С. 52- 83.

283. Цымбурский В. Л. Человек политический между ratio и ответами на стимулы (К исчислению когнитивных типов принятия решений) / В. Л. Цымбурский // Политические исследования. – 1995. – № 5. – С. 15-33.
284. Шабанова М. А. Социология свободы: трансформирующееся общество / М. А. Шабанова. – М.: МОНФ, 2000. – 315 с.
285. Шампань П. Делать мнение. Новая политическая игра / П. Шампань. – М.: Socio-Logos, 1997. – 317 с.
286. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: [підручник] / В. М. Шаповал. – К.: АртЕк, Вища шк., 1997. – 264 с.
287. Шаян О. Л. Розробка та впровадження політичних рішень у демократичному суспільстві: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. Л. Шаян; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2005. – 17 с.
288. Шведа Ю. Демократія і вибори за С. Хантінгтоном / Ю. Шведа // Вибори та демократія. – 2005. – № 1(3). – С. 38-45.
289. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм? / Р. Швери // Вопросы экономики. – 1997. – № 7. – С. 37-46.
290. Шеляпин Ф. И. Политическая субъектность в современном политическом развитии : теоретико-концептуальный анализ: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.01 / Шеляпин Федор Игоревич; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – М., 2008. – 157 с.
291. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки) / П. П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
292. Щедрова Г. П. Основи політології: [навчальний посібник] / [Г. П. Щедрова, Ф. В. Барановський, О. В. Новакова, Н. П. Пашина та ін]. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – 170 с.

293. Яковлев Д. В. Політична взаємодія як комунікативний процес: медіатизація, демократизація, раціоналізація / Д. Яковлев – О.: Астропринт, 2009. – 288 с.
294. Якушик В. Різновиди політичних режимів / В. Якушик // Віче. – 1995. – № 9. – С. 129-133.